НЕЦЕНЗУРНИЙ СТУС

ЧАСТИНА 1

НЕЦЕНЗУРНИЙ СТУС

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ
«ПІДРУЧНИКИ & ПОСІБНИКИ»
2002

ББК 83.3Ук
Н 38

Автори проекту *Богдан Підгірний, Станіслав Чернілевський*
Упорядник *Богдан Підгірний*
Редактор *Оксана Давидова*
Художнє оформлення *Ганни Ткачик, Світлани Демчак*
Комп'ютерний набір *Олега Давидова, Анни Піскун*

Н 38 Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1. Упорядкування Богдана Підгірного. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — 336 с.

ISBN 966-562-712-0

У цій книзі зібрано спогади широкого кола людей, які найкраще знали Василя Стуса. У цих спогадах вимальовується трохи інший образ поета, ніж твориться зараз у масовій свідомості.

Для спеціалістів-літературознавців, студентів-філологів, широкого кола читачів.

ББК 83.3Ук

ISBN 966-562-712-0

© Підгірний Б., упорядкування, 2002

ВСТУП

Кілька слів про те, як з'явилась на світ ця книжка.

Перепоховання В. Стуса мало відбутися 3 вересня 1989 року, за день до роковин його смерті, на Лісовому кладовищі в Києві. Але за три дні до виїзду експедиції за тлінними останками поета на Урал надійшла телеграма від санітарного лікаря Чусовського району Пермської області про те, що перепоховання заборонене «в связи с ухудшением санитарно-эпидемической обстановки в районе».

Усе ж на Урал виїхала наша знімальна група, яка працювала над документальним фільмом про В. Стуса («Просвітлої дороги свічка чорна», режисер С. Чернілевський, оператор Б. Підгірний, «Галфільм», 1991 р., три серії). Виявилось, що ніякого погіршення санепідобстановки в Чусовському районі не було. Ми побували в покинутому таборі ВС-389/36 біля села Кучино Чусовського району, в якому загинув В. Стус. Там ми відзняли на відео детальну розповідь Василя Овсієнка, колишнього в'язня і співкамерника В. Стуса, про їхнє перебування в таборі й про обставини смерті поета. Це був перший запис у межах проекту, у результаті здійснення якого з'явились ці тексти.

Власне, ніякого проекту ще не було. Просто ми відзняли унікальне свідчення очевидця. Наступні записи спогадів робилися в підготовчий період до фільму про В. Стуса. На цьому початковому етапі роботи ми знайомилися і розмовляли з людьми, які знали В. Стуса, записуючи ці бесіди на відео. Так ми збирали матеріал для сценарію.

Лише через якийсь час виникло розуміння, а це сталося після довгої розмови з дружиною В. Стуса Валентиною Попелюх, що ця підготовча робота до фільму перетворилася в паралельну роботу над окремим незалежним проектом.

Тоді був, як виявилось згодом, короткий період ейфорії і якихось безпідставних сподівань. Розмови відбувались на фоні мітингів, голодувань, походів, переповнених аудиторій. Наші співрозмовники говорили щиро, зацікавлено, з охотою, нікого не боячись і нічого не приховуючи. До того ж режисер з оператором самі почувалися героями, які творять історію. Нам усе ж вдалось перевезли тлінні рештки В. Стуса, О. Тихого та В. Литвина в Україну. Практично це було зроблено руками нашої знімальної групи. Своїми руками ми розкопували могили, перекладали тіла в цинкові домовини, виконували всю адміністративну роботу. Можна сказати, що ця історична подія певною мірою була організована, здійснена і відзнята нашою кіногрупою.

У результаті роботи над цим проектом назбиралися десятки відеокасет з безцінними свідченнями. Але ці свідчення були дуже тісно вписані в контекст реального буття, зачіпали болючі обставини життя багатьох людей. Тоді про опублікування цих текстів не могло бути навіть думки. Касети лежали у великій картонній коробці з-під телевізора і чекали свого часу.

На наших очах відбулася остаточна канонізація Стуса. Відомий літературний критик з Австралії Марко Павлишин вважає, що «канон» — не найкраща метафора для цього явища. Поняття «канону» в західному літературознавстві виникло за схожістю з поняттям біблійного канону текстів, які церква визнає натхнен-

ними Святим Духом. Об'єктом канонізації вважаються, передусім, тексти. У нас же літературна канонізація нагадує канонізацію церковного святого, і її доцільніше розглядати як іконостас.

На іконі, яка зображає В. Стуса, крім рис самого зображуваного можна помітити прикмети ще двох мучеників: Тараса Шевченка та Ісуса Христа.

Усі без винятку дослідники відмічають якийсь метафізичний зв'язок Стуса з Шевченком. Передусім впадає в око подібність біографій — перспективи кар'єри, життєві успіхи, арешт, заслання, 47 років життя, смерть на чужині, перепоховання. Його вважають також іншим Шевченком, або Шевченком в образі Стуса. Ю. Шевельов наводить десятки парафраз із Шевченкових поезій, а також «цілі рядки або речення, живцем перенесені з творів Шевченка». Вражають і поодинокі Шевченкові слова в поезіях Стуса, і паралелізми деяких технічних засобів. Зрозуміло, що це не імітації і не копіювання. Шевченківське у Стуса — не вплив і не наслідування, його цитати не з книжки взяті. Стус знаходить усе це в своїй підсвідомості.

Дехто на повному серйозі вважає Стуса святим. Цього не приховує відомий літератор, близький товариш В. Стуса київського періоду, Роман Корогодський. Василь Овсієнко, який перебував із В. Стусом в Кучинському таборі, вважає себе апостолом Стуса, який покликаний свідчити про нього. Деякі автори підмічають у Стуса багато спільного з Ісусом Христом. Поет народився на Святвечір за правління «царя Ірода», батьківщина його на той час була колонією, його ім'я означає «цар» (Є. Сверстюк називав його не інакше як «Базилеос»), «та й прізвище у нього майже Боже (ChriSTUS)» (як дещо іронічно підмітив К. Москалець), заарештували його, як Христа, у віці 33 років, зрадив його один з найкращих друзів, побратими зреклися його, був перепохований в оточенні двох розбійників («особливо небезпечних державних злочинців рецидивістів» О. Тихого і В. Литвина). Влаштоване Стусом прощальне чаювання в Мордовському таборі «спокусило» декого побачити в цьому пригощанні «таємну вечерю» і «причастя чаєм».

Через якийсь час Стус виявився канонізованим також і текстуально — науково опрацьовані його тексти видрукували багатотомним виданням. Акт текстової канонізації, як і належить, відбувся після канонізації особи Стуса-мученика, тому що саме особа надає ваги своїм атрибутам. Деякі тексти були визнані неканонічними. Це окремі слабі вірші і кілька листів до новопризначеного секретаря ЦК КПУ В. Щербицького та до «Літературної України». Зрозуміло, що тексти, які не узгоджуються з образом в іконостасі, не можуть бути оголошені канонічними.

Західні критики вважають іконостас пережитком колоніалізму і закликають руйнувати його методами сучасного літературного аналізу, наголошуючи на деконструкції ідеологій, розвінчуванні міфів та нищенні узвичаєних ієрархій цінностей. Місцеві ж постколоніальні літератори, особливо старшого покоління, наполягають на розбудові і зміцненні іконостасу, бо він, на їхню думку, є могутнім ідеологічним засобом. Він служить процесові національно-культурного самоусвідомлення і сприяє розбудові держави.

Однак за цими тимчасовими потребами губиться щось дуже важливе. І все було б нічого, якби не один момент. Іконостас лише стверджує і переконує, з ним не можна вести діалог, він не терпить критики. Іконостас натомість вимагає агіографії — канонічного церковного тексту, стилізованої біографії, схеми, яка складається з описів обмеженої кількості чеснот, конфліктів, випробувань, звитяг, і мучеництва. Агіографічні штампи і табу не заохочують до плідної дискусії над текстами, які є чимось безмірно більшим і важливішим для культури, ніж просто атрибут канонізованого мученика.

Отже, питання про долю іконостаса залишається відкритим. Руйнувати його, чи розбудовувати? Це, очевидно залежить від того, в якому часопросторі ми перебуваємо: у такому, що зорієнтований до якоїсь мети (історичному), чи в такому, що перебуває «після історії» (постмодерністському).

Не можна не зауважити, що ситуація, яку ми переживаємо, відчутно резонує із силовим полем постмодернізму і наше винародовлене населення бездумно вітає нищення усіх канонів та іконостасів, схвалює деконструкцію усяких ідеологій та міфів, у тому числі націєтворчих. Здається дуже неприродною ситуація, коли в молодому, ще не сформованому національному організмі відбуваються явища, характерні для етносів, які перебувають на кінцевій стадії етногенезу.

З часом виявилось, що з образу героя-мученика Стуса нація ще може мати сякий-такий пожиток, а з текстів — дуже незначний. Виявилось, що Стус не є народним поетом. Це помітили всі, але першим сказав про це вголос Ю. Андрухович: «Його поезія не піддається традиційному всеукраїнському тиражуванню. Його вірші не стали «народними піснями», вони не здатні «витискати щиру сльозу». Ю. Андрухович є визнаним експертом з деструктивних процесів, і його нюхові можна довіряти. Бо й справді йдеться про розклад національного тіла і його клітин:

Докучило! Нема мені вітчизни,
нема мені вітчизни — ні-ні-ні.
Душа горить в смертельному вогні,
разить мене — од запаху трутизни.

Уже не існує народу, для якого Стус міг би стати народним поетом. Та залишається надія, що «вічно ембріонна Україна» (з листа В. Стуса до М. Коцюбинської від 4. 07. 1979) все ж вкотре відродиться. В. Стус усвідомлював, що таким «ембріоном» є він сам і сподівався

упасти зерням в рідній стороні.

Костянтин Москалець виявив, що першими зачинателями формування образу В. Стуса були «іміджмейкери в погонах». «Всі Стусові листи перлюструвалися, ба більше — добиралися з метою сформувати певний імідж Стуса. Він не раз скаржиться, що його найкращі, найзадушевніші й найзмістовніші листи не потрапляють до адресатів, натомість доходять найсухіші, пласкі за змістом (те саме — з кореспонденцією для Стуса). Не випадково вцілілі листи до друзів і

знайомих, пропущені цензурою, доносять нам образ Стуса більш озлобленого, зацикленого на політичних чварах та підозрах, [...] агресивнішого, ніж він був насправді і в період заслання, і в таборах». Цей заданий гебістами пафос зафіксувався в закордонних правозахисних виданнях. Саме ці листи та ще скупі повідомлення про героїчну та безкомпромісну поведінку Стуса на закритих судах і в таборах заклали фундамент, на якому далі розбудовувався образ національного героя.

Спогади колишніх в'язнів, які знали його в останній період життя, укріпили задану подобу Стуса як героя-мученика і безкомпромісного борця, започатковану таборовими «іміджмейкерами». Пізніше з'явилися спогади його друзів київського періоду, які й собі підхопили естафету героїзації.

Про його дитячі та юнацькі роки ми дізналися лише з його перлюстрованих листів синові. З цих листів у нас складається образ доброго сумлінного працьовитого хлопчика, який з раннього дитинства усе знав, усе бачив і все розумів. Згадував він обставини дитинства уже в зрілому віці повністю сформованою людиною. Загальновідомо, що навіть коли автор сам пише про себе, створює автобіографію чи щонайправдивішу сповідь, він залишається поза створюваним ним світом. Зрозуміло, що його пам'ять працювала вибірково, вишукуючи в минулому обставини й події, які надавалися до моделювання того свого світу. Крім того, ці листи мали виконувати ще й виховну функцію, бо були адресовані синові. Зрозуміло, що не міг він писати в тих листах, як любив він Леніна, Сталіна і вірив радянській владі. Такі спогади не були придатним матеріалом для його мети. Він заганяв їх глибоко в підсвідомість як негативні враження, бо хто любить згадувати про те, як його жорстоко обдурювали?

Тому люди, які писали спогади про Стуса того періоду, мусили або дотримуватися заданої ноти, або мовчати. Ось чому такі вкорочені мемуари його сестри Марії, його однокурсників по педінституту. Спомини його матері Ілини Яківни ніхто, мабуть, не додумався записати, бо ж у дитинстві він ще не був героєм-мучеником. Нема спогадів його дружини Валентини, тому що в лоні сім'ї його героїчний характер проявлявся іншим чином.

Перечитуючи ці спогади, помічаєш одну незвичну особливість, нехарактерну для текстів, але властиву документальним кінокадрам. Це — багатозначність, здатність містити в собі велику кількість різних смислів. Спочатку документальний кінокадр багатства змістів не проявляє, бо знімається він, найчастіше, для політичної агітки і здається однозначним. Але минає час, і виявляється, що в цьому кадрі зафіксовано ще й інші речі, про які навіть не думалося на початках: зразки зброї та інженерних споруд, забуті фасони одягу, форми зачісок, вирази облич, манери ходити і жестикулювати... Завдяки цій властивості один і той самий документальний кадр може бути використаний в різних фільмах. Кожен режисер може побачити в ньому щось своє. Це стається тому, що кінокадр не піддається ретушуванню, його неможливо змінити, спотворити; який він є – таким буде завжди, доки існує. Саме тому він зберігає у собі багатство значень.

Зовсім інше — текст. Він беззахисний перед пером редактора. З текстом можна робити все, що завгодно: викреслити те, що здається зайвим, підсилити, що бачиться важливим, зробити привабливим потворне. Але це можна чинити лише до опублікування. З моменту оприлюднення текст в жанрі нон-фікшн набуває тих самих властивостей, що й документальний кінокадр. Але багатозначностей текст містить набагато менше, бо він уже настільки вихолощений і препарований, що інші значення в ньому можуть виявитися лише випадково або через недбальство редактора.

Наших текстів рука редактора торкалася лише для того, щоб зробити розмовну мову придатною до читання, а не для того, щоб надати їм якогось ідеологічного спрямування або протягти якусь свою думку. Ми не випустили жодного речення і не викреслили жодного слова, яке б спотворило зміст. Наші тексти по-справжньому багатозначні. Вони будуть цікавими не тільки для стусознавців, а й для мовознавців, етнографів, істориків, психоаналітиків... Читач побачить Стуса не лише у поставі безкомпромісного борця, а й у стані розпачу, зневіри, розгубленості; не тільки в період сформованого світогляду, а й тоді, коли він був юним сталінцем, щирим ленінцем, коли сповідував віру у радянську владу і в соціалізм з людським обличчям.

Усі ми, автори текстів і читачі, живемо в історично-контекстуальній сфері. Час і простір, в якому живе автор, неминуче позначається на його текстах і на життєвій поведінці. Часопростір, в якому перебуває читач, обов'язково позначається на характері сприймання. Але є також сфера сенсова (смислова), яка існує поза часом і простором.

Поезіє, красо моя, окрасо,
я — перед себе чи до себе — жив?

Лише набуваючи словесно-мовного вираження, сенсова сфера може увійти в наш досвід. І ця сфера сенсу найважливіша і найменш доступна однозначності.

Минуло десять років. Визріла потреба іншого етапу розвитку стусознавства. Виникла необхідність введення в науковий обіг нових текстів. Касети в картонній коробці дочекалися свого часу.

Та перед упорядником і видавцями постали питання етичного порядку. Багатьом ці тексти можуть не сподобатись, вони можуть викликати певні напруження між людьми. І це закономірно. Адже будь-який текст, як і його творець, звернені до читача. Тому реакції читачів на тексти і на авторів великою мірою провокуються самими авторами.

Нові тексти дадуть можливість повніше осмислити феномен В. Стуса, складне плетиво обставин його життя, поетичних відкриттів та підштовхнуть до думки про недоречність і неправомірність однозначних суджень і висновків.

Усі записи, зроблені С. Чернілєвським та мною, були нашою спільною власністю. Пізніше, коли обставини життя С. Чернілєвського стали такими, що не давали йому можливості займатися цим проектом, він передав мені право власності на ці касети і дозволив розпоряджатися ними на власний розсуд.

Існують ще три відеокасети з унікальними записами акції перепоховання Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина, здійснені оператором Валерієм Павловим. Десять років вони вважалися втраченими, але зовсім недавно випадково були знайдені в гуртожитку кіностудії ім. О. Довженка в кімнаті, де колись мешкав С. Чернілєвський. Тексти з цих касет вміщено під заголовком «Хроніка перепоховання».

Усі тексти подано в хронологічному порядку. Перший текст було записано 1 вересня 1989 року, а останній — 28 березня 1991-го.

Ми підійшли до місця, в якому жанр передмови передбачає слова вдячності всім причетним до виходу цих текстів у світ.

Насамперед щиро дякую усім рідним, друзям та знайомим В. Стуса, які взяли участь в цьому проекті: Ніні Банніковій, Семену Глузману, Дмитру Горбачову, Михайлу Гориню, Генріху Дворку, Іванові Дзюбі, Борисові та Риті Довганям, Миколі Жулинському, Ірині Калинець, Іванові Калиниченку, Роману Корогодському, Михайлині Коцюбинській, Василеві Лісовому, Левкові Лук'яненку, Василеві Овсієнку, Олегові Орачу, Миколі Осадчому, Миколі Самійленкові, Євгену Сверстюку, Леонідові Селезненку, Ґлині Стус, Дмитрові Стусу, Валентині Попелюх, Вікторії та Владиславу Табєлєвим, Мойсеєві Фішбейну, Маркові Царинникy, Марії Чередниченко та Василеві Шиманському.

Також я вдячний всім, хто підтримав задум оприлюднити ці тексти і без чиєї допомоги зробити це було б неможливо.

Дякую моєму давньому другові, поетові та кінорежисеру Станіславу Чернілєвському, з яким ми починали цю роботу (усі розумні запитання до співрозмовників — його, немудрі і некоректні — мої), за довіру, підтримку та корисні поради.

Дякую моєму другові др. Сергієві Ткачову, історикові та культурологу, за великодушну допомогу та моральну підтримку в період підготовки рукопису до друку.

Особливо дякую моєму редакторові Оксані Давидовій за розуміння текстів та філігранну роботу над ними. Також дякую Сергієві Дащенку за фотографії, які він зумів зробити з побутових відеозаписів, та художниці Ганні Ткачик за заключні штрихи.

Насамкінець дякую моїм чудовим, безкорисливим і сміливим видавцям Ярославу Гринчишину та Ярославу Гап'юку, які зважились розділити зі мною відповідальність за опублікування цих текстів.

Богдан Підгірний.

ВАСИЛЬ ОВСІЄНКО

1 вересня 1989 р.
Покинутий табір ВС-389/36
поблизу с. Кучино
Чусовського р-ну
Пермської обл.

...барак посиленого режиму.

Хто звільнявся, хто помирав, кого переводили на суворий режим. І на той час, коли ця установа перестала функціонувати, а сталося це восьмого грудня вісімдесят сьомого року, нас залишалось тут усього вісімнадцять чоловік. Тоді нас перевезли звідси у посьолок Центральний десь за кілометрів сімдесят звідси. І з тих пір, як видно з усього, це приміщення покинуте. Тут нема зараз нічого[1].

[1] В усіх текстах збережено особливості живого мовлення.

А привозили вас воронками, чи як?

Так, певна річ. Сюди, як правило, нас привозили вночі, бо поїзд, котрим нас сюди завозили, приходив пізно ввечері. Пам'ятаю, мене самого сюди привезли другого грудня вісімдесят другого року. Була вже пізня ніч. Куди мене привезли, я не знав. І дізнався про те, що я потрапив в це Кучино, через декілька днів.

А Василя?

А Василь Стус уже був тут. На той час тут уже були Василь Стус, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Віталій Калиниченко, Василь Курило, Семен Скалич, покутник. То з українців. Був литовець Баліс Гаяускас, росіянин Фьодоров, українець Муртенко, що сидів за єврейську справу. Було тут, правда, кілька чоловік, котрі сиділи за звинуваченням у співпраці з німцями під час війни. На той час десь так було чоловік двадцять вісім, коли мене привезли.

Отут, у третій камері, Василь помер. Тут навіть нари є, все як було. Тільки що двері зірвали. Там двері одні такі з ґратів, а другі дерев'яні, оббиті залізом. А це дерев'яний баян. Дощечки отак, щоб не було видно прямо і вниз, а тільки щоб вгору можна було бачити. Темрява там вічна. Там нема світла ні вдень, ні вночі.

Це чотири камери карцерні, третя, четверта, п'ята і шоста. Цей коридорчик впоперек. Василь у всіх камерах бував. Але помер він саме тут, у третій камері. У той час тут нікого не було. Тільки отам сидів Ромашов, а з протилежного боку навпроти працював Левко Лук'яненко. Ото Левко Лук'яненко перегукувався з Василем, коли можна було, чи кашляне, чи якийсь звук подасть. А четвертого вересня вісімдесят п'ятого року вранці Левко, проходячи на роботу, подав якийсь звук Василеві, а Василь вже не відгукнувся. Потім Лук'яненко розповідав, інші йому сказали, що начальство пройшло четвертого числа вранці ось сюдою, а там є двері. Тими дверима зайшли тихенько в коридорчик цей, щоб ніхто не чув. Бо наші люди, в'язні, почути їх могли. Вони тихенько зайшли і, мабуть, дивилися на тіло Василя. Це четвертого числа вранці десь так годині о десятій-одинадцятій. А потім уночі з четвертого на п'яте було чути тупіт, було чути шум. Я запам'ятав, я добре вивчив голос наглядача Новицького, вепрячий рик його. Його голос там був. Мабуть, вони по-злодійському вночі виносили тіло Василя, щоб ніхто не побачив його. Ми не знали про те, що він помер, тільки здогадувалися, що його вже нема в живих.

Ще кілька літ, і увірветься в'язь,
Колючий дріт увійде в сни діточі.
І всі ознаменовання пророчі
Захочуть окошитися на нас.

Так воно вже й є.

Бачите, скільки колючих дротів отут. А це колючі «єжи». Це зроблено для того, щоб в'язень не захопив машину. Часом заходять машини в зону. В'язень як захопить машину, то може пробити ці ворота і втекти. В кримінальних зонах, в принципі таке можливо. А хіба ми сиділи тут, щоб звідси тікати? Я їм казав неодноразово: «Ви відчиніть ворота і скажіть «іди!» — я не піду. Я сюди прийшов з принципу, переконання. Я в'язень сумління власного, а не тому, що там стоїть ваш автоматник. Мені треба, щоб ви поставили тут печатку, тоді я звідси піду. Тільки так. Мене сумління тут тримає, а не ви. І якби я не мав сумління, я написав би заяву покаянну, визнав би себе винним в будь-який момент, і через декілька місяців випустили б». Це неодноразово таке траплялося. От Бердник Олесь саме так і вийшов звідси. Він тут два роки пробув у камері. В одній з цих камер він сидів. Він чоловік величезний був. Йому особливо тяжко було в камері. Розповідали інші люди, як то було. Так, особливо тяжко такому великому чоловікові. Він до кватирки ото: «Ой, коли це закінчиться!» Це закінчилося через два роки, коли його випустили на безкамерний режим. Повезли його до Києва. Там у Києві з ним побесідували. Та він і тут від кагебіста не вилазив, той Бердник. А потім його перевели на суворий режим. То він там від усіх відособився, відокремився геть. Залишалося йому сидіти всього без тижня рік, а потім ще три роки заслання. Він не досидів їх, випустили його. Це було, здається мені, чи сьомого березня, чи сьомого квітня року Божого вісімдесят четвертого. А через місяць чи через два помер Олекса Тихий. То був здоровий чоловік, Бердник, міг би досидіти той рік якось. Ні, не досидів.

Я знаю, він уникає зараз всяких розмов. Каже, що було, то було. Мовляв, це не має ніякого значення.

Авжеж, авжеж. Якщо рахувати, що в нашій групі було тридцять шість чоловік, а був тільки один відступник Бердник, то показник непоганий, загалом.

Це вахта. Головний і єдиний вхід до тюрми. Отут сидять солдати і в'язня питають: «Фамилия, имя, отчество, статья, срок, начало срока, конец срока». Мусиш відповідати. Тут ти стоїш зачинений. Потім тут спрацьовують засуви, і ти сюди проходиш. Так всіх пропускають в'язнів.

Якісь документи питають?

Документа ти ніякого не маєш. Конвоїри з тобою везуть справу твою, течку таку зав'язану. Дають туди, і вони звіряють. Там фотографія твоя є, і на тій справі написані дані твої об'єктивні. Справа потім здається адміністрації, вони там перевіряють.

В той час, коли помер Василь, ми сиділи з Балісом Гаяускасом, а Василь навпроти був, перед нами. Це дев'ятнадцята. Тут був Михайло Горинь і Бородін, російський письменник з Москви. Вісімнадцята, сімнадцята. Левко Лук'яненко, здається мені, тоді був у сімнадцятій з Остроглядом, з Петкусом.

Далі була кухня. Нема тепер тут нічого, нема котлів тепер. Тут вхід на кухню. Це кабінет лікаря. Був тоді тут лікар Пчельніков Євгеній Аркадійович.

А оце кабінет начальника. Долматов Олександр Григорович. Зона ця загальна. Загального режиму і цього особливого один був начальник, майор Журавков. А оцей відділок був під орудою спочатку Долматова, потім був Кондратьєв, потім був Снядовський, потім знову Кондратьєв А на той час, коли Василь Стус помер, то Журавков, начальник всього табору, теж через декілька днів помер після Стуса. І таким чином владу всю в цьому таборі успадкував Долматов Олександр Григорович, майор.

У Василя були конфлікти з кимось персонально?

Сказати, що у Василя конфлікти були з кимось персонально, не можна. Але декотрі особливу пристрасть виявляли до Василя. Я згадав вже про Новицького, наглядача. Він до нас так ставився, ніби ми йому рідного батька зарізали. Був нібито з Західної України на прізвище Снядовський. Він казав, що він українець, а польське прізвище йому дісталося, мовляв, від вітчима. То цей чоловік особливо негативно ставився до українців. Очевидно, хотів довести свою вірність режимові. А щоб довести це, то треба, певна річ, перш за все бити своїх по роду. Якось він похвалявся мені, що знає українську мову, читає українські журнали, Олеся Гончара і, сказав він, Петра Загребельного читає. Але коли Василь колись спробував заговорити до нього українською мовою, то той йому сказав: «Вы меня вынуждаете говорить по-украински». То Василь після того повернувся та й каже: «Та я з тобою, іроде, ніколи й словом не обмовлюся українським. Ти недостойний тої мови. Я з тобою тільки твоєю тюремною говоритиму». Не йому прямо каже, а вже нам розказує.

Оце до праски прикручується довгий шнур, а ми маємо насадити оці гвинтики вручну сюди і сюди, а потім такою механічною викруткою оці гвинтики прикрутити.

Це ви день у день таку роботу робили?

Так. Оце така наша робота була. Норма була десь п'ятсот двадцять два шнури. Вони зв'язані так в'язками по двадцять п'ять штук. Он скільки їх розсипано у вас під ногами. Михайло[1] так наловчився, що він робив те не дивлячись. Йому треба було їх тисяч три чи що начіпляти за зміну.

Це ж ви руками те робили?

Руками. Воно так противилося, що аж вночі часом сниться до сих пір. Тут є машинобудівний завод у місті Лисьва. Але та Лисьва і праски випускає також.

Василь думав про те, що у нас нема кадрів, людей, які можуть брати на себе вищу відповідальність. Серед людей, які могли б брати на себе таку відповідальність, він згадував завжди Левка Лук'яненка, Гориня, Чорновола,

---

[1] Горинь.

Світличного. А Світличний тепер, фактично, недієздатний. Його знищили як людину. Він ледве годен кімнату перейти. Чоловік виведений з ладу.

Ситуація сімдесят другого року дуже гарно зображена в одному вірші Василя Стуса. Я не пам'ятаю, як дослівно, але там ситуація така описана, як чоловік підняв ногу, щоб зробити крок, і задумався, і не зважився ступити. І в цей час ногу його підрубали.

Справді, на сімдесят другий рік в Україні сформувалася потужна група людей, котрі були здатні очолити націю і повести її в потрібному напрямку. На моєму суді в сімдесят третьому році прокурор сказав так: «Це були великі вожді малого руху». З іронією. Але в цій іронії була доля правди. Це справді були великі люди, як Чорновіл, як Стус, як Горині, як Дзюба, Світличний, Сверстюк, Сергієнко, Селезненко, Калинці, Осадчий, Заливаха. Це справді були потужні уми. Очевидно, що ці люди могли розробити теорію і могли розбудити великий рух. Вони б це зробили, якби їх тоді, в сімдесят другому році, не підтяли під ту ногу, на котрій вони стояли і не зважалися ступити в той час. Ця ситуація зображена дуже гарно в одному вірші Василя.

Я пригадую цей вірш.

Десь іще він каже:

Мало нас, дрібнесенька щопта,
лише для молитв і всечекання.

То справді, такі бувають періоди в історії нації, коли просто треба витривати, витримати цей період, щоб не перервалася традиція. Як тяжко зараз білорусам відновлювати традиції, коли вони обірвалися. У них, щоправда, політв'язнів як таких не було. Фактично боротьби за національну незалежність у них уже не було десятками років. У них це зараз відновлюється. І там дуже багато є помилок, похибок, перегинів. А все через те, що у них традиція перервалася. У нас, слава Богу, ця традиція не була перервана. Хоч жменька, хоч «дрібнесенька щопта», а була.

І в літературі, до речі.

Яке вже в нас було страхіття в тридцяті-п'ятдесяті роки, майже пустеля. А все-таки Рильський, та був. Жива людина хоч одна, та була. І як тільки з'явилося нове покоління, цих шістдесятників, то саме Рильський, саме Довженко їх привітали першими. Вони цю традицію передали. Витривав Антоненко-Давидович, теж привітав цих людей. Витривала Оксана Яківна Мешко. Вона не письменниця, але цю традицію таки пронесла. Ще в аспірантські роки Василь написав працю про Тичину під назвою «Феномен доби». Очевидно, це була дуже серйозна річ. Він з великою повагою ставився до Тичини як до поета справді геніального. Але поета, який саме тому, що був геніальний, не міг витримати оцього тиску, цієї мерзоти, котра на нього насунулася.

І фактично вже з двадцять першого — двадцять другого року Тичина був зламаний як поет. А після того у Тичини були тільки окремі зблиски того справжнього геніального Тичини. А мало хто знає про те, що Тичина одним з перших був заарештований. Тримали його кілька місяців під арештом. І Рильського теж. Між іншим, вірш Рильського «Знак терезів» написаний в ув'язненні. І та пісня, на музику Левка Ревуцького, «Із-за гір та з-за високих» в ув'язненні написана. Це вони викупилися тою піснею...

Так, це про сокола Сталіна.

Так. Василь розповідав про Тичину. Зустріли два письменники якось Тичину на вулиці та й кажуть:

— Ой, Павле Григоровичу, як змінюються часи. Ще зовсім недавно ми з вами були на вечорі у Черняхівської-Старицької, а тепер виявляється, вона вже ворог народу.

— Я? Та я там не був! — каже Тичина.

— Як? Та тоді й тоді ми були...

— Ні, ви помиляєтеся, я там не був.

Тоді вони збагнули, в чому річ.

— Правда, правда, ви там не були.

Попрощалися, вже йдуть. А він доганяє їх, за поли хапає і каже:

— Мені здається, що ви таки думаєте, що я там був, а я там не був!

— Що ви, пане, ви таки дійсно там не були. Ми помилилися. Ви там не були.

Чоловік вже був переляканий.

Мені розказували, що він за натурою був такий ранимий, тонкий. І це зрозуміло, поет такий. Тут його судити ніяк не можна.

Ніяк судити, певна річ. Але такий факт був в біографії. Василь мені про це розповідав. Мабуть, та праця його була дуже цікава. Між іншим, було декілька відбитків машинописних. Вони потрапили до рук КГБ, а останній зберігався в Михайлини Коцюбинської ще довгий час, і десь аж у середині сімдесятих років у Михайлини зробили трус і забрали останній відбиток. Десь там сторінок сто п'ятдесят машинопису, казав Василь. То велика праця. Це тепер треба видобувати все з тих сейфів.

Це при тій умові, що воно є в тих сейфах.

Я схиляюсь до того, що воно все-таки є. Часом вони пускають таку чутку і навіть оголошують, що знищили. Така ситуація була, може, року сімдесят шостого, у Мордовії. Забрали у Василя зошит з віршами і сказали, що знищили. В цей самий час і Стефі Шабатурі вони оголосили, що знищили її вишивки і малюнки. Але потім повернули. Таке було.

В Мордовії було легше. Там Василь більшість з того, що понаписував, відсилав у листах. Він трохи маскував слова. Наприклад, не пише «тюрма», а

якась «юрма». Навіть слово «Україна» не вживав, а «батьківщина». «Ґрати» теж не вживав, а писав якесь співзвучне. Щоб не дратувати. А потім все попереписував. Та, власне, він, очевидно, привіз з собою ті вірші. Навіть я переписав у Василя вірші в сімдесят шостому році восени, і я ті зошити привіз, не відібрали. А вже звідси нічого не можна було відіслати. Як в пляшці закоркованій ми тут були. Василь, правда, казав, що він і звідси мав два-три виходи. Не знаю, чи то мало наслідки, чи дійшло кудись. «І за це, — каже, — вони мене катують». За те, що звідси намагався відіслати інформацію.

Якось Михайло Горинь пішов на побачення. Дружина приїхала і батько. Старий батько прийшов на побачення, і виявилося, що в нього в кишені гроші. А треба здавати, коли на побачення йдеш. Михайло покликав наглядачів негайно, та й каже, що батько забув гроші викласти. Вони з цього зробили цілу справу — як це гроші пропустили. А потім того Михайла трясли тут, шукали грошей, підлогу ледве не зривали. Не один день колупалися. Ми десь знайшли в журналі знімки грошей, повирізували, в ті щілинки позасували в насмішку над тим Руденком. Бо їй Богу, приходить і повиколупує з тих щілинок геть усе.

А так ви гроші тут мали, якийсь заробіток?

Щодо заробітків наших, то вони були дуже мізерні. Якщо ти виконуєш норму, то десь маєш п'ятдесят карбованців. Воно вважається, що десь сто. Але половина заробітку одразу йде державі на колючий дріт, на утримання солдатів, на кашу їм. Половина заробітку відраховується державі одразу. Потім з другої половини десь двадцять чотири — двадцять п'ять карбованців іде на харчі, на кухню зразу. Потім ти ще маєш право купити продуктів на чотири карбованці, а якщо ти виконуєш норму, то можуть дозволити ще на два. Щоправда, вже в кінці вісімдесят шостого року нам збільшили цю норму, ці гроші, за які можна було купувати продукти. Не тому, що вони подобрішали, а тому, що продукти подорожчали, а особливо подорожчало куриво. В кримінальних зонах в'язні почали бунтувати, що, мовляв, на цей «ларьок» не можна купити навіть курива на місяць. То вони збільшили цей ліміт на «ларьок» до дев'яти чи дванадцяти карбованців. А крім того, на одяг йшло на рік, може, так карбованців теж п'ятдесят. І залишаються тобі буквально копійки на передплату газет і журналів. Треба конвертів купити і паперу. Та й вже нема нічого. Тут без допомоги рідних не можна було прожити. А крім того, багато хто з нас привозив так званий виконавчий лист, судові витрати. Я мав, наприклад, судових витрат десь двісті шістдесят карбованців, а Василь мав дві тисячі з лишком. Йому влаштували таке судилище в Києві, а свідків брали аж з Магаданської області. Дорогу їм оплати. Василеві це обійшлося дуже дорого. Він мусив виплачувати ці судові витрати тут. Того «ларька» могли позбавити за будь-яке порушення. А прожити на одному пайку, котрий тут дається, досить тяжко. Там дуже мало жирів, дуже мало цукру. Які тут

харчі? Одна крупа в основному. Ячна крупа, пшоняна, вівсяна. Хліб буває більш-менш іноді добрий, а часом привозять такий, що в душу не можна вбити цього хліба. Риби двадцять три грами, м'яса грамів двадцять, цукру двадцять грамів. Оце така пайка. А якщо саджають в карцер, то там пайка понижена. Жирів зовсім немає, олії п'ять грамів тільки. Хліба чотириста п'ятдесят грамів.

Василь переніс операцію ще в сімдесят п'ятому році десятого грудня, то в нього того шлуночка було з кулачок. Він не міг багато з'їсти. Він навіть жартував, що йому там вшили зеківський шлунок, який приймає тільки цю баланду та оцей хліб. А чогось ліпшого він не міг з'їсти. Коли хтось сала дістане в пакунку і його вгостить, він не може його їсти. І він з'їсти багато не міг за обідом. То він брав часом хліба шматочок з собою на роботу. То наглядачі відбирають, мовляв, не можна брати в робочу камеру з собою нічого.

Вас обшукували, коли ви йшли на роботу?

Аякже! Коли захоче наглядач. Його, як правило, обшукували. Там такі були періоди, що вони буквально скаженіли. Початок року вісімдесят п'ятого був найтяжчий період. Тоді прийшов оцей Сиядовський і кагебістом став Василенко. То тільки прізвище в нього українське. Він теж намагався довести, що він «істінно русскій», а це прізвище йому дісталось від діда чи прадіда. Там вони встановили такий жорстокий режим з цими обшуками! Особливо обшуки дошкуляли. Вранці десь пів на восьму виводять на роботу. Одного чоловіка з камери беруть у «дєжурку» і роздягають догола. Перебирають кожен рубчик. Ще й з тими принизливими процедурами, що і говорити непристойно. «Покажи п'ятку». Заглядають тобі в ніс і у вуха. Вибачайте, «раздвінь ягодіци» і ще дещо. Отаке. Тебе беруть вранці, як на роботу йдеш, коли з роботи вертаєшся на обід, тебе теж можуть взяти, знов тебе роздягнуть. З обіду вертаєшся, знов можуть тебе взяти. Михайла Гориня п'ять разів на добу роздягали. Мене тричі роздягали. І це так тривало декілька місяців. Щоб ти, мовляв, нічого не ніс. А ніхто нічого вже не бере, раз такий терор. А що можна було нести? Скажімо, треба тобі цвях в камеру. Десь щось обірвалося, треба прибити його. То не візьмеш якогось цвяшка, це заборонено. Найчастіше, що ми робили, щоб той час не пропадав за роботою, там же робота механічна, то ми собі писали слова і вивчали їх. Василь вивчав англійську мову і французьку, німецьку він знав раніше. А тут Март Ніклус допомагав йому вивчити французьку й англійську. То він собі виписував слова в житловій камері, брав на роботу і там вивчав їх. Так майже всі робили, я так робив. А коли терор цей почався, то вже перестали брати. Це зовсім не заважало роботі. Але де там, не можна. Ти повинен думати тільки про свій злочин і ставати на «путь ісправлєнія». Який злочин?! В останні роки тут досиджували, то маєш свій вирок при собі, читаєш газети. Вже можна було ілюструвати цей вирок повністю газетними вирізками. Вчора це

рок повністю газетними вирізками. Вчора це називалося наклепницькими вигадками, а сьогодні воно вже, виявляється, правда все.

Василь був останньою жертвою. Здавалося, ще трошечки дотривати треба. Вже ця «гласность» почалася, «пєрєстройка». А в нас у коридорах ще цього не було, ні, ще й не пахло. А навпаки, наглядачі скаженіли, лютували, як ото в передчутті кінця буває.

Хто з них міг думати, що з цього залишиться оце, що буде бур'яном заростати?

Це вічним здавалося, вічним! Якби він ще витримав декілька місяців! Але як подумаєш, то хто його знає? Може, ця жертва була потрібна. Може, без цієї жертви не обійшлося б. Хто знає? Він це передчував. Передчував, що йому недовго жити. В багатьох віршах це простежується. «Ми канемо у вічність молодими».

Цю будку ми називали жартома «шпаківня». Ото драбина лежить. Солдат по ній піднімався туди.

Оце лежить будка. Вона стояла на стовпах. Була драбина. В тій будці стояв солдат-автоматник і охороняв нас від народного гніву. Пильнував день і ніч. Тут вогнева смуга. На кожному розі така вежа стояла. Он там видно такі знаки білі. То ціль для прострілу. У тому тину такі є амбразури. То спеціально для того, що якщо викликається додатковий наряд, щоб він мав куди стріляти. Ніби тут сидять такі злочинці, що будуть лізти на дріт і тікати. Тут зовсім не ті люди були, зовсім не той контингент. Ми в'язні сумління.

Вже під кінець, влітку вісімдесят сьомого року чомусь надумалися зняти вежу на тому розі. Підпиляли її солдати, потім зачепили вірьовками і давай тягати її туди-сюди. Ми тут поставали та кричимо їм: «Раз-два, раз-два!» Коли вона впала, ми закричали «ура!» всі разом. Такий був веселий момент. Тут декілька чоловік було на безкамерному режимі.

Оце зеківська миска. З таких мисок нам давали їсти. Були ще іншої форми, але це основний тип. А це не наше. Таку чашку наглядачі, очевидно, могли мати. Ми мали алюмінієві.

Скільки разів на день вам давали їсти?

Тричі. Кухня тут була. Двері з так званою «кормушкою». Через цю кормушку видавалася їжа на безкамерний режим. Я сам на кухні працював десь три тижні. Звідси з кухні ми подавали. А Микола Горбаль років два працював на кухні, бо не було кому більше. Там стояли ванни, в котрих картоплю мили, рибу готували. Тут сама кухня. Були котли. Тут посередині стояла велика плита, і на ній варили. Тут умивальник був, а тут мили посуд.

О, яка знахідка! «Опись имущества, находящегося в комнате начальника караула». Це занесло, очевидно, аж звідти. «Ответственный старший лейтенант Крепов». Я його не знаю, тому що ми охорони зовсім не знали. Ми

тільки внутрішніх знали, котрі тут працювали. Це знахідка цікава. Тут можна знайти багато цікавих речей.

Це головний вхід до цієї тюрми. Зайдемо? З того боку був безкамерний режим, а тут камерний. Тут склад продукції, тут була бібліотека. Тут, так би мовити, клуб, тут нам показували іноді кіно. Спочатку тут екран був, показували кіно, а потім телевізор поставили. Виводили, як правило, по дві камери. В камері два-три чоловіки. То одна камера сідає по цей бік, друга по той бік. Наглядач обов'язково тут є, і забороняється говорити між собою. Тільки слово сказав — і виводять геть. Потім напишуть рапорт про порушення режиму і покарають. Кіно показували одне на місяць, і те документальне. Іноді це порушували, трошечки більше могли показати. Тут була установка. Показував кіно, пам'ятаю, Леонід Бородін, письменник з Москви.

Це один з робочих столів зберігся. Бачите, дірочок багато. В одну з дірочок ставиться штатив такий, а на ньому кріпилася на пружині викрутка механічна. Сидиш за цим столиком, накручуєш ті гвинтики, а потім цією викруткою гатиш. Висить вона на пружині. Тут висіли гасла, понаписувані Бердником. Леніна він був вирізав теж.

Бердник?

Так.

На дереві вирізав?

З дерева, так.

Кабінет начальника тут. А це кабінет кагебіста. Причому з тайником. Ось, гляньте. Тут така темна кімната без вікон, без дверей. І ці двері завжди були зачинені. На самому початку, як я сюди прибув, тут був Черкасов, кагебіст. Потім його замінив Ченцов. Потім був Василенко. А керував ними всіма Афанасов, полковник КГБ.

Це кабінет оперативника, оперативних працівників. Вузенький, маленький такий. А навпроти кабінет лікаря. Лікарем у мій час був Пчельніков Євгеній Аркадійович. Чоловік абсолютно безвідповідальний, ледачий, між нами кажучи, і рятувати він нас зовсім не хотів. На його совісті великою мірою смерть Василя Стуса. Знаєте, як тільки помер Василь Стус, він негайно звільнився, і замінив його Грущенко, зовсім інший чоловік. Мабуть, він врятував Михайла Гориня, той Грущенко. Горинь мав серцеву недугу, нирки, і ще третю хворобу тяжку, з сечоводом пов'язана. Всі такі, що від них можна померти. Так оцей Василь Грущенко написав, що він гарантії не дає, що Горинь виживе. А оскільки смертей тут було вже надто багато, то вони не хотіли, очевидно, щоб ще й Горинь тут помер. То вони його випустили трохи раніше від інших.

Раніше, ніж ти вийшов?

Раніше. Гориня випустили влітку вісімдесят сьомого року. А я в вісімдесят восьмому в кінці літа прийшов.

Ця камера, як правило, була порожня, в шістнадцятій так само нічого не було. Шістнадцята, п'ятнадцята, чотирнадцята і тринадцята — це основні робочі камери. Столи вже розвалені. Звичайно, в робочій камері й ця раковина (унітаз) теж була.

Як вам хотілося, вас не виводили?

Ні. І тривалий час ми добивалися, щоб хоч трошки відгородити, перегородочку поставити. А бувало таке, що вода не поступає або забивається, то була біда. Холодно тут, як правило, було.

Ходімо до інших. Це сімнадцята камера, моє найперше помешкання. В такій камері поміщалося шість чоловік. Прохід між койками залишається ось такий зовсім вузький. Один чоловік тільки може пройти. А вдвох уже хіба що протискуватись треба.

Як ви тут всі поміщалися?

Духота, дихати нічим. Найтяжче в камері те, що немає чим дихати і немає простору, нема де рухатися.

Тут стояв умивальник, поступала вода. Ось це раковина (унітаз). Довгий час тут не було нічого, і мусив чоловік так сідати. А потім домоглися, щоб тут перегородку поставили. А наглядачі заглядають весь час. Оця кнопка для виклику. Як щось треба, то викликаєш наглядача, щоб він прийшов. Двері одні з ґратів, а другі дерев'яні, оббиті залізом. Це сімнадцята камера, це вісімнадцята, це дев'ятнадцята. Тут ми були з Михайлом Горинем і робили ремонт. Оцю підлогу настеляли ми. Темно, малесеньке вікно. Тут без світла навіть вдень не можна було сидіти. А це світло дуже тяжко діє на очі. Люди тут сліпнуть.

Ми пропустили тринадцяту камеру робочу. Отут Василь працював тривалий час з Ромашовим. З тим кримінальником, котрий його тероризував. Оце накривка до тої параші. Тут стояло два робочі столи. Один тут, другий тут. І це тут два чоловіки мусили працювати. Тією продукцією завалено все, тут зовсім ніде було повернутися. Така тіснява сама собою спонукає людей до якихось конфліктів. А той чоловік кримінальний був. Отут саме той Ромашов погрожував Василеві: «Уб'ю!» А Василь, будучи чоловіком твердим, теж взяв ту викрутку в руки та й каже: «А посмій!» А той замахнувся вже. Голос у Василя громовий, почули наглядачі, прийшли сюди, випустили обох звідти. І думаєш, що? Дали обом по п'ять діб карцеру за взаємну сварку. А яка сварка? Той же погрожував Василеві.

Це руїни дворика для прогулянок. Всі житлові камери з південного боку, а ця з північного. Дванадцятий номер. Тут Василь сидів перед тим, як його посадили останній раз у карцер, удвох з Бородіним Леонідом Івановичем. Ось тут стояла койка, яка займала майже всю камеру. Отут ми милися.

Ось шматок нашого бушлата, куфайки нашої. Таке смугасте. Чорнофіолетовий колір. Коли нас звідси забрали, то тут зробили ретельний обшук

наглядачі, і все, що могло нагадувати про нас, все було звідси забрано. Чисто випадково ці шматки позалишалися. Адже вони в такому одязі нікуди не випускають. Скажімо, на побачення коли ведуть, то одяг цей смугастий знімають, дають чорний одяг на побачення. Щоб навіть нас люди не бачили. А якщо звільняють кого-небудь із в'язнів особливого режиму, то теж обов'язково одяг замінюють. Доводилось бачити, як виводили Ніклуса і Приходька. Були одягнуті вони в коричневий одяг. Мене привезли двадцять першого серпня минулого року в цьому ж таки смугастому одязі спецконвоєм до самісінького Житомира. І вже там відкрили пакет про те, що я маю бути негайно звільнений. То мені теж замінили цей одяг на якийсь синій, і в ньому відпустили додому. Це одяг заборонений до вжитку в цивільному житті.

Один раз на тиждень лазня була. Я мусив в котельні з суботи на неділю вночі нагріти води. Там бак такий великий. Люди на другий день милися. Я їх навіть стриг. Наголо, бо інакше я не вмів. Стригти в'язнів обов'язково. Десь так тижнів через три вимагали стригти. А якщо волосся трошки довше, то вже попереджували і примушували обов'язково стригтися. Це одна з прикмет того самісінького рабства. Ще в Стародавньому Єгипті рабів стригли, і цим вони відрізнялися від вільних людей.

Це був і спосіб тортур. Бердник, я знаю, любить довге волосся...

З Бердником особлива ситуація. Він поїхав до Києва. Там тримали його місяців два чи три, і повернувся він з величезною бородою. І його чомусь не примушували ту бороду стригти. Якось він з тою бородою і далі жив тут. І потім пішов він з тою бородою на суворий режим. А скажімо, Олекса Тихий мав вуса. Йому забороняли ті вуса носити і примушували ті вуса стригти. Він не давався. Просто не збривав їх. Тоді наглядачі самі беруть машинку. Тут працював мій земляк, такий собі Грицько Кондратюк, з сусіднього села чоловік, звинувачений за співпрацю з німцями. Хоч там, мабуть, нічого не було. Він працював в цій лазні. Наглядачі кажуть йому: «Збрий вуса Олексі Тихому!» Цей Кондратюк мовчки передає машинку наглядачеві. Мовляв, він цього робити не буде. Наглядач бере і сам збриває. Про всяк випадок інший наглядач тримає Олексі руки, Олекса, певна річ, ніякого опору не чинить. Бо якщо найменший опір буде, це буде кримінал. Не просто порушення режиму, а буде судимість, дадуть декілька років. Олекса не чинив ніякого опору, навпаки, руки назад, щоб було явно видно, що він не чинить опору. А наглядачі зістригають йому вуса.

Там дзеркало висіло, щоб можна було побритися.

І подивитися на себе? Ви ж там не мали дзеркал?

Хто мав бритву з дзеркалом, то мав. Електричну. А дехто не мав бритви, то брився тільки тут. Скажімо, Кандиба не хотів мати такої бритви. А майже всі мали електричні бритви в себе в камері.

А це ви думаєте що? Це не так собі, а камера «для прожарки», як вони кажуть. В нас тут вошей і блошиць не було. Але в кожній пересильній тюрмі такі камери є. Тут треба було натопити, а на ці гачки вивішується одяг з вошами або з блошицями для того, щоб їх прожарити, щоб вони пропали. Мені не доводилось цього топити ніколи. Російські тюрми завжди славились тільки одним — це лазнями. Чого-чого, а води в Росії вистачало, то з цим більш-менш непогано було. Що погано в цій лазні було, що ми митися мусили з тазиків, душа тут не було. Але хлопці-кочегари зробили душову, і могли там митися.

А ось ще лишилися корінці квітів. Засохли, пропали. Тут були в нас ящики. Треба було берегти корінці жоржин цілу зиму в піску. А наглядачі приходять з обшуками, хочуть викинути. Якось випросиш, вимолиш, щоб не викидати. А навесні саджали в ящички саморобні, в банки якісь металеві. Вони виростуть тут трошки, а потім їх надворі висаджували. Непогано в нас було тут, коли вже квіти росли. Багато квітів було. Ромашки такі великі були. Братки так гарно цвітуть. Та й бур'яни тут такі квітучі. Іван-чай цвіте синеньким гарно так.

Тут десь так в червні, в першій половині липня страшенно багато комарів. Буквально заїдають. Болото кругом. Лікар спеціально давав марлю, ми виймали шибки і на вікна чіпляли ту марлю. Але все одно бували такі ночі, що ми не могли заснути через тих комарів. Заїдають. Тут стелажі були. Тут наші речові мішки лежали. Але це для безкамерників тільки. Камерники з того боку. Тут чоловік працював. Попросиш його, він відчинить, то візьмеш, що тобі треба.

Це була бібліотека. Отут було, може, декілька сот книжок. Мало тут було цікавої літератури. Скажімо, в Мордовії в дев'ятнадцятому таборі, де Василь був у сімдесят шостому році, на початку сімдесят сьомого, там була дуже багата бібліотека. Тому що там в'язні наші сиділи вже протягом десятиліть. І вони назбирали велику бібліотеку. Там читати було що. Пам'ятаю, там була історія Соловйова, Ключевського, Покровського. Василь їх зокрема серйозно студіював. Там було багато філософської літератури. То все зібрано в'язнями. А цей табір існував зовсім недовго порівняно, від першого березня вісімдесятого року. Тут, фактично, брати не було чого.

А те, що відбирали у в'язнів, не передавали сюди?

В принципі так просто відібрати не можна було. Але в'язень не мав права мати з собою більше п'ятдесяти кілограмів речей. А які в нас речі? Книги, журнали. І якщо нагромаджувалось більше, то нас примушували ті речі перетрясати і десь їх дівати. Віддавали сюди. Як правило, старалися цінну річ залишити при собі. Бо відчувалось, що тюрма не вічна. Весь час, скільки ми тут сиділи, ми чекали, що рано чи пізно нас мусять випустити. Якийсь період був такий, що цей начальник, Долматов, дозволив був здавати свої книги тимча-

сово сюди в бібліотеку. Для того, щоб інші люди могли їх взяти. Пригадую, що здав був Михайло Горинь Лесю Українку. Василь потім брав, і все це з інтересом перечитував. В періоди застою, коли в пресі практично не було чого читати, то вдаються в літературу про якісь далекі світи, про давню історію, про міфологію. Пам'ятаю, Василь дуже зацікавився був книжкою Леві-Строса «Структурная антропология». Леві-Строс взагалі хотів відновити всесвітній міф. Закласти весь матеріал міфів всіх народів світу в машину, котра б реконструювала первісний міф про походження людства. Цією ідеєю Василь теж захопився. Читав Тернера, Леві-Строса.

Було тут кілька книжок українських. Ми дещо здавали сюди. Майже всі передплачували українські газети і журнали. Читати в них практично не було чого. Ми читали з обов'язку тільки, бо треба знати, в якому воно стані. А щось серйозніше можна було вичитати в російськомовних журналах і газетах. «Літературну Україну», пам'ятаю, Василь Стус називав сучкою. Що таке «сучка»? «Сучкою» в політичних концтаборах називали стінну газету. Бо, як і всюди, мусила бути стінна газета. Пам'ятаю, в Мордовії називалась вона «Дружба народов». Тому що там зігнано було українців, литовців, латишів, естонців, молдаван, євреїв, вірмен, грузинів. Справді «дружба народів». Так ту газету називали «сучкою». Василь Стус за аналогією «Літературну Україну» періоду застою теж називав «сучкою». Він казав, що треба було б дати «Літературній Україні» премію імені Шевченка. І ще казав так: «Треба висунути КГБ на премію імені Шевченка». Бо кому давали премії Шевченка в ті часи? Та тому, хто робив справи антиукраїнські, антишевченківські.

Коли помер Григір Тютюнник, то Василь, певна річ, дуже шкодував за ним. Вже з'явились публікації, почали писати позитивні статті про Григора Тютюнника. Василь обурювався. Мовляв, вбили чоловіка, знищили, а тепер плачуть, сльози проливають.

А як наглядачі тут цікавилися українською літературою?

Вони цікавилися тим, як би випити. От чим вони цікавилися. Приносили часом з собою сюди горілку, пиячили там собі в своїй «дежурці». А одного разу той Новицький зайшов робити обшук п'яний геть. Я так тихенько підійшов до старшого, до офіцера Сабурова, та кажу, що ж ви пускаєте його до такої роботи, коли він п'яний. Думаєте, що мені за це було? О! Вони написали рапорт, що я звів наклеп на наглядача, на «гражданіна контрольора». Мене викликав потім Долматов, сказав мені, що йому робили експертизу, він не був п'яний, це наклеп. Домагалися від мене спростування. Але все-таки це мені якось минулося. А могли мене покарати як завгодно за наклеп.

Ти спростування не робив?

Не робив. Якось обійшлося.

Скільки в камері можна було тримати книг?

В камері дозволяли тримати не більше п'яти разом узятих книг, журналів і брошур.

В оцій камері ми були з Василем разом, в вісімнадцятій. Тут стояли нари, тут параша відгороджена. Ми тривалий час воювали, щоб оці перегородки поставили. А то тут люди сидять, а ти мусиш йти в той куточок на виду. То домоглися через деякий час, щоб перегородку поставили.

А це винахід радянської каральної системи. Ці ланцюги закручувалися до дверей для того, щоб двері не відчинялися надто широко, і щоб в'язні могли виходити з камери тільки по одному. А то ж вони можуть бути такими агресивними, ті в'язні, що разом вискочать із камери, накинуться на наглядачів і захоплять владу в свої руки. І повтікають, не дай Боже. Для цього було придумано оці ланцюги. Все передбачено. Тут було двоє дверей. Були ще одні двері із ґрат. Скажімо, принесли їжу. Ці двері відчиняють, а ті, ґратчасті, не відчиняють. Їжу передають через дірку, через «кормушку».

Оце двадцята камера. Літо вісімдесят п'ятого року і осінь. Той період, коли Василь помер, я провів у цій камері удвох із Балісом Гаяускасом, литовцем, котрий на той час уже відсидів двадцять п'ять років. А тоді знову мав десять років особливого режиму, досиджував вже, а потім ще поїхав в заслання.

Василь Стус сидів у дванадцятій камері, майже навпроти, удвох з Бородіним. Досить складно було через коридор перемовитися, але, в принципі, можливо було. Але це небезпечно, бо ось поруч через стіну ця «дєжурка». Там наглядачі сидять. Постійно хто-небудь з них є в камері, і хтось там є обов'язково. Тому зв'язок з тією камерою був найтяжчий. Легше було тримати зв'язок з камерами, котрі сусідні, через стіну. Як зв'язок здійснювався? Один чоловік стає коло дверей і слухає, чи немає в коридорі наглядача, чи ніхто не йде. Інший подивився через вікно, чи нікого нема, і робить три удари в стіну. Це виклик. Відразу відчиняєш кватирку, і так можна було з сусідом поговорити. Сусід теж подавав сигнал тричі, що він готовий слухати. Старалися, щоб нікого не було в той час. Тут же був тин недалеко. Якщо хто-небудь іде, він вже зафіксує, впізнає голос, і вже пишуть на тебе рапорт про порушення режиму. Це був наш основний спосіб спілкування.

Записки передавали, чи якісь речі?

Записки старалися передавати в крайньому разі, тому що завжди є небезпека попастися. А якщо в них є доказ — записка, то це вже прямий шлях до покарання. Щодо усних розмов, то часом можна було якось викрутитися. Якщо розмова закінчилася, давали один знак — кінець розмови. А якщо треба зачекати, то два удари. Як треба було оповістити усіх, хто в ряду цих камер є, то стукаєш тому, щоб покликав дальнього, і далі, і далі. І всім зразу кажеш.

Я запам'ятав, що другого вересня вісімдесят п'ятого року, коли вже Стус був у карцері, у нас тут на цих шибках був лід отак внизу. Були заморозки досить серйозні.

Ну! «Алексеев Михаил Владимирович». Це останній в'язень. Це називають «бірка», тобто нагрудний знак. Він так прикріплюється, і в'язень мусить це носити. Алєксєєв родом з Казахстану, але він жив на Україні, в Житомирі, зокрема в Коростишеві, де й був ув'язнений. Зараз він десь під Москвою живе. Він останній був звільнений на початку грудня минулого року. Знаєте, як це могло трапитися? Звідси нас вивозили восьмого грудня вісімдесят сьомого року. Обшуки робили в «дєжурці» і в цій найбільшій камері. То це десь зірвали, або він сам зірвав, та й кинув тут. Так воно і лежить.

А що це за серпантин? Це що, з якогось свята?

Наглядачі на Новий рік собі влаштовували ялинку. Ставили в «дєжурці». Ти ба! Якби свій знак знайти. Нас звідси всіх разом вивозили. А відпускали вже звідти, з посьолка Центрального.

Де ви тримали книги і журнали?

В кожного в'язня була тумбочка. Не тумбочка, а половина тумбочки. І в тій половині тумбочки ти мусив тримати всі речі, які в тебе були. В нас ще була шафа, яка чіплялась на стіну. Там можна було тримати продукти. Книг можна було тримати в'язневі у камері всього п'ять штук. Книг, брошур і журналів разом узятих. З цим біда була. Кожен старався якомога більше передплатити. Бо преса та листи було те єдине, що нас якимось чином зв'язувало зі світом. Буває так, що тобі принесуть іноді газет і журналів цілу кипу. І ти не встигнеш переглянути, як заходить наглядач і каже: «Давай, виносі в каптьорку». Бо більше п'яти. «Ну, сколько вас здєсь чєловєк? Трі чєловєка? Так, пятнадцать штук». Він склав це все на стіл і починає рахувати: «Адін, два, трі, чєтирє, пять...». Нарахував п'ятнадцять. «Остальноє виносі!» Починаєш йому казати, що недавно принесли, що ще не переглянули, що завтра... «Нічєво нє знаю. Нє положено». Змахнув це все з стола і ногами, ногами, ногами покидав все в коридор.

Який це наглядач?

Це наглядач Новицький. Старий такий вепр. «Гнілой», як кажуть в'язні, тобто досвідчений. На його совісті багато горя людського. Він родом з Донеччини, землячок. Але він повністю відцурався від всього українського давно і свою злобу зганяв саме на українцях. Бувало, як вз'їсться на кого-небудь, то нема проходу від нього. Мимо нього не пройдеш, щоб він до тебе не прискіпався чого-небудь. А з тими обшуками, Боже, що робилося! Вісімдесят четвертий, вісімдесят п'ятий рік. Тоді прийшли тут нові деякі начальники, зокрема Снядовський. Він нібито з Західної України, той Снядовський був. Прізвище польське, але він казав, що він українець. І Василенко, тутешній. Якийсь прадід привіз йому тільки прізвище. Тут вони старалися довести, що

вони «істінно русскіє». А як це зробити? Певна річ, треба перш за все душити свого по крові.

З тим Новицьким був такий епізод у Василя в робочій камері. Новицький якесь зауваження робить, абсолютно безпідставне, аби прискіпатися. І так гидливо дивиться на Василя, перекочує слину в роті, от-от плюне. Це через ті ґрати розмова відбувається. Василь тримав викрутку в руці, стримався, нічого не сказав. Потім, як уже трохи відійшов, викликає Новицького і каже йому: «Новицький! Я дурний, в мене в руках була викрутка». Новицький каже: «Я понял, Стус».

В кінці серпня вісімдесят п'ятого року ми тут були з Балісом Гаяускасом удвох, а там, в дванадцятій камері, майже навпроти, був Василь Стус і Леонід Бородін. Ми тут не чули, як там події відбувалися. В основному знаємо з розповідей інших людей, того ж Бородіна. Може, зайдемо в ту камеру дванадцяту? В тюрмі мало що бачиш, там більше чуєш. І з почутого робиш якісь висновки. Певна річ, це можуть бути помилкові висновки. І та версія загибелі Василя Стуса, яку я розповідаю, може бути хибною в якихось деталях. Бо вона побудована на основі того, що чув, а не що бачив. Тільки звук. Підійдеш до дверей і слухаєш. А ще знаєте, що ми робили? За стіною «дєжурка». Отак прикладеш вухо, і можна було почути деякі розмови. А особливо, коли розмовляв Василь. Його громовий голос. То чуєш тільки Василя, а що кажуть до нього, не чуєш. Так от за такими звуками ми з Балісом Гаяускасом визначили, що Василя двадцять сьомого серпня посадили до карцеру. Бородіна чомусь не було чути днів два. Ми подумали навіть, що його теж посадили. Аж виявилося, що він таки тут, в дванадцятій залишився.

Це дванадцята камера, остання камера, в котрій сидів Василь вдвох з Леонідом Бородіним. Простір дуже обмежений. Василь був чоловік більший, ніж я. І отак руки як простягне, то дістає до протилежних стін. А тут стояла койка, нари подвійні. Десь тут стояла тумбочка, було дві табуретки, раковина відгороджена, очевидно, була. Як бачимо, два чоловіки мусили в такому просторі жити довгий час. Ця тіснява, певна річ, сама собою пригнічує. А крім того, ця камера найхолодніша була. Ті камери південні, сонце хоч вдень нагріває, а ця північна, тут ніколи сонця не було. А під підлогою твань, болото, волога. Це приміщення на болоті стоїть. Копнеш півметра надворі, і вже вода. Ця волога дуже тяжко на нас діяла. А вода тут була дуже препогана. Така смердюча! Кажуть, що на початку для кухні завозили воду. А потім перестали. Мовляв, хай швидше повиздихають.

Бородін, мабуть, був внизу, на нижніх нарах, а Василь на верхніх. Так от, десь, мабуть, двадцять сьомого серпня Василь взяв книжку, сперся ліктем на койку і так читав. Через те вічко заглянув наглядач на прізвище Руденко. Йому не сподобалося, що Стус сперся ліктем на ліжко. Він йому зробив зауваження, мовляв, «нарушаєтє форму заправкі постєлі». Стус каже: «А як

треба?» — «Поправьтє подушку, поправьте постель». Стус це зробив, сів на стілець та й годі. І думав, що з того нічого не буде. А виявляється, назавтра цей Руденко разом з «дєжурним помощніком начальніка колонії» старшим лейтенантом Сабуровим написали рапорт на Василя, що нібито він в денний час, недозволений тобто час, лежав на койці та ще й у верхньому одязі. Так було написано, щоб було страшніше. Це була абсолютна брехня. Зачитали Василеві постанову про те, що його карають за це карцером. П'ятнадцять діб карцеру. Якби навіть чоловік і ліг на койку в денний час, то хіба за це належиться смертна кара? А фактично так воно сталося.

Це карцерний коридор. Тут чотири карцерні камери, шоста, п'ята, четверта і третя. Саме в третій камері помер Василь Стус. Там є ще сьома камера робоча. У тій камері, у той час, як Стус помер, працював Левко Лук'яненко. Він і розповідав про свої контакти з Василем. Вони якось могли перемовлятися через коридор, якісь звуки подавати один одному, перегукуватися. За що саджали в карцер? Я вже розповів про те, що Василя посадили за брехливим звинуваченням. А так за невиконання норми. Робота нібито неважка. Але люди, які, скажімо, мали поганий зір, не могли її виконати. Але, в принципі, не порушення режиму було причиною для того, щоб посадити до карцеру, а сама позиція людини. Найчастіше траплялося так, що ми проводили голодовки протесту. Дванадцятого січня — це день українського політв'язня, в пам'ять арештів сімдесят другого року. П'ятого вересня теж голодовка, в день пам'яті жертв червоного терору вісімнадцятого року. Тридцяте жовтня — день радянського політв'язня, ні до чого не прив'язане, встановлене в сімдесятих роках. Десяте грудня — День прав людини. Якщо хтось брав участь у цій голодовці, то неминуче мусив бути якось покараний. Карали позбавленням права купувати продукти на місяць. Можна було купувати на чотири карбованці плюс два виробничих. Позбавлення побачень. І карцером. Якщо таких порушень назбирувалося декілька, то могли чоловіка посадити в одиночку на півроку або на цілий рік. Тримали цих людей тут, в карцерних камерах. Але там, принаймні, давали постіль йому. Там є для них дворик для прогулянки на півгодини. У той час, коли Василь помер, то в шостій камері сидів Ромашов.

В карцері в'язень мусив спати на цих нарах. Вони піднімаються. Тут нічого більше не дається. Що має в'язень, посаджений у карцер? Куртка, штани. Якщо зимовий період, то білизна. Якщо літній період, то тільки труси і майка. Шкарпетки, хустинка носова, тапочки. Більше нічого. З постелі нічого не дається. На цих дошках, ще й з залізом, чоловік мусив ночувати. І так десять-п'ятнадцять діб. Пайка понижена в карцері, жирів ніяких немає. Після відбою в десятій годині вечора ці нари опускаються. На день вони пристебнуті. Наглядач такий шворінь запихає з коридору. Вдень є столик такий і табуретка, прикована до підлоги. Ввечері в'язень мусить нари так тримати, на-

глядач там висмикує того шворня, і нари ці опускаються. З коридору закладається той шворінь, бачите, там дірка.

Ось бачите, шматиночка з нашого одягу смугастого. Чорне з коричневим. Весь одяг наш такий був. І штани, і куртка, і куфайка, і шапка така. Все таке.

Це навіть не чорне, а сіре.

Так, воно сіре. А бувало таке з синім відтінком.

Тут лампочка світилася одна, а на ніч включається нічник ось цей. Бо наглядачі весь час підглядають в прозурку, і їм треба бачити, що в'язень робить. Тут нужник, як звичайно в камері.

А за що ще саджали в карцер?

Скажімо, колись Вікторасa Петкуса сам начальник режиму Фьодоров посадив ось за що. Зайшов до нього в камеру робочу, та й питає: «Почєму у вас воротнічок нє поглажен?» Нібито в'язень має чим прасувати того комірця. І за це посадили чоловіка. Бувало, скажімо, за розмови через вікно. А спілкуватися мусиш, це необхідно. Піймають кого-небудь на тому, що розмовляє — теж може сюди потрапити.

Я дивлюся, тут щось було на стіні?

Як правило, по камерах розвішували «опісь імущества» — табуретка, стіл, тумбочка...

Це третя камера карцерна. Сюди, якщо я не помиляюсь, Василя посадили двадцять восьмого серпня вісімдесят п'ятого року, за звинувачення в тому, що він ліг на койку в денний час, та ще й у верхньому одязі, що було повною брехнею. На знак протесту проти цієї брехні Василь заявив адміністрації, що він оголошує голодовку. Ми про це не знали. Знав хіба що його співкамерник Леонід Бородін. Однак, очевидно, він ніяк не міг нам цього переказати. Там дуже тяжко було із зв'язком. Про те, що Василя посадили до карцеру, ми, певна річ, скоро дізналися, встановили.

В камері номер сім по тому ж коридору працював Левко Лук'яненко удень. Приводили туди на роботу його. То Левко, проходячи коридором, старався кожного ранку подати який-небудь звук Василеві, а Василь відгукувався. То кашляне, чи навіть скаже: «Здоров, Василю!» Залежно від того, яка зміна наглядачів, як при них що можна. І так Левко щодня робив. Але четвертого вересня Левко теж подав якийсь сигнал, а Василь не відгукнувся. А треба сказати, що Василь мусив ходити на роботу всі ті дні. Хоч він голодував, але мусив виходити на роботу і виконувати норму. Працював він у восьмій камері. Працював він у другу зміну, від п'ятої години вечора до першої години ночі. Десь, може, так першого числа вересня я почув його голос в коридорі. Він просив, щоб черевики йому дали. Бо він у тапочках весь час, холодно йому було. Я, мовляв, на роботі, то дайте черевики. Тоді відповів йому наглядач на прізвище Іноземцев. Він нібито дав йому черевики. Але тільки на

робочий час. Потім, звичайно, їх було забрано. Другого вересня чув я голос Василя Стуса. В дообідній час водили його через весь коридор у кабінет начальника. Хто його приймав, я не знаю. Але Василь, повертаючись з того кабінету, з того прийому, ішов коридором в супроводі наглядача і своїм громовим голосом сказав: «Посаджу! Накажу! Та хоч знищте, гітлерівці!» Це була його звична форма говорити. Таким чином він інформацію дає тим людям, що сидять у камерах. Гітлерівцями, фашистами називав їх часто. Іван Кандиба якось сказав, що це він компліменти їм каже, називаючи гестапівцями.

Третього вересня увечері ту роботу, ті шнури до праски, що ми прикручували, розносив Енн Тарто, естонець. І він почув, що Василь з робочої камери просить у наглядачів валідолу. Очевидно, йому недобре з серцем було. А він і раніше на серце скаржився. Казав: «Серце зупиняється». Це аритмія серцева. Я ту хворобу добре знаю, бо сам її мав. Так наглядачі Василеві кажуть, що немає лікаря. Насправді тоді лікар був у зоні. Це десь так було під вечір. То Енн Тарто каже, що він сам піде до лікаря і скаже, хай дадуть валідолу. То в той вечір нібито валідолу дали. Це третього вересня. А вже четвертого вересня вранці Левко, йдучи на роботу, подав якийсь звук Василеві, а Василь не відгукнувся. Близько десятої години ранку, коло одинадцятої, Левко почув що сюди в коридор, причому, ось звідси, через цей малий коридорчик, пройшло декілька чоловік. Він пізнав голоси. Голоси були приглушені. Це був начальник цієї колонії ВС-389/36 Журавков, майор, з ним був замполіт Долматов, був також Афанасов, кагебіст, і ще хтось. Чути було, що ці люди тихенько зайшли коридором, відчинили ці двері, постояли тут, щось перемовлялися між собою і пішли, знов так само потиху, і вийшли сюди. Левко потім розповідав, що Гунар Астра, латиш, котрий працював тоді на кухні, бачив цих людей, це начальство, як вони проходили довкола під цим парканом, щоб їх ніхто не бачив, по-злодійському.

День якийсь був напружений, тривожний. Тут була в нас майстриня така, що вічно реготала із тими наглядачами. А в цей день і вона мовчала. Левко Лук'яненко потім сказав: «В той день навіть та язичниця не реготала». Щось сталося. Якась тривога. Левко намагався спитати у чергового помічника начальника колонії Галєдіна, що сталося. Якраз Галєдін тут чергував четвертого вересня. Але він нічого йому конкретно не відповів. Брехав, що Стус є, але він не тут. І ще одну цікаву деталь розказав кухар Гунар Астра. Що четвертого числа сказали приготувати триденну пайку хліба, нібито когось беруть на етап. Та звідси ніколи не давали пайки хліба на етап. Бо звідси куди брали? В лікарню — три години їзди воронком. Ніколи пайки не давали. Або до Пермі. Їхати воронком години дві, а потім ще поїздом чотири години. А там уже в Пермі давали пайку на дальній етап. Це була фікція. Сказали приготувати три пайки хліба, та й так і не забрали, забули, очевидно, про це.

Ми знали вже про те, що Василь голодував вже тут. А їжу в той час розносив в'язень Візир Олександр Миколайович, родом із Полтавщини. Він ув'язнений був за звинуваченням у співпраці із німцями під час війни. Вже старший чоловік, добрячий, душевний. Але, очевидно, йому добряче теж наказали, щоб він нічого про це не розповідав. Їжу він завжди повертав незачепленою від Василя. А четвертого вересня наглядач підійшов разом із Візиром до камери Бородіна, звідки було забрано Василя Стуса, і сказав Бородіну, щоб той подав ложку. Це знак, що, мовляв, Стус припинив голодовку. А Стуса вже ж немає. Ми про це не знаємо, але його вже немає.

Вже сьомого вересня увесь світ знав про те, що Василя Стуса нема. А ми ще цього не знали. Потім вже, заднім числом, ми стали пригадувати всі деталі, котрі могли б вказувати на цю смерть, і я пригадав, що в ніч з четвертого на п'яте число був якийсь у коридорі шум, якийсь тупіт був. Я потім здогадався, що це, можливо, вони виносили тіло Василя, уночі, позлодійськи, щоб ніхто не бачив.

Левко Лук'яненко записувався до начальства, щоб розпитати щонебудь. Нічого не розповідають: «Я нє обязан отвєчать».

Я сам теж записувався декілька днів підряд на прийом до начальника цього відділку капітана Снядовського. А він десь пропав, нема взагалі. Десь пропав лікар Пчельніков. І Журавкова не видно. Викликав мене Долматов аж десь дванадцятого вересня і сказав: «Я за всєх. Журавкова нєт, Снядовского нєт, нікого нєт. Я за всєх».

Я намагався випитати в нього, що зі Стусом.

— Я нє обязан вам отвєчать. О других заключьонних ви нє імєєтє права спрашивать. Єго здесь нєт. Об етом я говоріть с вамі нє буду.

Отакі відповіді.

Потім виявилося, що начальник колонії майор Журавков пережив Василя Стуса всього на декілька днів. Десь п'ятнадцятого вересня він помер від раку. І владу успадкував замполіт Долматов. Особисто я точне підтвердження того, що Василя Стуса вже немає, офіційне, так би мовити, дістав аж п'ятого жовтня і не тут, а в лікарні. Двадцять п'ятого вересня мене і ще двох в'язнів завезли до лікарні. Це посьолок Центральний, станція Всєхсвятська. Там мене викликав на розмову кагебіст із Києва Василь Іванович Ільків. Раніше він приїздив до нас зі Львова, а потім став приїздити з Києва. Я не знаю, яка там в нього посада, який його чин, але він приїздив до нас кожного року і вів з нами такі профілактичні розмови на предмет того, щоб дехто написав покаянну заяву. І от він знову приїхав тієї осені вісімдесят п'ятого року, викликав мене в тій лікарні Всесвятській. І я, не знаючи твердо, чи Стус є живий, чи ні, узяв його, як кажуть в'язні, «на понт». Став перераховувати померлих у цій установі людей. Згадав старого в'язня Андрія Курку. Це старий чоловік, звинувачений у тому, що служив в українській поліції. Його забрали звідси вісі-

мдесят третього року, і він помер десь у лікарні. П'ятого травня вісімдесят четвертого року помер Олекса Тихий. Тихого забрали звідси сьомого березня, завезли в Перм, і там у лікарні він помер. Похований Олекса Тихий десь на кладовищі Сєвєрноє у Пермі. П'ятого травня, в той самий день, коли в Пермі помер Олекса Тихий, тут помер чоловік на прізвище Іван Мамчич з Миргорода, вчитель біології. Помер від серцевого приступу. Бо тут його цілий тиждень допитували полтавські кагебісти, не давали йому життя. І от одного вечора він повернувся, ліг і вже більше не встав. Того ж таки вісімдесят четвертого року до нас привезли Валерія Марченка, тридцятисемирічного українського журналіста. Цей хлопець був тяжко хворий на нирки. Йому не можна було відірватися від ванни навіть на одну добу. А йому дали десять років позбавлення волі на особливому режимі і п'ять років заслання. Це явно була смертна кара. Він витримав тільки рік. Слідство якось витримав. Сюди його, бідолаху, привезли, то він тут, щоб виводити з тіла шлаки, бо ж нирки не працюють, намочував простирадло, обмотувався ним і так сидів. Потім повезли його влітку під Ленінград у Всесоюзну лікарню для в'язнів імені Гази, в'язні називають її просто Гази, ту лікарню. Звідти вже він, бідолаха, не повернувся. Там він помер. Щоправда, мама домоглася, щоб тіло його віддали. І вона поховала його під Києвом. Двадцять третього серпня вісімдесят четвертого року Юрія Литвина виявили в двадцятій камері з розтятим животом. Чи він сам порізався, чи Бог його знає, як воно було. Ще від цієї рани Юрій Литвин би вижив. Але він був ослаблений, переніс за рік дві операції на шлунку, третю на варикоз. Чоловік цей бачив, що він довго не протягне. Можливо, він покінчив самогубством, але певності такої немає. Помер Юрій Литвин четвертого вересня вісімдесят четвертого року в Чусовому, в лікарні. Через рік рівно тут помер Василь Стус. А ще на Водохреща вісімдесят п'ятого року у лікарні в Центральному помер ще один мешканець цієї тюрми, Керімов Акпер, азербайджанець, теж звинувачений за співпрацю з німцями під час війни. Йому більше шістдесяти років було. Теж від нирок помер. Отже, ви бачите, тут так багато людей померло, що вже думав кожен, чия далі черга. А черга виявилася Василева. Він оголосив смертельну голодовку, про котру ми не знали. Не знаю, чи змогли б ми якось порятувати його, запротестувати.

Тут кінець літа — початок осені уже холодні. Ще не опалювали. А ще наглядачі старалися вибити вікно. Тут холод собачий був. Це зумисне робилося для цих нещасних карцерників, щоб їм тяжче було. На роботу мусив ходити і виконувати норму. І ці нари ось. Бачите, вони пристібаються таким шворнем через стіну. Вдень вони пристебнуті. Табуретка прикована до підлоги. Тут сидіти можна було в денний час. А ввечері, коли «отбой», наглядач каже: «Тримай нари!» І в'язень мусить тримати ті нари. Наглядач висмикує того шворня, і в'язень мусить опускати їх. А знаєте, як ослабленому чоловікові, котрий вже декілька днів не їв, як було тяжко це опускати.

Є ще одна версія, можлива цілком. Отам в останній камері, в шостій, мав шість місяців одиночки Борис Ромашов. Це в'язень із кримінальників. Він сидів перші двадцять п'ять років за вбивство. Потім сполітизувався, але повадки в нього залишилися кримінальні. Він тероризував тут багатьох із нас, в тому числі і Василя Стуса, замахувався на нього механічною викруткою. Так от, скоро після смерті Василя той Ромашов сказав Енну Тарто про те, що він чув, що коли опускали нари, то Василь застогнав і сказав: «Убили, гади!» Але пізніше я розмовляв з Ромашовим сам-на-сам і питав його, чи він підтверджує цю версію, то він не захотів нічого говорити. А така версія можлива. Ось дивіться, якщо Василь опускає ці нари, вони тяжкі, він міг їх упустити, і вони його могли...

А ще наглядач міг висмикнути он той шворінь, і верхні нари могли на нього впасти. Він чоловік високий, ті нари могли на нього впасти. І це дійсно могло бути. Однак Ромашов не захотів цю версію підтвердити.

Коли я перераховував кагебістові Ільківу померлих, в ряду цих померлих назвав і Василя Стуса. І той Ільків сказав мені так: «Ну, Стус. Серце не витримало. З кожним може бути». Отже, я дістав офіційне підтвердження смерті Василя Стуса п'ятого жовтня вісімдесят п'ятого року з вуст працівника КГБ Ільківа. «На понт», так би мовити, взяв. Отут в мене серце впало. Я писав спогади про Василя, то закінчив їх саме цим моментом, і рядки Василеві використав:

Гірський повільний поповз
опуст,
розпадання материка.

Отаке в мене було відчуття. Душа моя впала.

Отже, вже четвертого вересня вранці Василя вже не було. В ніч з четвертого на п'яте вересня його по-злодійському винесли звідси і поховали, не дочекавшись приїзду дружини та сина. Мабуть, зумисне не дочекавшись. Це наштовхує на підозру серйозну. Чому вони не захотіли почекати декілька годин буквально чи півдоби, можливо, доки приїде дружина та син?

І не тільки це, а те, що вони сполошилися зараз, коли ми мали робити перепоховання. Чому раптом припинено це перепоховання буквально за два дні до нашого приїзду сюди? Чому вони тут нас весь час супроводжують? Тільки ми приїхали до кладовища, тут же прийшло місцеве начальство з місцевої сільради і почало допитуватися, де наші папери, де наш дозвіл на те, щоб ми тут щось робили. Цілий ряд абсолютно невипадкових обставин. Те, що міліція нас супроводжувала в перші дні нібито випадково, їдучи за чимось іншим.

Це все наштовхує на думку, що, можливо, ця версія Ромашова правильна. Що, можливо, його дійсно вдарили ці нари і, можливо, дійсно є сліди десь на голові.

Скажімо, з Литвином вони не стали нічого приховувати. Вони дали можливість матері навіть переодягнути сина в цивільний одяг. І навіть залишили матір на кладовищі на декілька хвилин саму.

Колись син просив, якщо він помре першим, то нехай буде оркестр, і нехай заграють «Варшав'янку». Певна річ, оркестру не було, то мати проказала «Варшав'янку» над тілом свого сина.

Стуса ось так вони сховали, щоб ніхто не бачив. І зараз теж ховають.

Раніше родині Стуса був даний дозвіл від Казанцева, який тут начальник над комунальним господарством, на перепоховання. І тільки тоді, коли приїхала кіногрупа і почала домовлятися про це, тут же полетіла телеграма про те, що перепоховання влітку неможливе, а можливе тільки взимку. Раптом вони схопилися. Я ж не думаю, що начальник такого закладу не знав, що влітку неможливе перепоховання. Тим більше, не знав про це санітарний лікар, який мусив про це знати, який дав дозвіл і мав приставити спеціального лікаря на ексгумацію.

Ключі я знайшов від камер. Наглядач ходить по коридору та й подзвонює ними.

А це «каптьорка» була наша. Тут наші речі зберігалися, які не можна було тримати в камері. Тут наші речові мішки були, книги наші тут лежали, журнали, котрі не дозволяли в камері тримати. Тут збереглися написи, де чиї речі мусили лежати. Ось «Скалич», це Семен Скалич, покутник. «Філатов», «Комісаров», «Лук'яненко». А мої речі лежали поруч з Лук'яненковими. От «Бердник», будь ласка, Олесь Бердник, письменник наш, фантаст, «Петкус Вікторас», литовець, «Курило» зі Львова, «Керімов», азербайджанець покійний. «Титаренко», «Візир», «Остапенко», «Євграфов», «Кондратюк». Стусової таблички не видно. І моєї теж нема. Тут висів гучномовець на цій стіні. Якщо хтось із в'язнів хотів щось повідомити всім, то міг кричати на коридор, і люди могли почути. То для того, щоб перекривати цей звук, тут вивішували гучномовець, і він вмикався в такий момент.

Крім того, бачите, тут двері зробили одні, а там другі двері для того, щоб з цих карцерів ніякого звуку не долинуло до інших камер. Тут був наряд, три або чотири чоловіки і офіцер за старшого, «дежурний помощнік начальніка колонії». Офіцер і три-чотири прапорщики. Тоді, коли Василя посадили до карцеру, то чергував старший лейтенант Сабуров. В його команді був прапорщик Руденко. Хто ще був, я не зумію пригадати. А в ту ніч, коли Василь помер, очевидно, черговим був капітан Галєдін. Скоріше всього, це на його зміні сталося.

Коли Василя виносили, в ту ніч з четвертого на п'яте, я чітко розрізнив голос наглядача Новицького. Це один з найлютіших наглядачів.

О! Ще знайшли одну бирку. «Тарто Енн». Він теж кочегаром працював, перед тим, як нас звідси вивезли. Це можна буде послати йому, хай потішиться.

Оце дворики для прогулянки в'язнів. Оце камеру виводять у такий дворик, там ходить наглядач під накриттям. Тут все забетоновано, щоб ніде нічого не росло. Цікаво, що якщо десь якась трава пробивалася, то наглядачі це все виривали. Щоб нічого не було зеленого. Але бачите, два роки ще не минуло, а природа перемагає це все. Ось уже повиростало, бетон потріскався, вже навіть дерева проросли. Колючий дріт над головою, все засновано колючим дротом. Це залізний ящик і колючий дріт зверху.

Олекса Тихий мав дуже тяжку хворобу, чи не рак у нього був. Йому так боліло в животі, бідоласі! Так оце прийде, на лавку тут ляже, ноги підбере під себе, і отак лежить, бідолаха, на цій лавці. Або просто на сніг навіть лягав.

Оце зараз уже вересень, і сюди заглядає сонце. Але півроку тут сонця взагалі немає в цьому дворику. Так що ми сонця божого не бачили по півроку.

А про те, щоб влітку роздягнутися, скинути сорочку, то й мови нема. Оце виводять, сонце світить, а сорочку скинути не смій! Сонце було тільки їхнє, нам не можна. Часом траплялось так, що покинуть одного, нікого більше немає, то якось наслухаєш, чи не йде наглядач, і скинеш сорочку, трошки погрієшся.

Оце така прогулянка. А ще наглядач візьме там закурити зверху, і дим сюди опускається, не маєш чим дихнути. І в камері нема чим дихнути, і тут нема чим подихати ту нещасну годину. А ще щось не сподобається наглядачеві, з кимось заговорив, чи голосніше заговорив з своїми співкамерниками — і то вже можуть вивести з тієї прогулянки.

Шматок сорочки зеківської. Отут ось знак був пришитий нагрудний, нитки ось ще видно. Залатана ось вручну. Смугаста, звичайно, сорочка. Коричневе з сірим. На сорочку давався м'якший матеріал. На куртку і на штани грубіший. На шапку і на бушлат теж грубіший матеріал.

Отут наша лазня, тут котельня. Іван-чай поріс. А тут перед від'їздом я був засунув папірець. Є! Це Кіплінг. Василів переклад Кіплінга. Ще тут Василів вірш, який я хотів вивчити, та так і не вивчив.

Порожні мчать автомобілі,
ні водія, ані керма,
ані душі в живому тілі,
анічогісінько нема...

Далі вицвіло, не прочитаєш.

Скільки років воно там пролежало?

Нас забирали звідси восьмого грудня вісімдесят сьомого року. І це я якраз вчив ці вірші і недовчив. Так тут переховував, щоб не відібрали. Може випадковий обшук бути, заберуть, просто жаль було б. Я сюди це сунув. А коли нагрянули наглядачі сюди, чоловік двадцять, то взяти вже не можна було. Пролежала моя записка тут майже два роки. Хто міг подумати, що я її колись звідти дістану. Цей вірш Кіплінга вже опублікований.

Так, він надрукований у «Всесвіті».

Зайдемо до лазні, подивимося? Тут була робоча камера для безкамерників. А це «каптьорка» для безкамерників. Оце мій об'єкт роботи. Я три місяці працював тут банщиком, прав білизну, грів воду для в'язнів. Це все моє хазяйство. Це камера для прожарки. Щоб вошей не було і блошиць у в'язнів.

Оце шматок нашого одягу, куфайки смугастої, бушлата. Як пишуть вони у своїх документах, «полупальто мужское». Десять карбованців йому ціна. Зек мусить за нього платити.

Це ви зимою в цьому ходили?

Так. На літо мусили здавати в «каптьорку». З того самого матеріалу шиється і куртка, і штани, і шапка.

А коли попадали в карцер, такого не можна було мати?

В карцері тільки куртка, штани, білизна в зимовий період. А влітку тільки труси і майка. На голову нічого.

Навіть тієї верхньої куртки не можна було мати?

Куртка і штани є. А сорочки як такої нема у в'язня. Білизна і зразу куртка.

Отут в'язні часом сиділи і співали пісень, які знали. Євген Поліщук любив співати. Микола Горбаль. Василя на той час серед нас тут не було. Але Василь, пам'ятаю, дуже любив слухати «Несе Галя воду» у виконанні Мареничів. Як тільки почуєш у камері, що по радіо передають, а не у всіх включено радіо, то негайно включаєш радіо на всю потужність, ще й у стіну постукаєш, щоб усі послухали. Але рідко траплялося так. В той період застою концерти теж рідко траплялися українські по радіо. В камері співати тихенько можна було. Але як трохи голосніше, то одразу роблять зауваження. А вже тут, на безкамерному, коли я був з Миколою Горбалем, з Поліщуком, то ми тут собі сідали і співали таку сумну пісню на мелодію українського композитора Степового на слова Павла Грабовського. Та мелодія, між іншим, потім була вкрадена до іншої пісні.

З тої далекої рідної сторони так рідко приходили листи. Загалом в'язневі належиться писати один лист на місяць. Для цензурування цього листа дається три доби. Як правило, адміністрація завжди це порушувала і тримала цього листа скільки хотіла, або й зовсім не відправляла. Були такі опе-

ративники, як Журавльов, лейтенант. Їм легше було написати акт про конфіскацію цього листа, аніж прочитати його, тим паче українською мовою. Присилають потім цензора, Ярилова була, і по її невинних очах бачиш, що вона того листа й не бачила. А приносить тобі того листа, де написано: «клєвєтнічєскіє ізмишлєнія», «нєдозволєнная інформація» або навіть «подозрітєльно по содєржанію». Це підстава для конфіскації листа. Від рідні не обмежувалася кількість листів на одержання, але ті листи теж тримали скільки хотіли. Коли там була якась цікава для нас інформація, то ті листи просто конфісковували або приносили акт: «нєдозволєнная інформація». Це була велика наша біда з цим листуванням. Багато конфліктів виникало з адміністрацією саме через ті листи.

У Василя були конфлікти з приводу листування?

Та постійно. Постійно ті конфлікти були. І постійно конфіскація була. Він на початку дещо намагався відсилати з віршів додому в листах, як це було в Мордовії. В Мордовії він відсилав майже всі вірші. А звідси нічого не можна було відіслати абсолютно.

Я був з Василем тут у камері в вісімдесят четвертому році десь в березні-лютому більше місяця. То я знаю, що в Василя був зошит в синій обкладинці, зроблений з тонких зошитів звичайних учнівських. Він майже повністю був списаний віршами. Ці вірші були написані верлібром. Досить таки важкі для запам'ятання верліброві вірші. Навіть римовані його вірші тяжкі для вивчення. Вони як каменюччя, тяжкі образи. А верліброві я пробував вивчити, та якось не вдалося мені нічого запам'ятати тоді. І ще в Василя був зошит учнівський на двадцять чотири сторінки в жовтій обкладинці, з перекладами одинадцяти елегій Рільке. Він мав з собою книжечку німецькою мовою, видана вона була десь в Москві, передмова була російською мовою. Там були ці елегії Рільке. Він взявся за їх переклад десь у вісімдесят третьому році. Тоді він сидів в одиночці і мав багато вільного часу. Розповідав потім, як він працював над тими перекладами. На роботу з собою, звичайно, не візьмеш. Але то все в голові в нього крутилося, думка та постійно працювала, той мозок ніколи не зупинявся. Каже, було так, що навіть ночами перекладав, запоями такими. Буває така ледача зміна, що навіть не заглядає в ту камеру цілу ніч. Ото він, лежачи там на койці, перекладав Рільке. Я читав ці переклади. Був у нього переклад Пастернака однієї елегії на російську мову. Може, то мовний бар'єр, але мені здавалося, що Василеві переклади набагато кращі. Побудовані ці елегії на основі давньонімецької міфології. Там такі важкі образи. Треба було у все те вникнути, знайти відповідники у власній, українській міфології. Здавалось мені, що то прекрасні речі. Зошита того нема тепер. Дружині після смерті Василя нічого не повернули. Я пам'ятаю одну розмову Василя із кагебістом Ченцовим. Через двері відбувалась та розмова, я там був і чув. Кагебіста мало чути, він тихо говорить. А Василь як грім гримить. Каже:

«Ви не даєте мені нічого докінчити, довести до кінця жодну роботу. Я вже покинув своє писати, вже перекладаю тільки. І то не даєте довести до кінця. Заберете нібито на перевірку, і тільки я його бачив. Кажете, що кладете ці мої папери в камеру схову за зоною. А якщо зі мною, не дай Боже, щось трапиться, як я пропаду тут, то ви постараєтеся все знищити, щоб його ніхто ніколи не побачив, щоб від мене ніякого сліду не залишилося».

Так от цього загального зошита в синій обкладинці немає, і перекладів Рільке немає. І то далеко ще не все, що могло залишитися від Василя. А де його книги? В нього був величезний рюкзак із книгами, та й не один. Пам'ятаю, на тих поличках в нього лежали журнали, вирізки із журналів, книги. Нічого з того не повернули дружині. Так от коли нам кажуть: «Та що там у вашій українській культурі є?» Отут воно! Шукати треба по сейфах. Не по столах у письменників. Там дехто вигрібає із шухляд. В нас нічого вигрібати із шухляд. В нас воно ось тут. В Грабовського Павла воно в камерах було, у Куліша Миколи теж воно пропало десь на Соловках, в Василя ось воно тут. В нас не з шухляд вигрібали твори, а з душ вигрібали. І нищили разом з потенційними авторами. От де наша література похована. Надзвичайно тяжко було митцеві в цих умовах творити. Хто міг не творити, тому було легше. А такі люди, як Литвин, як Стус, не могли не писати. Побратим Василя Юрій Литвин, котрий теж помер роком раніше, якось сказав, що митець схожий на жінку, він має творчий задум, йому треба його виносити, і вже не можна не народити його. І як тяжко тому митцеві, коли той недоношений плід виривають з його утроби і розтоптують на його очах брудними наглядацькими чобітьми. Це так само тяжко, як тій матері бачити, як убивають її дитину. Оце приходять із обшуком і забирають усе написане, «на провєрку», кажуть. Складають іноді акт про те, що забрали на перевірку. А здебільшого — ні. Дещо іноді повернуть. Але здебільшого не повертали. На той час, на початок вісімдесят четвертого року, ще в Василя ті зошити були. І мені здається, що ніхто більше з наших в'язнів-українців тих зошитів не бачив. Бо Василя старалися тримати окремо від українців. Тут українців було більшість в цій тюрмі. Але з українцями, так званими дисидентами, Василя старалися ніколи не тримати. Я був перший і, мабуть, єдиний, хто з ним сидів. Тут він був у камері з литовцем Балісом Гаяускасом, його треба обов'язково розшукати, хай би він розповів. Март Ніклус, естонець, багато розкаже про Василя. Семен Скалич, покутник, з Івано-Франківщини, сидів за віру чоловік. З Василем він багато часу провів, він міг би розповісти багато. Обов'язково треба знайти Леоніда Івановича Бородіна, російського письменника. Очевидно, він зараз у Москві. З Василем він провів багато часу в камері. Дещо може розповісти Михайло Горинь й Іван Кандиба, хоч вони з ним і не сиділи в одній камері.

Цікава річ з тим Семеном Скаличем. Адже це один з чільних діячів релігійного напрямку покутників, котрий виник у п'ятдесятих роках. В них бу-

ло прибічників тисячі в Західній Україні. Це була спільна точка дотикання з Василем. Василь якось навіть сказав, що оці люди, малограмотні, такі як Скалич, взяли на себе місію ту, котру мусили б на себе взяти українські інтелігенти. А її практично нема, тої української інтелігенції, чи майже нема. Це покутники. Вони покутують гріхи народу, щоб якось духовно відродити цей народ. Оскільки цього не робить інтелігенція, знаходяться інші люди, котрі намагаються це зробити. Але теоретична основа в них була недостатньо сильна. І, вже я чув, ця течія пригасає тепер.

В'язні мали право одержувати один пакунок або передачу на рік до п'яти кілограмів вагою. Там суворо регламентовано, що там може бути. Скажімо, різні випічки, печиво чи пряники, сухофрукти, масло могло бути, сало могло бути, цибуля, білизну могли вкласти. Це п'ять кілограмів на рік. Але позбавляли їх теж. За так зване порушення режиму могли позбавити права одержувати черговий пакунок. Одна на рік бандероль до кілограма вагою. Бандеролі не позбавляли. Не було позбавлення бандеролі.

Василь отримував посилки?

Отримав він десь так, може, у червні вісімдесят четвертого року, як казав Бородін. Кажуть, що дещо залишилося в камері й після смерті Василя.

Побачення тут відбувалися?

У цей будинок нас привозили на побачення, до суворої зони. Тільки кімнати побачень виходять туди вікнами, всередину зони. У ці двері ми заходили. Там нас переодягали повністю в інший одяг, смугастий забирали. Запускають туди спочатку наших родичів, а потім нас.

Василь мав тут побачення?

Уже й не пригадаю, чи мав тут хоч одне побачення. Знаю, що одного разу його вели сюди, отам на вахту вивели, і там питають, як належиться в них: «Фамілія, імя, отчество, статья, срок, начало срока, конец срока». Він чомусь обурився проти цього і не став відповідати. То його завернули назад. То мало бути коротке побачення. Через скло ти бачиш дружину чи когось з рідних. Розмова через скло відбувається, а подекуди ще через телефонну трубку. До чотирьох годин воно може бути. Але ніколи чотири не давали. Годину чи дві дадуть. Притому ще й примушували говорити російською мовою. Бо, мовляв, наглядач, котрий проводить побачення, не розуміє. Говори ще й їхньою тюремною мовою. Звичайно, коли побачення було особисте і пускають тебе в кімнату на добу чи дві, там розмовляєш вже як хочеш. Але там обов'язково були підслушки. Там усе прослуховувалося!

Оце все могили в'язнів, зі стовпчиками. Сьомий номер — Юрій Литвин. Тут під номером восьмим, за переказами, лежить вірменський правозахисник Ішхан Мкртчян. І ось дев'ятий номер — Василь Стус. Заросла могила бур'янами. Тут рушник іще, котрий дружина пов'язувала. І прапор є, що його Ніклус сюди привіз. На фотографії був той прапор, був той рушник.

А тепер усе це хтось скинув. Треба прибрати тут.

А тут ми виявили, зовсім поруч, за декілька метрів похований брат начальника нашої колонії Долматова. А там, ще за декілька метрів, і сам Долматов.

Василь Стус помер четвертого вересня вісімдесят п'ятого року, а начальник колонії майор Журавков — п'ятнадцятого вересня. Після Журавкова начальником колонії ВС-389/36 став майор Долматов Олександр Григорович, як тут написано. Ось дати його життя: народився сорок шостого року, а помер шостого червня вісімдесят дев'ятого року. Прожив сорок три роки. За розповідями кучинських людей, помер від раку. Так само, як і Журавков. Чи думав він коли-небудь, що буде лежати в землі поруч зі своїми жертвами. За християнським звичаєм годиться сказати: царство їм небесне!

Отам вінки під тином лежать. «Александру Григорьевичу от семьи Максиных». Максін — то теж майор, заступник начальника по режиму. Своєму колезі він поклав вінка. «Александру Григорьевичу от офицеров учреждения ВС-389/35». Це посьолок Центральний, Всехсвятская, де ми добували своє ув'язнення. «...От учреждения ВС-389/37». Це зона у селищі Половинка. Мабуть, від нашого «учрєждєнія» не було, бо наше «учрєждєніє» ліквідоване трохи раніше було, особливий режим. Очевидно, його перевели кудись в інше місце працювати, Долматова.

МИКОЛА ОСАДЧИЙ І МАРКО ЦАРИННИК

10 вересня 1989 р.
Київ

Микола Осадчий

Марко Царинник

Микола Осадчий. До нас дійшла звістка про події в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків», і там я вперше почув, що є такий Стус.

А особиста зустріч відбулася вже після мого першого ув'язнення. Група киян нас тут зустрічала, у тому числі й Василь Стус. Бачив я його також під час приїзду до Львова. В нього був хворий шлунок. Він їхав на лікування у Моршин Львівської області і зупинявся у Львові на день чи два. Я його бачив, як він туди їхав і як назад. Ходили по вулицях, розмовляли про літературні справи, про загальну ситуацію на Україні.

Це було ще до його арешту? Вже він мав хворий шлунок?

Микола Осадчий. Так, так. Вже хворий шлунок мав. Це було до його арешту. Я повернувся після першого арешту в шістдесят сьомому році. Це було десь між шістдесят сьомим і сімдесят першим роком. Бо на початку сімдесят другого року нас у Львові заарештували, а Стуса — у Києві. Це я вже почув під час слідства від слідчих. А зустрітись мені довелось один раз на пересилці в Потьмі. Ми були в різних таборах. Оскільки я був другий раз суджений, то я був в зоні особливого режиму, під замком, тобто тюремний режим звичайнісінький. На царські часи то була так звана каторга. А Стус був перший раз суджений, він не був ще на той час визнаний рецидивістом. Він був у так званих «чорних». Нас називали «полосатіками», бо ми ходили в смугастому одязі, але смуги не так, як у фашистських таборах, а впоперек. Якщо хтось їхав у наш табір і зустрічався з «чорними», то ми передавали, яка в нас ситуація, а вони — як у них. А раз мене визвали, по-моєму, в Суми, в КГБ викликали для так званих виховних бесід, пропонували написати покаяння. І якщо не ви, то хай мати напише, а якщо не мати, то брат, сват, аби тільки було покаяння. Хай мати звернеться в Президію Верховної Ради, і ми вам допоможемо, за два-три місяці вийдете на волю.

Спочатку були пропозиції — давайте з нами поспівробітничайте. Коли це не виходило, то напишіть покаяння. Коли це не виходило, то везли назад в ув'язнення.

Коли я їхав із Сум після такого фальшивого виховання, я зустрівся з Василем Стусом на Потьмі. Це центральна станція, звідки розвозили всіх по таборах. Найперші запитання, звичайно, де був, що нового, що там на Україні діється. Було мало веселих вісток з України. Порадувала нас тільки звістка про створення на Україні Гельсінської групи, яка мала слідкувати за виконанням Гельсінських угод. Але не встигли вони розгорнути своєї роботи, як ми вже одержуємо звістку: в Руденка вікна побили каменюками, у старої Мешко, яка ввійшла у групу сприяння Гельсінським угодам, вікна побили, причому на п'ятому поверсі. То ж треба таких дітей, що на п'ятому поверсі камінням побили вікна. Найбільш мені ця згадка запала у пам'яті тому, що це була остання моя зустріч зі Стусом на пересилці. Багато ми говорили про

Україну. Не встигли дійти ще вістки про те, що камінням б'ють вікна, і людей б'ють ніби випадкові люди, хтось там чіпляється, як прийшла вістка про арешти членів Гельсінської групи. Зокрема Руденка і Тихого, а опісля і всіх інших заарештували. Але я хочу розказати зараз не про лінію нашого тюремного побуту, а може, вам цікаво буде...

На той час ми бачили, що йшли в ув'язнення за літературні й художні твори тільки з України, якщо з інших республік йшли правозахисники, тобто такі, що дорікали урядові, що він знущається над людьми, що порушуються права людини. Вони протести писали, їх арештовували. Інші уже писали протести на захист цих, тих заарештовували. Це з інших республік. З України йшли буквально кілька. Я б сказав, чистої води правозахисник — це В'ячеслав Чорновіл. Він справді займався правозахисною діяльністю.

Марко Царинник. Дозвольте. Я не хочу знецінювати літературної вартості вашої повісті «Більмо» і поезії Василя Стуса — це твори високого рангу. Але вони мають і політичний зміст. Вони самі собою є захист мові, культурі, в якій вони створені. Вони є політичні, їх не можна вважати аполітичними, суто літературними творами. Чи це не було ясно вам тоді?

Микола Осадчий. Ви знаєте, мені не було це до кінця ясно. Я розумів розумом. В «Більмі» я вилив ті контрасти, в які я потрапив після абсолютно нормального мирного життя людини, яка на той час захистила дисертацію, готувала собі кар'єру.

Марко Царинник. «Більмо» було нормальним літературним твором.

Микола Осадчий. Підставою було те, що до літературного твору були інкриміновані політичні інсинуації. По-моєму, воно має політичний сенс лише другорядно.

Марко Царинник. Лише у державі, яка вважає літературу за політичний злочин.

Микола Осадчий. Очевидно так. В якій державі, скажіть, навіть в Південно-Африканському союзі, засудили б за таку річ, як ви вважаєте?

Марко Царинник. Порівняння тут дуже важко робити, але, взагалі кажучи, мені здається, жодна авторитарна репресивна держава не терпить літератури. І за це ви заплатили дуже високу, велику ціну. І за це Стус заплатив найвищу ціну — своє життя.

Микола Осадчий. Це так. У гонорар я отримав десять років. Сім років ув'язнення каторжного режиму і три роки заслання. Але я хотів би на одному моменті зупинитися тої останньої нашої розмови з Василем Стусом, яка, як я вважаю, є тим мостом до того, що діється сьогодні. Було зрозуміло, що з України йде найбільше поетів, прозаїків, словом, літераторів, письменників. І немає жодного випадку, щоб спілка письменників заступилася за когось перед властями. Вона й не допомогла б. Але хоча б заяву якусь написала, чи протест, чи звернення. Бо навіть у двадцятих роках, ще була громадянська

війна, Остапа Вишню, арештованого у двадцять першому році, звільнив Еллан-Блакитний. Він увійшов в тодішній радянський уряд у Харкові. Тут же навіть спроби не було.

Марко Царинник. Чому не було спроби?

Микола Осадчий. Страх, боягузтво. А на першому місці було так зване «корито». Це в нас широко відомий термін, тобто матеріальна зацікавленість спілкою. Це й позачергова квартира, і можна не працювати, а стаж іде, якщо член спілки письменників, і планування книг у видавництвах. Взагалі якісь певні привілеї. Будинок творчості. Ті привілеї, від яких нікому не хотілося відмовлятися. Солженіцин у Москві єдиний, хто протестував проти репресій. А чому ми повинні вимагати, щоб Солженіцин українською справою займався? Що, у нас нема Гончара? Гончар «Собор» написав. А коли сталася ситуація, коли письменників стали репресувати, що, Гончар виступив з протестом? Він мовчав. А інші, менші Гончара рангом, то ті виступали на всіх зборах і говорили, що мало їм дали, що за такі речі треба стріляти, і так далі. Але я хотів би вам один незабутній факт з розмови з Василем Стусом розказати. Ми обговорювали там таке питання. Спілка письменників, починаючи з тридцятих років, створена як єдина була, бо до цього вона по угрупуваннях була. Тридцять четвертого року був з'їзд перший. Після уже тридцять другого — тридцять третього року письменницька спілка тільки саджала одне одного, причому під оцю косу КГБ, чи тоді ГПУ називалось, попадали найталановитіші. Чому? Бо вони користувалися авторитетом у читачів, їх твори читалися, вони були популярні, авторитетні. А тим, які були дуже ідейні, кричали за радянську владу, це не подобалося, їм треба було змести їх з дороги.

Обговорюючи цю тему, ми зі Стусом прийшли до висновків, що треба створювати спілку письменників України, як ми тоді називали, спілку незалежних письменників. І там же, під час тої розмови, ми вирішили організувати товариство, ми його назвали на той час «Товариство по увічненню української мови». Це товариство, яке поставило собі за мету ушляхетнення мови, дотримання мови скрізь і всюди, розмови тільки по-українськи. Я не маю на увазі екстремальних ситуацій: десь поїхав у Москву чи Владивосток. Але на Україні то винятків не було ніде. Ми широко планували це. З усіх іноземців, хто знає або любить, або не знає, але з повагою ставиться до української мови, можна залучати в це товариство. Мушу вам сказати, що ми абсолютно все обговорили з Василем Стусом, що писати, які пункти ставити.

Як тільки я приїхав в табір, то одразу написав обидві ці заяви про створення спілки українських незалежних письменників, ми їх тоді називали не «незалежних», а «національних». Ця спілка письменників офіціозна хай собі буде. Вона тільки українською мовою пише, і то такою мовою, знаєте, газетною. А то спілка українських національних письменників. Таке звернення ми написали про створення такої спілки, залучили до неї всіх літераторів, які си-

діли за літературну творчість. А друге звернення про створення товариства по увічненню української мови писав Василь Стус.

Марко Царинник. І що сталося з вашими товариствами?

Микола Осадчий. Ці заяви ми таємно, звичайно, бо з табору таких речей не можна не таємно, передали Андрію Дмитровичу Сахарову, академіку, відомому правозахиснику. Він підтримував наші ідеї.

Пізніше, коли я повернувся з ув'язнення, то мені говорили багато людей, які добре мене знають, що наш заклик, який був у тисяча дев'ятсот сімдесят сьомому році, я підкреслюю, про створення товариства по увічненню української мови, лунав по «радіо Канада» кілька разів. Не зустрічав я людей, які б читали заклик про створення спілки українських національних письменників.

Якщо так брати проекцію, очевидно, і сучасний Народний Рух України, і Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, то можна сказати, що ідея походить від Стуса, бо він ще тоді наполягав і почав саме з теми про мову. Після цього я його уже не бачив. Ми були в таких умовах... Я був в особливому режимі. Взагалі ніякого виходу на світ. Ці зачахли наші ідеї. Вони відродилися тільки вже тепер, в період так званої перебудови. Все-таки це полегшення суспільного життя. Це я просто навів такий приклад, щоб сказати, як Василь Стус мріяв, будучи хворим, як він мріяв про рідну національну культуру, про Україну, навіть в таких умовах, навіть будучи тяжко хворим.

Марко Царинник. Як до вас доходила поезія Василя Стуса, що тоді ви читали?

Микола Осадчий. Мушу сказати, що з його тюремною поезією я познайомився вже будучи на волі. Доходило до нас кілька віршів. Це переписували в'язні, які разом відбували покарання. Я не тільки читав, але й сам писав. В нас трошки інший стиль, трошки інший підхід.

Марко Царинник. Як ви зреагували на Василеву поезію?

Микола Осадчий. Було дуже приємно і дуже несподівано. Він друкувався вже в офіційній пресі ще перед арештом. Він був несподіваний з точки зору техніки, так би мовити, віршування. Було несподіване його глибоке проникнення... шукання слів. Чудовий знавець української мови. Читаєш... здається, це українське слово з дитинства знав, а потім забув.

Марко Царинник. А це Василь створив. В нього був дар творити слова і конденсувати їх, углиблюватися в дуже густий поетичний текст. Читаєш, десять разів читаєш і нічого не можеш розчленувати. Окремо нічого не розбираєш, але все на тебе робить таке сильне величезне враження, що не можеш від нього відійти дуже-дуже довго.

Микола Осадчий. Я думаю, що оці пошуки слова, новотвори, що якоюсь мірою йому навіть ув'язнення помагало. Крім усього іншого, це був рятунок і психологічний, і душевне таке відпруження. Але до оцих новотворів

ще спонукало те, що скажімо, як «мусор» схопить у нього писання, бо там найбільший злочин був чорнило і ручка, щоб там він нічого не розібрав. Наглядачів ми там «ментами» або «мусорами» звали. І я думаю, що для такого пересічного наглядача, чи «мента», як ми їх там звали, там і справді мало що було зрозуміло.

Марко Царинник. І ці умови, в яких він творив, впливали на його літературний стиль, витворювали оцю герметичність.

Микола Осадчий. Не тільки герметичність, а щоденне знущання. А знущання в нас було не як при Сталіні, фізичне, коли заставляли день і ніч тачки тягати. Репресії періоду Брежнєва характерні тим, що там було знущання над психікою. Все було направлено на те, щоб знищити психіку людини більш рафіновано. Значно ж менше було ув'язнених, як при Сталіні. Все було направлено навіть на дрібниці. От, скажімо, гарний лист до вас іде. Він буде йти три місяці. Скажімо, вашій дружині якусь підлість зробили, і вона вам сповіщає зі сльозами, її там сльози видно, бо розплилися літери, так той лист вам за один день або за два дійде. І так на кожному кроці. Або прийде лист із штемпелем «Владивосток». Починаєте ви думати, чому це рідна для мене людина у Владивостоці була. Це такі дрібні знущання.

Марко Царинник. Як це впливало на літературу, на творчість Василя?

Микола Осадчий. Це впливало не тільки на Василя, а й на кожного в'язня. Не кожний з них мав поетичний хист чи дар, але впливали на кожного такого виду знущання. Або, скажімо, ви когось не любите, антипатичний вам, лист до нього перекладуть ніби випадково в ваш конверт. І так буквально кожен день і на кожному місці. І кожний так переживав. Я думаю, що Василь Стус, як поетично обдарована натура, реагував на це ще з більшою гостротою, з більшою емоційністю. І потім, Василь Стус був дуже прямий, дуже категоричний. Він не міг приховати своїх почуттів. В нього були вічні сутички із тими наглядачами. Він не міг стриматися. Інший би крикнув чи вилаяв і відійшов, а він кипів, горів. І, може, й це теж вплинуло на його фізичне здоров'я, що врешті-решт він згас.

Марко Царинник. Чому таке знущання над поетом?

Микола Осадчий. То знущання, я б сказав, над Україною, а не над Стусом. А він як представник, і представник активний. Він не приховував свого рабського становища, в яке його поставили. Він не приховував своєї відрази, несприйняття. У Василя все виливалося і виливалося з такою гостротою. Василь прекрасно усвідомлював, що не в «менті» справа, не в наглядачі справа, а справа в вищому. Можливо, була б рація, якби він навіть помовчав перед наглядачем. Але ретивість його характеру, чи що, не давала йому змоги.

Марко Царинник. Ми шануємо Василя як поета, але ще більше як мученика, який помер за Україну. Як, на вашу думку, наші нащадки дивити-

муться на нього, за що вони пам'ятатимуть його? Що збережеться, що затримається у пам'яті народу?

Микола Осадчий. Василь Стус завжди підкреслював, що він не політик.

Марко Царинник. Я погоджуюсь. Він дуже вмів відмежовувати літературу від політики. Скажімо, Василь Симоненко не вмів цього робити. А Василь чудово це робив. Коли треба було, він писав політичні заяви, але він не мішав цього з літературою.

Микола Осадчий. Ніяких ні статутів, ні програм, ні партій він не створював. І по-моєму, він не переймався цією думкою. Мені думається, що так, як ми творчість Шевченка ніколи не відділяємо від його життя... Якби Шевченко ці твори, цю Біблію нашу національну, у палацах князівських написав, чи сприймали б ми так Шевченка?

Марко Царинник. Ні, тоді б він не був мученик.

Микола Осадчий. Тому я думаю все-таки, що Стус залишиться у пам'яті, що його будуть сприймати нащадки все-таки на першому місці як мученика за Україну, а на другому — як поета.

Марко Царинник. Яке його місце в суто літературному процесі?

Микола Осадчий. Якщо долю України не відривати від тої, якою вона є, якщо не дивитися на українську поезію очима француза, тобто людини, яка має свою державу, яка знає, що вона під захистом цієї держави... Якщо дивитись на Україну, якою вона є, то я б поставив Василя Стуса на перше місце в своєму поколінні.

Драч мені подобався особливо замолоду, дуже подобався. Я вам розкажу один такий епізод, щоб довго цієї теми не мучити. Мені хтось надіслав збірку віршів Драча, якого я дуже любив, був дуже захоплений, особисто знав перед ув'язненням. Я прочитав ту збірку в ув'язненні, і вона мені ніскільки не допомагала душевно, не підносила, не виривала, а ще більше якось гнітила. Думаєш, яка випещеність слова, якась карколомна метафора... І як подивишся на оці вічно смертельні стіни, що тебе душать... Не підносила вона духу. А візьмеш Шевченка, і здається, що ти не в ув'язненні, здається, що нема цих стін, здається, що ти на Україні. Усвідомлюєш її горе, яке разом з усією Україною несеш. І навіть Вінграновський з його такими випещеними своєрідними художніми образами не впливає так на душу людини, як Шевченко.

Марко Царинник. Тому що вони не мученики. Чи в цьому різниця?

Микола Осадчий. Може, навіть, і в тому, якби за тим же рядком Драча ще просвічувалось не те життя, яке він має, а мученицьке, може б, по-іншому читали його і сприймали.

Мене цікавить таке питання. Ви народилися і виросли не в Україні. Мову опанували серед чужого культурного середовища. Ви показали свою стат-

тю про творчість Василя Стуса. Фактично оточення було інше і культурне, і національне, і мовне. Словом, ви в іншій цивілізації жили, ніж ми тут маємо. Чим саме вам припав Василь Стус і зокрема його творчість, що вас надихнуло підготувати його книжку? Ви займалися перекладами його творів?

Марко Царинник. Я трохи перекладав. Я редагував збірку його «Свіча в свічаді», написав передмову до цієї збірки. І коли в Оттаві, столиці Канади, кілька років тому була конференція про українську поезію, я там прочитав доповідь про Василя, яка пізніше була опублікована.

Я пригадую, як я читав перші згадки про те, що переслідується Стус, що він виступає в захист письменників, про його виступ в кінотеатрі «Україна» шістдесят п'ятого року.

Друкувалися його поезії. Я на них особливої уваги тоді не звертав. Якось пройшли вони повз мене, не знаю чому. Тоді вже пізніше мене попрохали підготувати до друку цю збірку «Свіча в свічаді». І коли я почав читати ці поезії і вчитуватись в них, то я побачив, що це поет, якого я ще не зустрічав українською мовою. Найближче порівняння, але може, дуже далеке, Володимир Свідзінський, книжечка «Медобір», видана на заході, на жаль, не тут. Або, може, Плужник. Але й це досить далеко. Але густота мови, усе сконденсовано... Я такого ніколи ще не бачив. Це мені дуже сподобалося. Це мене зачарувало, заінтригувало. І коли я познайомився, готуючи ці вступні статті, з його життям, то я побачив, що це людина неймовірної відваги, громадянської сміливості, і за це одне його треба цінувати. А коли ще до того додати, що він блискучий поет, то це людина, яка в моїх очах виросла дуже високо. І я сьогодні схиляю голову перед ним, як мабуть, ні перед ким іншим.

Микола Осадчий. Чи правильно я зрозумів, що вас на першому місці його поезія захопила? Чи його життя мученицьке і страдницьке?

Марко Царинник. Важко сказати, що перше. Фактично, ці два аспекти неможливо відокремити. Я хотів би вірити, що поезія затримала мою увагу перша. Він був, він є великий поет. А коли ще до того додати його громадянську позицію абсолютної чесності, то його не можна не шанувати.

А ви не могли б сказати, який резонанс мала поезія Стуса у вас на інших людей, не літераторів, не інтелігентів?

Марко Царинник. Я можу розповісти, що я трошки поезій Стуса переклав англійською мовою. Я поезію не дуже добре перекладаю, але зробив, що міг. Я дав це канадському акторові англійського походження, бо я готував вечір на честь Василя Стуса. І цей дуже добре відомий канадський актор мав почитати ці переклади. І хоч вони були недосконалі і далекі від оригіналів, він дуже захопився Стусом, і він потім в виступах і інтерв'ю досить часто згадував Стуса. Тоді друкувалися мої переклади в англійській пресі.

Крім мене, перекладав і недавно видав книжку поезій Василя Стуса Жан Лосовський. Це гарна книжка. Німецькою мовою Анна-Галя Горбач перекла-

дала Василя Стуса. Дуже багато. Вона невтомна у цьому відношенні. Широкого відгомону Стус не здобув, але все ж таки якийсь відголос, якийсь відгомін був.

Я думаю, якби знайшовся талановитий перекладач поезії, який був би готовий віддати цій справі добрих кілька років свого життя, то з «Палімпсестів» англійською чи якоюсь іншою мовою вийшла б дуже добра річ. Жан Лосовський перекладав головне давніші речі Стуса, а це найновіша остання його книжка «Палімпсести» в більшості не перекладена. Я маю мрію, що хтось колись візьметься це перекладати. Була мова серед українців в Канаді і в Сполучених Штатах про те, щоб висунути кандидатуру Стуса на Нобелівську премію. Але на жаль, ті плани перервалися, коли він помер, бо висувають тільки живих письменників. Та й було це, може, трошки наївно з боку, але це був добрий намір. Наївний тому, що письменника, якого не знають у перекладі якоюсь західноєвропейською мовою.

Не було якихось аналогій чи паралелей після виходу німецькою з Рільке, якого він дуже любив?

Марко Царинник. Я не знаю, як було в Німеччині. Я трошки писав про це у передмові до збірки «Свіча в свічаді» про Рільке, про тему Орфея в творчості. Я навіть хотів цю збірку, що зветься «Свіча в свічаді», назвати «Повернення Орфея». Повертається Орфей до української літератури. Але потім передумав, оскільки сам Стус хотів цю назву «Свіча в свічаді», то треба вшанувати його бажання. Був цей зв'язок між ним і Рільке. На цю ж тему писав також дослідник української літератури у Сполучених Штатах Лев Гудницький. Була його стаття про Стуса і Рільке. Це тема, яку варто було б глибше дослідити.

Тут у вас була тема страдництва, мучеництва. А от Рільке, який не перейшов через ці речі, через які пройшов Стус чи Шевченко, але здійснив саме стояння чи предстояння перед всевишнім образом, перед якимось Деміургом — Богом, перед яким тільки може звітувати поет. Що й дало сили, я думаю, Василеві Стусові. Розуміння цього якогось космічного значення самої поезії, самого слова, дарованого небом. І тільки перед небом воно може звітувати.

Марко Царинник. Рільке був німець, і він не мусив, щоб бути поетом, бути мучеником. Він міг вести нормальне літературне життя і творити, і увійти в літературу як поет. У нас на Україні, взагалі у Східній Європі, усе склалося трошки інакше. Це, я думаю, вплив ідей романтизму. Поет — це не просто поет, це голос народу, пророк. І ми не уявляємо поета, який не виконує також цих функцій. Німці на це інакше дивляться. Вони не вимагають, щоб їхні поети вмирали за поезію.

Тут і політика, скажімо, яка не була для Стуса актом поетичної творчості, тобто для нього було важливе якесь інакобуття, інобуття в іншому світі. Але для наших поетів, від Шевченка до інших, це якимсь чином було нерозривне саме тому, що слово виступало ще й актом політичної поведінки.

Микола Осадчий. У зв'язку з цим хочеться таке пригадати. Є така польська поетеса, може, не така крупна, Головичівна. Я читав її статтю про поезію, і вона висловлює там абсолютно реальне міркування. Вона себе десь закриває на три дні, на п'ять, на тиждень і не дає собі ні їсти, нічого. І спеціально просить, щоб її з другого боку замкнули. Отже, кожному поету конче потрібно, щоб його в тюрму замкнули. На повному серйозі ця стаття є. А ви сказали, що Рільке, як німцю, не потрібно було якихось...

Марко Царинник. Йому не потрібно було, щоб його держава переслідувала. Він мав нещасливе життя. Він компенсував внутрішніми терпіннями, але ніхто з німців не вважав, що з нього треба робити національного пророка. Німці мають політиків, які виконують ці функції.

Чи ви чули, пане Марку, записи магнітофонні Стуса. Я не знаю, чи пан Михайло чув?

Марко Царинник. Ні, ніколи не чув.

Ви знаєте, то дивовижне читання. Василь Овсієнко його дуже гарно переповідає, гарно читає ті вірші. Але той момент тієї густоти слова, тієї якоїсь стиснутості, та емоція, яка є в тому слові, в нього переходить в якийсь зовсім інший потік. Потік молитовний, якоїсь такої розмови з вічністю, з безконечністю. Вона така трохи печальна, трохи якась інша. Це надзвичайно цікаво. Мені отой голос дав зрозуміти Стуса ще й з інших мотивів, тому що, з одного боку, густота ця емоцій, які, здавалось би, розривають сам рядок, наповненість цього слова. А з другого боку, виявлялось, що в нього гасилося це якимось іншим ще відчуттям у цьому світі. Це дивовижно.

Я маю для вас дуже цікаві подарунки. Це те, чим займався Василь Стус й інші в'язні Кучино з року в рік, роками. Вони мали вкручувати оці маленькі гвинтики. Вони займались одноманітною такого роботою. Сюди прикручувались дротики такі, і це вставлялось в праски, там, де лампочка світилася. Це були два види робіт. Закручування того дротика і затискування оцих планочок металевих. Це ми підібрали на території Кучино. Їх там викинули. Ви говорили, Михайле, наскільки принизливі були там всі речі в таборі, наскільки вишукували наглядачі моменти, щоб просто гідність принизити.

Микола Осадчий. На психіку діяли, щоб ти вічно чимось переживав, чимось клопотався, вічно був у напруженні, вічно якісь емоції, якесь переживання, в якихось страхах. А що ж буде далі? От дружина написала листа, що її з квартири виселяють. Вона того листа вчора написала, а я вже одержав. Ніби літаком прямо в зону прибув. Кожна людина буде переживати. А що ж буде завтра? А де ж будуть діти? Як мені раз написали... На п'ятому поверсі помешкання. Велике вікно на всю стіну, тоді такі будували будинки, і вибили вікно на тому п'ятому поверсі. Грудень місяць. Двоє дітей, одне другого менше. А другого листа, де вона, скажімо, напише, що вже вікно поставила, що хтось їй поміг поставити, бо то жінці неможливо занести навіть на п'ятий поверх того скла, одержиш через місяць-півтора. І півтора-два місяці ти в постійному напруженні, в щоденному страху, що ж там, як там діти, чи вони живі.

Це був спосіб вишуканого щоденного знущання, як і ця робота, до речі. Уявіть собі, що це крутить не рік, не два...

Микола Осадчий. І це зранку до ночі. І це якщо не виконаєш норми, то шізо, карцер, позбавлення тих нещасних чотирьох карбованців на ларьок, де можна хоч чи сигарет купити, чи якихось найдешевших цукерок. Позбавлення побачень чи з дружиною, чи з дитиною, чи з мамою.

Ви не знайомі з його матір'ю?

Микола Осадчий. Тільки десь недавно в Києві познайомився з дружиною. Я не причисляю себе до друзів Стуса, хоч зустрічі були і були гарні приятельські стосунки. До речі, майже у всіх своїх заявах, які Василь Стус писав, бо я і в перші репресії попав, і в другі, в усіх заявах з протестами після перших репресій завжди згадував моє прізвище. Дуже прихильно ставився і не тільки до мене. В нього страшно чуле серце було. Уявіть собі людину з таким чулим серцем...

Оповідання Варлама Шаламова про ці фізичні знущання. Той вмер, той уже доходить... Брежнєвські табори трошки іншого характеру. Там був тиск не на фізичне знищення, а на психічне. На подавлення волі, на деформацію волі, на боязнь, страх. До речі, як мені ще дасть Бог життя, то я вже обмірковую щось типу Шаламова, але не про фізичні знущання, а психічні й душевні. Це був специфічний вид брежнєвських політичних таборів, їх ніхто ще не досліджував. Це мені, до речі, Панас Заливаха підказав цю ідею. Ніхто ще не узагальнював. Якщо про сталінські репресії вже більш-менш статті появляються, то про брежнєвські нема нічого. Тільки згадки.

Скажіть, будь ласка, знав Василь ваші поезії?

Микола Осадчий. Під час тієї невеличкої зустрічі, а також зустрічі на волі, які були в нас і у Львові, і в Києві, ні про мою поезію або літературну творчість, ні про його ніколи не говорили.

Зорян Попадюк — це перший, кого я зустрів теж на пересилці, і він мені показав кілька аркушів паперу, своїм почерком переписані Стусові вірші. В таборі кожен якось хотів піднести себе на духові. Я, наприклад, написав там один вірш, який на музику там поклали. Не на ноти, а просто мотив підібрали. Це мої власні були слова. А той мотив розповсюдився. І коли я почув, як один мадяр виконує зі страшним акцентом по-українськи, аж сльози полилися. Але на тему про власні твори ні він, ні я, ми ніколи не говорили. Помоєму, він дуже був скромний, Стус. Якось він як ніби ховався перед друзями навіть. Він ніколи не міг сказати, як скажімо, Холодний, що я поет! Він навпаки казав, що краще сіяв би чи садив.

Пане, Марку, ви маєте намір щось писати ще про Стуса?

Марко Царинник. Я би хотів його більше перекласти англійською мовою. Ця стаття недосконала, про нього можна було б багато більше сказати. Це була доповідь, яку я трохи поширив і тоді опублікував. Це була конференція про українську поезію в Оттаві два роки тому, про традицію, про континуїтет, новаторство і традицію. Дуже цікава конференція. З'їхались поети з Південної Америки, з Європи. Група з сорока-п'ятдесяти людей кілька днів сиділа і обговорювала питання української поезії. Там я говорив про Стуса.

Може, крім перекладів, вам і книжку якусь хотілось би зробити?

Марко Царинник. Так, хотілось би. Я навіть думав про кіносценарій про його життя. Тут матеріал дуже багатий.

Є кому то знять у вас?

Марко Царинник. Я ще не знайшов. Я знайшов актора. Актора, який захоплювався поезією Стуса. Він навіть фізично трохи нагадує Стуса.

Хто він?

Марко Царинник. Він на прізвище Томпсон, в Канаді відомий молодий актор. Грає серйозні ролі, має емоційне навантаження. В нього є така стриманість, зосередженість і спокійність. Щось трохи таке, як у Стуса.

Микола Осадчий. Що мені ще хотілося б сказати. Ніколи Василь Стус, оскільки ми там кілька ночей ночували, не рвався на волю. Ніколи він фраз великих не говорив, що коли там мій народ в тюрмі, то я повинен бути з ним, але в нього абсолютно не було бажання звільнитися. Прекрасно ми знали, що таке «велика зона», як ми її називали. Умови однакові. Він ніколи і не ставив за мету мучеництво. В нього якось все було природне. І було якось природне це його ув'язнення. Він тут відчув ще більше зв'язок з оточенням, з народом.

Василь Овсієнко нам розказав, що Василь Стус казав наглядачам, що якби ви відкрили всі свої брами, всі двері, я б

звідси не пішов, бо я не злочинець, а в'язень сумління. Я знаю, чого я сюди попав.

Микола Осадчий. Очевидно, кожний би з нас так поступив.

Марко Царинник. Дуже спільне з Калнишевським. Коли його помилували, він вирішив, що вже не вернеться на Україну, а лишиться там, на Соловках.

Микола Осадчий. Ви уважно читали поезію Стуса? Елемент погляду на майбутнє в його поезії просвічується. Що все-таки буде Україна. Як подумаю про свої зустрічі з Василем Стусом, то віра осявала його життя.

Марко Царинник. В нього була та віра. В багатьох поезіях є Україна як об'єкт його любові, до якого він молиться. Це як жінка, це щось ідеалізоване, це «Ти», це Україна в кількох іпостасях. Тут і патріотичний мотив, любов до України, безперечно.

Микола Осадчий. Василь Стус, як і Шевченко, може сказати... Та він вже не може нічого сказати, але весь дух його життя може ствердити Шевченкові слова: «Моє життя є частиною життя України».

ХРОНІКА ПЕРЕПОХОВАННЯ

Дійові особи

Члени експедиції з Києва:

Станіслав ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ — кінорежисер
Володимир ШОВКОШИТНИЙ — директор фільму
Дмитро СТУС — син поета Василя Стуса
Василь ГУРДЗАН — довірена особа матері Ю. Литвина, колишній політв'язень
Василь ОВСІЄНКО — колишній в'язень Кучинського табору
Олег ПОКАЛЬЧУК — літератор, бард
Богдан ПІДГІРНИЙ — кінооператор
Валерій ПАВЛОВ — відеооператор

Мешканці Пермі, Чусового, Кучино:

Юрій БЄЛІКОВ — журналіст з Пермі, поет, біоенергетик
Михайло ГРАЧОВ — головний санітарний лікар Чусовського району
Валерій ПАВЛОВ — санітарний лікар
Файзулла МАТЯКУБОВ — дільничний міліціонер, старший лейтенант
Володимир КОВАЛЕВИЧ — кагебіст
ФОТОГРАФ газети «Чусовской рабочий»
Олександр МІХАЛЬОВ — директор Чусовської районної друкарні
Валерій СІДОРОВ — водій вантажівки
ЖУРНАЛІСТИ місцевих газет
СЛУЖБОВЦІ радянських установ

Учасники перепоховання в Києві:

Михайло ГОРИНЬ
Лариса СКОРИК
Олесь ШЕВЧЕНКО
В'ячеслав ЧОРНОВІЛ
Левко ЛУК'ЯНЕНКО
Іван ДРАЧ
Олег ОРАЧ
Атена ПАШКО
Михайлина КОЦЮБИНСЬКА
НЕВІДОМИЙ З НАРОДУ
ПРЕДСТАВНИК ВІД ОРГАНІВ ВЛАДИ

Місто Чусовой Пермської області
Кабінет головного санітарного лікаря Чусовського району М. В. Грачова
17 листопада 1989 року
9 год. 05 хв.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Можно к вам? Я прошу прощения, сколько надо подождать?

ГРАЧОВ. Минут десять, не дольше.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. У них там нарада, хвилин десять казали почекати.

ГРАЧОВ. Проходите, присаживайтесь.

ПАВЛОВ. Михаил Васильевич, тебя снимают.

ГРАЧОВ. Меня уже снимали. Я к этому привык. Уже скоро, это самое, наверное, в историю начну входить.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Уже зафиксированы в истории.

ПАВЛОВ. У вас долго сохраняется это? Лет 20–30, а потом уничтожается?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Я, честно говоря, не знаю. Есть широкая пленка, ту сохраняют в хранилищах, а эта, как правило, списывается, уничтожается.

ГРАЧОВ. Фильм сняли уже, да?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Нет, мы только еще на этой акции сидим, на перезахоронении.

ГРАЧОВ. Что от меня теперь зависит?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Мы знаем, что должен быть врач, сегодня мы занимаемся этим.

ГРАЧОВ. Сегодня это будет, да?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Да, все уже подготовлено, все уже оговорено. У вас и с Эдуардом Давыдовичем. И вопрос только в том, кто сегодня будет присутствовать при... Я вчера приходил к вам...

ГРАЧОВ. Я вчера был в Перми. Во сколько это там будет у вас?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Вот сейчас выезжаем. Мы начинаем там с десяти, и я думаю, что готово будет для того, чтобы врач мог... завизировать где-то к двум часам.

ГРАЧОВ. Я хотел бы побывать там сам, конечно. Часа в два там надо быть? Ехать надо через паром, да?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Это Копально, не доезжая Кучино. Нам просто надо знать, кто будет, и будет ли вообще...

ГРАЧОВ. Я бы хотел там быть сам, понимаете, вопрос неординарный, потому я хотел бы быть сам. Значит, буду либо я, либо будет, значит, Павлов Валерий, который заходил, значит. Буду либо я, либо он.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Спасибо. Значит, можно ждать вас. У вас есть свой транспорт, или прислать за вами?

ГРАЧОВ. Конечно, конечно, не надо. В два часа, да? Договорились.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Спасибо огромное. До встречи. Там, может, придётся подождать, потому что мы еще ждем два цинковых гроба из Перми.

Село Копально Чусовського району
10 год. 05 хв.
Автобус зупиняється біля дільничного міліціонера старшого лейтенанта Файзулли Абдулайовича Матякубова

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Мы еще к Грачеву заезжали в санэпидемстанцию, потому опоздали. Извините. Садитесь.

Файзулла МАТЯКУБОВ. Почему снимают?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А мы снимаем все по дороге, все, начиная от санстанции.

МАТЯКУБОВ. Я из сельского совета еду. Заезжали?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Не заезжали, но у нас не было такого даже указания, чтобы заезжать в сельсовет. Нам сказали, что вы ждете, и мы заезжаем прямо к месту работ. Так что, надо заехать к председателю?

МАТЯКУБОВ. Вчера я ему звонил, предупредил.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. И нам вчера сказали в Чусовом, что ему звонили, в редакции сказали, что тоже знают.

МАТЯКУБОВ. А его сейчас там нету.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Он должен быть там.

МАТЯКУБОВ. В сельсовете нету.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. В сельсовете понятно. А там, на кладбище?

МАТЯКУБОВ. Он там должен быть.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Должен быть все время, пока мы будем копать?

МАТЯКУБОВ. Наверное.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Тогда давайте заедем в сельсовет.

Село Копально Чусовського району
Сільрада
10 год. 10 хв.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Нет? Не приходил еще?

ЖІНКА-БУХГАЛТЕР. В город, говорят, уехал.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Уехал в город? Но как же так? Он ведь был предупрежден, что мы приедем. Во всяком случае, мы будем ехать туда и начинать работать. К двум часам подадут гробы, которые еще надо паять два часа, и мы не успеем просто. Разрешение вот наше.

На вулиці біля сільради

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Вот товарищ участковый говорит, что без представителей местной власти мы не имеем права там начинать никаких работ. А у меня вопрос. Почему же представители местной власти, предупрежденные, что мы будем производить эти работы, отсутствуют сегодня на работе, именно в то время, когда мы должны приехать?

ПАВЛОВ. Вы можете ответить на этот вопрос?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Товарищ участковый на месте, он был предупрежден, он отвечает, а...

ПАВЛОВ. Вы представитель власти тоже в какой-то мере...

МАТЯКУБОВ. Нет. У нас, как говорят, депутаты есть. А я не депутат сельсовета. Хотя это участок мой, но лично я не представитель местной власти.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Я еще раз вас запишу, я уже вас записывал... вашу фамилию, имя и отчество.

МАТЯКУБОВ. Моя фамилия Матякубов.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Мутикубов?

МАТЯКУБОВ. Матякубов... Ма, те, я...

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Имя, отчество.

МАТЯКУБОВ. Файзулла Абдулаевич.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А звание?

МАТЯКУБОВ. Старший лейтенант милиции, участковый инспектор.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Так что мы будем делать? Ждать целый день начальство?

МАТЯКУБОВ. А у вас там есть с городскими связь? С кем-нибудь? Ну там или с отделом, или с горисполкомом.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. В горисполкоме все сделано. С Казанцевым. На уровне Казанцева. Без его разрешения мы бы не получили вот этого разрешения.

МАТЯКУБОВ. Ну, Казанцев...

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Плюс это все согласовано между исполкомами Киевским и вашим Чусовским исполкомом, иначе мы бы сюда никогда не приехали, без их согласия.

МАТЯКУБОВ. Ну, Казанцев... Казанцев не уполномочен...

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А кто уполномочен?

МАТЯКУБОВ. Орлов!

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Значит, видимо, у нашего директора это все согласовано и с Орловым. Более того, он был во всех органах ваших: и в КГБ, и в УВД и тоже все согласовал. Они ему сказали, что никаких принципиальных возражений против этого они не имеют. У нас это все на уровне депутатов. У меня письмо депутатское есть. И у нас это согласовано на уровне ЦК. И документы эти тоже у нас есть.

МАТЯКУБОВ. И бумаги, подписанные Орловым, тоже есть, да?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Орлова, наверное, у Шовкошитного, у директора. Он сейчас в Перми, он занимается обеспечением цинковых гробов. Вот в два часа они привезут нам гробы. До этого мы должны выкопать. Придет врач, главный врач санэпидемстанции, с которым тоже вопрос согласован сегодня. Он будет в два часа на эксгумации, о чем, вы видели, написано в документе. Что еще?

МАТЯКУБОВ. Там не указано, что в два часа он будет.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Это сегодня он сказал, что будет. Утром вот мы снимали на пленку. Он предупрежден из Перми. Он ездил вчера в Пермь. В Перми этот вопрос тоже решен.

МАТЯКУБОВ. Хорошо. Давайте подождем.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. У нас автобус тоже..

МАТЯКУБОВ. Я понимаю, конечно. Это не свой автобус ведь. За деньги выписанный, естественно, так ведь?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Не в этом дело. Он уедет, он у нас на два часа. Он должен нас привезти, выгрузить. Потом приедет другой автобус.

Село Копально Чусовського району
Сільрада
10 год. 30 хв.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ (*по телефону*) А заведующую можно?... Понятно. Пригласите, пожалуйста, я поговорю… Вас беспокоит Станислав Чернилевский, кинорежиссер из Киева, член Союза писателей. Вот по какому поводу. Я не знаю, есть ли у вас об этом информация, или нет. Сегодня, 17 числа, должна была произойти акция перезахоронения выдающегося украинского поэта Василя Стуса. С кладбища Копально, да, Копально, Чусовского района на Лесное кладбище Киева. На Украине вопрос решен на уровне первого заместителя Ивашко, первого секретаря ЦК Украины. Здесь приезжал к вам директор, который договорился со всеми службами, имеет соответствующие документы. Были предупреждены в Копально. Это Копально?

ЖІНКА-БУХГАЛТЕР. Копально, да.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. ...председатель правления, председатель сельсовета Чунжин о том, что мы приедем утром производить киносъемку и вот эту акцию. Оказалось, что из представителей на месте есть только участковый милиционер, который был предупрежден и, конечно, как человек службы на месте. Остальных нет. Участковый говорит, что без присутствия местных властей мы не имеем права производить ... эту акцию. Если мы не успеем к двум часам, а в два часа придут цинковые гробы из Перми, мы не успеем их перевезти в Киев. В Киеве собрался весь цвет интеллигенции, потому что там должны быть митинги завтра возле кладбища и в городе. Это может перерасти в грандиозный скандал. Я хочу знать, извещены ли вы об этой акции, потому что не мог не знать об этом горком партии ... и что нам делать?

...

Я обращаюсь за помощью, потому что нас не пускают туда, нас не обеспечили, кроме инструментов, никакой силой. Мы сами должны производить и снимать заодно, мы не успеем за день выкопать. Вы понимаете, что зима, и это не просто так все сделать...

...

Я звоню из Копально. Здесь рядом со мной товарищ участковый. Больше никого нет, секретаря нет и председателя нет, и вот я хочу знать, как нам поступить в этой ситуации. Потому что ситуация очень серьезная...

...

Мы уже связывались. В управлении нет, председатель горисполкома в отпуске. А заместитель будет к первому часу только. На уровне служб коммунального хозяйства у нас все решено. Документы у нас подписаны Казанцевым давно, еще в июле. Потом мы приезжали сюда в сентябре и все эти документы показывали всем местным властям. Вопрос только стоял о сроке перезахоронения. Теперь он решен. Здесь был, начиная с девятого числа, наш директор, Владимир Шовкошитный, кстати, тоже член Союза писателей.

...

Чтобы были на мете представители власти, ибо участковый не допускает нас к работам.

...

Из поселкового совета, да.

...

Их нет на месте. Они были предупреждены. Я хочу узнать, как же так, люди предупреждены о том, что мы будем, а их нет на месте, кроме участкового.

...

Да, я понимаю.

...

Не кладу. Да, держу, спасибо, держу.

...

Я прошу прощения. В горисполкоме есть отдел коммунального хозяйства, которым заведует Казанцев.

...

Да, но у нас бумага, официальная, подписанная Казанцевым еще в июле за номером 225 С, по-моему, это официальное разрешение на перезахоронение, от 15 июля. Разрешение на перезахоронение есть. Я не понимаю, в чем здесь суть. Если товарищ участковый послан сюда к нам, видимо, вопрос согласовывался нашим директором с их начальством, ибо начальство не дало бы распоряжения товарищу участковому присутствовать здесь, не будь этот вопрос решен. Логично? Но товариш участковый говорит, что он не знает. Он говорит...

...

Да, я звонил туда. Орлова нет.

...

Понятно.

...

Как вы считаете, мог ли Казанцев подписать это разрешение без согласования с Орловым?

...

Я понимаю. Я никаких претензий к вам не предъявляю. Но кто-то должен нам помочь. Меня просто интересует, почему люди, предупрежденные за две недели до того, что это состоится, вдруг не оказались на месте.

...

Ну, Орлов приедет в час или даже позже. А что нам делать, ждать? А потом мы не успеваем.

...

Во всяком случае, вы представляете, чем все это может закончиться. Я больше ничего не могу сказать. Спасибо вам за помощь огромное. Я говорю, спасибо вам за помощь огромное, но я хочу, чтоб в Чусовом все...

...

Да, но слышали? Значит, вопрос решался, если вы слышали.

...

Спасибо.

Кладовище біля села Борисово Чусовського району
11 год.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Файзулла Абдулаевич, мы не будем начинать работу, но инструмент надо приготовить, чтобы мы не теряли время. Там еще надо сбить лопаты...

МАТЯКУБОВ. Хорошо.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. У нас еще съемка. А съемка стоит тысячи денег. Если эти деньги сгорят, то мы, естественно, подадим в суд.

МАТЯКУБОВ. Как говорится, я не виноват.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Я понимаю, но я не могу никак понять, с вашим начальством все согласовано, потому что вам дано распоряжение. Они бы никогда без согласования не дали. Секретарь партийной организации говорит, что да. Этот вопрос решался на уровне горисполкома, он это знает. И не могло не решаться, если нам Казанцев выдал этот документ. И у нас есть документ из санэпидемстанции. Она нам тоже так бы не дала разрешение на эксгумацию.

МАТЯКУБОВ. Но вы хорошо понимаете, что за состояние сельских кладбищ отвечает кто?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Ну понятно, местные власти.

МАТЯКУБОВ. Местные власти.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Мы идем только к тем двум могилам. Если вы к нам приставлены, следите за порядком.

ПОКАЛЬЧУК. Вы запрещаете проводить работу? Или не запрещаете? Это в ваших полномочиях или нет?

МАТЯКУБОВ. Это не в моих полномочиях, запрещать или разрешать. Но без...

ПОКАЛЬЧУК. Вы просто будьте с нами и наблюдайте.

МАТЯКУБОВ. Но как вы будете производить, как говорится, без участия местных властей?

ПІДГІРНИЙ. Но вы же представитель власти.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Имеется в виду исполнительная.

МАТЯКУБОВ. Исполнительный комитет.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Давайте туда подъедем. Там представители редакции. Может, был сюда звонок.

Кладовище біля села Борисово Чусовського району
11 год. 25 хв.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Так вы не запрещаете или не можете решить это сами? Что нас ждет в том случае, если мы начнем работать сами? Я просто хочу знать.

МАТЯКУБОВ. Не знаю.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. То есть ни своих действий, ни наших по этому поводу вы не можете знать, да?

МАТЯКУБОВ. Ну... Все равно вы должны все-таки начинать в соответствии с разрешением.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Просто меня интересует, по инструкции что вы должны делать в том случае, если мы начинаем работу?

МАТЯКУБОВ. Я?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Да.

МАТЯКУБОВ. Ничего.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Сообщить своему начальству?

МАТЯКУБОВ. Зачем?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Просто составите акт, что мы начали эти работы?

МАТЯКУБОВ. Вы должны эти работы начинать по соответствующему, как говорится, решению местных властей.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Понимаете, поскольку мы договорились и с жестянщиком на запайку гробов и так далее, если они вовремя не запаяют нам, тогда мы вывезти не сможем. Даже если все будет нормально, разрешено. Мы должны знать, начинать нам эти работы или категорически не начинать. Тут вопроса среднего быть не может.

СТУС. Просто у нас сейчас абсолютно двузначная ситуация. Тот разговор, который мы имели в Чусовом... Нам сказали, что мы можем начинать работы, даже если вас не будет. Так нам сказали в санэпидемстанции,

так сказали Володе Шовкошитному в тех организациях, где он был. Понимаете, мы не хотим брать на себя ответственность... Вы нам сейчас и не разрешаете, и не запрещаете. Вроде, это наша инициатива, что мы не начинаем работать. Мы хотим просто... визначитися.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Определиться.

СТУС. Определиться, что нам делать. Если есть категорическое запрещение, мы, естественно, не начнем работу. Если его нет, мы просто начнем работать, а там уже будет видно.

МАТЯКУБОВ. Насколько я знаю, вы все-таки должны работу начинать в присутствии, ну, в общем, как это...

СТУС. Все правильно. Я вчера поднимал этот вопрос. И мне сказали, это совершенно необязательно, чтоб там кто-то присутствовал.

МАТЯКУБОВ. Во время эксгумации, когда вы будете все-таки откапывать, должен присутствовать врач, или главный врач, или врач санэпидемстанции.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Будет главный врач.

МАТЯКУБОВ. Но его еще нет.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Сегодня утром он сказал мне, что с 2 до 3 часов он будет, когда уже будет производиться эксгумация. Что такое эксгумация? Это раскрытие гроба.

МАТЯКУБОВ. Я знаю.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Но сам-то гроб мы должны выкопать к его приезду.

МАТЯКУБОВ. А если не будет никого?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Он будет обязательно. Мы это засняли на пленку. Он дал нам разрешение.

МАТЯКУБОВ. Но почему до сих пор никого нет, ни гробов, как говорится, ни врача нет, никого?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Врач же не будет ждать четыре часа, пока мы будем копать. Это нормально. Он будет готов к своей работе тогда, когда мы выкопаем гроб. Мы до него только докопаем землю и будем ждать врача. Без него мы не имеем права запаивать гробы, которые будут, цинковые. Мы не имеем без него права. Он должен сделать осмотр и сказать, что все сделано правильно. И бумагу еще дать на это...

МАТЯКУБОВ. А что я смогу ответить, как говорится, местным властям?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Поскольку это было договорено со всеми инстанциями, и горисполком об этом извещен. Сказал вот сейчас секретарь парторганизации, один из секретарей горкома партии по отделу организационному. Он сказал да, я об этом знаю, я об этом слышал, этот вопрос решался на уровне горкома. Но я просто не могу созвониться, потому что нет в горкоме никого сейчас.

МАТЯКУБОВ. Нет разрешения, я вам еще раз говорю.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Есть у нас от горисполкома разрешение. Когда был наш директор здесь, он обошел все, начиная от первого секретаря и заканчивая УВД и МВД, все инстанции обошел. Это разрешение есть. Если б этого разрешения не было, не было бы распоряжения ни вам, не было бы распоряжения санэпидемстанции, никто бы с нами даже не разговаривал, если бы не было распоряжения на уровне горисполкома. Поэтому мы должны сейчас начинать копать. Потом, когда приедет врач, уже все будет сделано, только его работа останется. Не будет же он ждать целый день, пока мы выкопаем. Что ему делать здесь? У него своя работа с утра. А копать четыре часа как минимум. Если мы не выкопаем, и не приедут жестянщики и не запаяют, тогда и работа врача полетит, а он тоже несет с вами ответственность. И вы тоже будет нести ответственность за то, что вы нам так... Я понимаю ваше положение и не обвиняю ничуть... Вы нам можете разрешить копать до гроба.

МАТЯКУБОВ. Я такого разрешения не даю.

СТУС. А запретить нам копать вы можете?

МАТЯКУБОВ. Я еще раз вам советую, лучше сделать в присутствии, как говорится, представителей местной власти.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Понятно. Товарищ старший лейтенант, значит, вы сказали, я разрешения не даю. То есть, «не даю» означает «я запрещаю вам сейчас приступать к гробокопанию»?

МАТЯКУБОВ. Я не уполномочен давать такое разрешение.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Если не даете разрешения, то это и есть запрещение.

СТУС. Нет, это не есть запрещение. В МВД Шовкошитному сказали, они к этому отношения не имеют. Только они дадут человека, который будет наблюдать. Насколько я понимаю, по той информации, которая поступила к нам, если вы не запрещаете, то мы можем начинать копать. Потому что, если мы начнем, скажем, копать в три часа, в пять уже темно. А нам здесь... если кто-то поможет хотя бы организовать элементарное освещение. Вы же понимаете, что в темноте копать... В общем-то мы будем копать, у нас нет другого выхода. Но как это будет все организовано?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. И потом, когда приедут паяльщики, им тоже нужен свет. Значит, возникает еще дополнительно вопрос. У нас возникает сразу десятки вопросов. Ведь все согласовано с людьми.

ПІДГІРНИЙ. Все, что не запрещено, то разрешено.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Так что начинаем копать.

ПІДГІРНИЙ. Да.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Хорошо. Значит есть еще такой вариант. Я еще с вами подъеду в сельсовет, еще раз позвоню Орлову, если он на месте, согласуем это с ним в последний раз.

СТУС. А мы тут будем ждать.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А вы подождете.
ПАВЛОВ. Или мы начнем работать?
СТУС. Ні, ми почекаємо.
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Вы ждите моего возвращения, и тогда ясно станет…

Село Копально Чусовського району
Сільрада
12 год.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ (*по телефону*). ...история перезахоронения праха поэта украинского Стуса с кладбища Копально на Лесное. Решалось ли это на уровне горисполкома и как вы об этом осведомлены?

...
Его нет. Я потому к вам и позвонил. Он сейчас на объекте… Это все было согласовано с Орловым. Я хочу знать, слышали ли вы и знаете ли наверняка, что Орлов этим занимался?

...
Занимался, да?

...

Понятно, да. Но другой информации вы не знаете. Но вы точно знаете, что он занимался. Дело в том, что тут нам товарищ участковый запрещает производить работы без представителя местной власти, а местные власти уехали в Чусовой, хотя они были предупреждены, что мы начнем эти работы. У нас срывается это все. И это грозит грандиозным каким-то скандалом…

…

Грозит потому, что мы не успеем перевезти тела на самолет, а самолет на завтра заказан уже, и если мы не выкопаем сегодня это все, понимаете, тогда все сорвется. И если Орловым это решено, тогда там элементарно должны дать разрешение.

…

То есть полную информацию нам может дать только Орлов. Больше никого нет. Это, конечно, здорово. Ну хорошо. Я просто хочу… если он явится… если у нас сорвется это все .. передайте ему, что он будет нести тоже свою ответственность за то, что не осведомлены службы местной власти.

…

…предварительно с ним решен вопрос с нашим директором, Владимиром Шовкошитным, который здесь был…

…

Не только разговариваем. Мы получили официальные документы от Казанцева и так далее. Я думаю, что Казанцев не дал бы этого разрешения, не будь разговора с Орловым.

…

Казанцев — председатель МЖК вашего исполкомовского. Да, да, он давно дал разрешение, еще в начале июля. Он прислал родственникам Стуса разрешение на перезахоронение. Оно есть под номером и зафиксировано у вас, 225 С. Разрешение на перезахоронение. Но товарищ участковый говорит, почему это Казанцев дал это разрешение, а не местные власти. Казанцев имеет отношение только к городской службе. Это так, да? А почему же этим Казанцев занимался, а не председатель местной власти? Это прерогатива ведь горисполкома решить, кто за что отвечает.

…

…не понятно. Вы тоже не знаете, будет ли он в два часа или позже? Должен быть после двух. Спасибо.

…

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ (*поклав трубку*). Я никак не могу понять, в чем же здесь прецедент, какие разрешения еще нужно?

Юрій БЄЛІКОВ. В горком партии надо позвонить.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Звонил я в горком партии. Нет первого…

БЄЛІКОВ. А кто есть из секретарей?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. По телефону было так плохо слышно, а я не переспросил, как его фамилия. Заведующий отделом по партийной работе.

БЄЛІКОВ. Мухамедзянов?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Можно сейчас уточнить.

БЄЛІКОВ. Где справочник? (*В телефонну трубку.*) Алло! Добрый день, Равиль! Звонит Юра Беликов, приветствую тебя!

…

Слушай. Ну, ты в курсе, что здесь работает писательская и кинематографическая бригада из Украины… В Копально, да. Я сейчас звоню из Копально. Я работаю вместе с ними. У нас проблемы, о которых ты, вероятно, знаешь. Почему-то нам все запрещают копать и заниматься перезахоронением, хотя решено все это было на уровне горисполкома. Есть бумага от Казанцева. Но сейчас здесь товарищ участковый находится, и он говорит, что компетенция Казанцева не распространяется на

Копально. Понимаешь, получается такая сказка про белого бычка. Если Казанцев знал об этом, почему же он тогда, так сказать, не давал разрешения, ну, за подписью Орлова, или Третьякова и так далее. Орлов сейчас, мы не можем дозвониться, понимаешь, он где-то, говорят, на…

…

Да. До секретарей горкома партии тоже пока не можем… У меня большая просьба. Понимаешь, дело это весьма политическое и серьезное, и тут задействованы большие политические силы, депутатская группа. Если все это сорвется, может быть для Чусового грандиозный скандал. У меня большая просьба, Равиль, как-то решить этот вопрос. Потому что вопрос серьезный.

…

Мы сейчас находимся…

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. В бухгалтерии сельсовета.

БЄЛІКОВ. В бухгалтерии сельсовета, сюда звоните. Понимаешь, пусть Орлов найдется… Я просто по-товарищески говорю.

…

Ну как мы решили? Что, перезвонить, может быть, мне тебе, или как? Потому что, видишь, время идет, ведь быстро темнеет. Все это дело связано ведь с работами.

…

Хорошо, через пять минут я позвоню. (*Поклав трубку.*)

Там разговор был с Патрушевой, очевидно. говорил кинорежиссер с Патрушевой. Но она, видишь ли, может, и не в курсе. Но она знает, что с Орловым был разговор…

ЖІНКА-БУХГАЛТЕР. Сейчас в полвторого приедет автобус из города…

ПІДГІРНИЙ. Полвторого будет через час.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А мы за час могли бы выкопать, скажем…

ЖІНКА-БУХГАЛТЕР. Нет, он уехал на медицинской машине.

(*До сільради приїхав автомобіль УАЗ, з нього вийшла жінка*).

ЖІНКА-БУХГАЛТЕР. Бухгалтер главный приехал. Узнаем что-то.

(*Головний бухгалтер зайшла до сільради*).

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Вы ездили с вашим председателем?

ГОЛОВНИЙ БУХГАЛТЕР. Да.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А когда он будет?

ГОЛОВНИЙ БУХГАЛТЕР. Он, наверное, будет только вечером.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А вы не знаете, он в курсе дела, что сегодня должно состояться перезахоронение с вашего кладбища? Звонили ему вчера-позавчера? Если он будет к вечеру, тогда…

ГОЛОВНИЙ БУХГАЛТЕР. Он ничего не говорил. Сюда никто не звонил. Вчера мы с ним не разговаривали, секретаря у нас нет… Единственно,

он сказал, что он пойдет в это самое, в бюджет, там у нас несколько вопросов, потом в узел связи ... а по этому он ничего не сказал.

БЄЛІКОВ (*по телефону*). ...ты понимаешь, тут вот ситуация какая. Председатель сельсовета Копалинского Чунжин, он уехал в город, в Чусовой, а инспектор милиции говорит, так сказать, что без него якобы нельзя производить работы. Понимаешь, но ведь он, Чунжин, должен был знать об этом, его должны вчера были поставить в известность. Понимаешь? Создается впечатление, что это делается специально... Что-что, не слышу?

...

Так понимаешь, может тогда найти Чунжина. Он, по моим данным, должен находиться либо в узле связи, либо в бюджетном отделе горисполкома, либо в ДК металлургов.

...

Тебе все же легче разыскать его. Человек, который должен был находиться вот сейчас на своем рабочем месте, его должны были предупре-

дить, сейчас уезжает. Понимаешь? Весьма такой интересный сюжет выстраивается.

...

Пленум пленумом, а ... Пленум может, между прочим, подождать. Во всяком случае, я вот позвонил. Хочу тебе просто сказать, предупредить. Сделай все возможное, чтобы кто-то, или Орлов, или этот Чунжин позвонил либо появился. В конце-концов, это обязанность его прямая, рабочая. Не ставьте себя в такое... провинциальное положение. Приехали люди со стороны, люди известные, а вы...

Кладовище біля села Борисово Чусовського району
12 год. 20 хв.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Он сам будет при эксгумации. Но при эксгумации, а не при копании земли. Он что, четыре часа будет торчать здесь, когда у него работа?

КОВАЛЕВИЧ. Не четыре, но он должен, понимаете.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Он будет! Сегодня разговор с ним записан на пленку. Он лично сказал нам, что он будет.

БЄЛІКОВ. Понимаете, врач приедет. Я только что звонил в горком партии, говорил с завотделом по оргработе Миндзяновым. Он сейчас работает и сейчас их всех подымает на ноги, но, я думаю, нам надо начинать работать. Потому что потом стемнеет, и мы останемся перед фактом, когда все приедут, и когда уже ничего нельзя будет сделать. И чусовляне окажутся..., извините меня, пожалуйста. Я здесь родился, вырос... Окажемся мы, я не знаю... У мира на виду, посмешищем.

КОВАЛЕВИЧ. Но как же без представителя исполкома тоже начинать все это.

МАТЯКУБОВ. Хотя бы разрешение. Где оно? Хотя бы... Разрешения нету.

КОВАЛЕВИЧ. Без этого, понимаете, либо самоуправство, либо надругательство над могилами. Одно из двух.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Скажите пожалуйста, а кто вы?

КОВАЛЕВИЧ. Я оперуполномоченный уголовного розыска, обслуживающий данный участок.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Понятно. Как ваша фамилия?

КОВАЛЕВИЧ. Ковалевич.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Ковалевич...

КОВАЛЕВИЧ. Владимир Станиславович.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Вы предупреждены были вчера о том, что здесь будет перезахоронение, так? Или как вы здесь появились?

КОВАЛЕВИЧ. Мне передал участковый, что здесь будет. А так как я непосредственно обслуживаю эту зону, я должен здесь быть. Потому что у нас не так уж часто такое бывает.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Весь этот вопрос у нас на Украине решался через депутатский корпус. В отдельности, депутат Верховного Совета Беликов, народный депутат Беликов, секретарь Союза кинематографистов писал персонально письмо на ваш исполком. По этому письму наш директор ходил и согласовал со всеми. Документы сейчас у директора, он привозит цинковые гроба из Перми. Он один директор. К сожалению, он не мог разделиться. Ему документы нужны там. Он привезет, и в два часа вы увидите эти документы. Врач здесь будет в два часа. Ему какой смысл торчать здесь день, пока мы четыре часа будем копать. Гроб лежит там в земле. Мы только до него докапываемся и все.

КОВАЛЕВИЧ. Понимаете, в настоящее время без бумажки это будет самоуправство или надругательство над могилами.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Бумажку я показывал, какую еще бумажку?

СТУС. Номер этой бумажки, вы можете позвонить и узнать.

МАТЯКУБОВ. Кому звонить? Звонили, никого нет.

ПАВЛОВ. Так это уже ваше дело…

КОВАЛЕВИЧ. Наше дело — поддерживать охрану общественного порядка, больше ничего.

ПАВЛОВ. Вы нам сейчас можете это запретить?

КОВАЛЕВИЧ. Запретить мы не можем! И разрешить мы не можем! Мы не компетентны в этом. Мы поддерживаем охрану общественного порядка. Чтоб не было здесь каких-то эксцессов. Всего-навсего.

ПАВЛОВ. Пожалуйста, поддерживайте.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Эксцессов нет?

КОВАЛЕВИЧ. А?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Эксцессов сейчас нет никаких?

КОВАЛЕВИЧ. Нет ничего. У нас никаких претензий нет.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Хорошо. Значит, мы сейчас начинаем работу. По своему усмотрению. А потом за это будем отвечать мы.

КОВАЛЕВИЧ. Пожалуйста. Дело ваше.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Хорошо, договорились.

КОВАЛЕВИЧ (*Бєлікову*). Я же сказал, что нужно присутствие обязательно представителя исполкома, любого, и врача, любого.

БЄЛІКОВ. Понимаете, я вас в общем понимаю, это их трудности.

КОВАЛЕВИЧ. Это их трудности…

БЄЛІКОВ. Это уже их сейчас трудности.

БЄЛІКОВ (*з металевою рамкою в руці на могилі В. Стуса*). Очень сильно вот здесь. Очень сильно.

...

У меня создалось такое впечатление, что все же голова должна находиться здесь. Я сразу, когда подошел, удивился, рамка... Я вот так ее держал.

...

Смотрите, вот у Литвина, Литвина.

СТУС. Литвина мама хоронила.

БЄЛІКОВ. Значит, смотрите. Вы запомнили поворот рамки там?... Видите, совершенно другая сторона. У них разные были психологические знаки. Я не видел Литвина фотографию, к сожалению, я бы мог сейчас подтвердить это. Но видите, рамка идет совершенно в другую сторону... Конечно, может, не время говорить об этом, но остается, остается вот эта энергия, которая... И у ней свои личностные черты у этой энергии. Но голова, по-моему, голова здесь.

ПОКАЛЬЧУК. Значить, так. Зі мною тоді хто буде працювати?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Тут я з тобою. А там буде...

СТУС. Я з Василем Васильовичем, а потім хлопці на зміну прийдуть.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. З Василем Васильовичем, а потім хлопці на зміну прийдуть.

СТУС. Тоді ти киркою нам порубай.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Ти маєш спочатку зняти сніг, так?... Це туя, яку Март Ніклус посадив тут, весною.

ПОКАЛЬЧУК. Ну що, з Богом... Відійдіть.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Давайте подумаємо, де ми землю будемо відкидати. В один бік десь...

БЄЛІКОВ. А где Долматов похоронен?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А Долматов..., раз, два, три, четыре — пятая. Його, кстаті, треба на фото знять крупно.

ПОКАЛЬЧУК. Я зняв.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Богданчику, крупно, як викопують стовпчик. Чуєш?

ПОКАЛЬЧУК. Участковий.

До Покальчука і Чернілєвського підходять Матякубов і Ковалевич.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Вы нам несете какие-то известия? Маленькая передышка.

КОВАЛЕВИЧ. У вас много?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Чего?

КОВАЛЕВИЧ. Разрешений то есть.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Нет.

КОВАЛЕВИЧ. Но почему же у вас с собой нет разрешений ни на одну из могил?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Есть разрешения. На вторую могилу мы показывали. Того же...

БЄЛІКОВ. Казанцева.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Того же Казанцева. И плюс санэпидемстанции. А остальные все документы мы передали нашему директору Шовкошитному. Он будет здесь в 2 часа.

КОВАЛЕВИЧ. К настоящему моменту у вас нет ничего?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Разрешения санэпидемстанции и два разрешения Казанцева. Это все, что у нас есть. Остальные у Володи. Я не думаю, что там

были еще какие-то разрешения. Сейчас выяснится. Когда вы договорились созвониться с Орловым?

БЄЛІКОВ. Он к двум часам должен приехать, Орлов.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Директор сказал, он все документы, все разрешения везде, где он был, он взял.

КОВАЛЕВИЧ. Все у него, то есть.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Да, а он должен предъявить еще в двух местах. В похоронном бюро, иначе там бы не выдали цинковые гробы и вообще не изготовляли бы их, и в аэропорту, где мы должны их сдавать на склад, там тоже эти документы нужны. Потому что они заказывают место в Новосибирске.

КОВАЛЕВИЧ. Сейчас вы все равно берете всю ответственность на себя за самовольные поступки.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Да, мы вам сказали. Поскольку вы ни разрешить, ни запретить нам не можете...

КОВАЛЕВИЧ. Да, мы не компетентны.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Мы посоветовались и решили, что у нас все сорвется, если мы не начнем работать. Потому вся ответственность...

КОВАЛЕВИЧ. Вся ответственность на вас. В данном случае пока вы совершаете противоправные деяния. Так как вы без всяких бумаг.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. В данном случае, мне кажется, противоправные деяния совершают все организации, которые нам с июня месяца должны были помочь. Когда были готовы документу на август месяц, когда мы должны были все это совершить. Та телеграмма, которую мы получили и по которой было запрещено, это была телеграмма санэпидемстанции и больше никого. Казанцева. И аргумент был единственный — что у вас очень плохое санитарное состояние. Как нам удалось выяснить, тогда никакого плохого санитарного состояния не было. Аргументация была единственная, что привезли плохие овощи. Ничего не привезли, мы пошли по магазинам, пошли на рынок, все засняли, все интервью. Но мы нигде не использовали эти документы в надежде, что все-таки это решится. Потом, когда наш директор второй раз ехал сюда, он получил письма от общества «Мемориал». На их основании мы ехали сюда. С этими депутатскими бумагами Володя Шовкошитный, директор нашей картины, ходил у вас здесь в Чусовом по всем инстанциям, начиная от горисполкома, от Орлова и заканчивая УВД и так далее. И УВД, и КГБ сказали, что мы не вправе ни запрещать, ни разрешать, мы вообще к этой акции не имеем отношения, мы не против. Непосредственно этим занимается коммунхоз, к нему обращайтесь. К нему он обратился и получил бумагу.

КОВАЛЕВИЧ. А что не уладили их наверху?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Это верх вам не уладил с местным начальством. Это мне странно. Потому что я вчера был в санэпидемстанции, и они говорили, что они по поводу эксгумации звонили сюда. Вы сейчас можете поехать и проверить по календарю у заместителя Дылдина, эпидемиолога. Там написано: «эксгумация».

КОВАЛЕВИЧ. Мне это, понимаете... Я не заинтересован в том, что..., будете вы копать или не будете. Мне, допустим, это все равно. Лишь бы не было каких-то нарушений. Но раз вы копаете без... можно ж было как-то же уладить это заранее, как-то ладом, до конца довести, во всяком случае, до точки определенной дойти.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Это ваши органы местной власти вот такое нам сделали, или не знаю кто. Буквально до последнего дня. Это решить было чрезвычайно просто, и...

МАТЯКУБОВ. Понимаете, сейчас у нас претензии вообще... По уголовному законодательству вы совершаете...

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Пока не совершаем. Мы вам предъявляем те документы, которые нам дали. О других документах нас не уведомили. Значит, совершили преступление те должностные лица, которые должны были нас предупредить, что нужны еще какие-то документы. Поскольку они не дали, поскольку это записано у сына Стуса, что все необходимые документы вам будут выданы на месте, и вот те необходимые документы, которые мы получили, а о других нам никто не говорил, в чем же наша вина здесь?

МАТЯКУБОВ. У вас в Украинской ССР есть такая статья, надругательство над могилой или самоуправство.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Надругательства над могилой не происходит, потому что...

МАТЯКУБОВ. Нет, есть вообще такое у вас?

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Я не знаю, я не спец по уголовному кодексу, но надругательства над могилой пока не происходит никакого. Это что, сын над могилой собственного отца надругался?

КОВАЛЕВИЧ. Так вы не только над… вы над двумя…, начинаете копать.
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А вот родственник второго.
КОВАЛЕВИЧ. Он кто будет, ему?
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Он представитель матери. У него одна мать осталась.
КОВАЛЕВИЧ. Я понял. У него есть специальная бумага?
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. У него есть бумага здесь. Даже здесь.
КОВАЛЕВИЧ. Что она ему доверяет, да?
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Что она старенькая мать… Заверенная доверенность.
МАТЯКУБОВ. Эта бумага, как называется, копия опять же?
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Нет, там у него оригинал доверенности, да? И с подписью матери. Вы не спрашивали об этом документе, поэтому он вам не предъявлял.
МАТЯКУБОВ. Нет, разрешение на Литвина, да?
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Да, на Литвина.
МАТЯКУБОВ. На него, по-моему нет. Так это копия?
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Нет, доверенность это, оригинал.
МАТЯКУБОВ. Доверенность — это ведь не разрешение. Я понимаю, мать доверяет, как говорится…
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Доверяет провести..
КОВАЛЕВИЧ. Перезахоронение.
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Перезахоронение.
МАТЯКУБОВ. Но это не означает…

Кладовище біля села Борисово Чусовського району
14 год. 15 хв.
З Пермі приїхав Василь Овсієнко

БЄЛІКОВ. ...Вы виделись с ним (Шовкошитним) утром?
Василь ОВСІЄНКО. Да, утром. Он меня провожал еще на поезд. Машина там была у него. Кстати, шофер не захотел идти в гостиницу ночевать и остался ночевать в машине, чтобы не разули машину, как он сказал. Я вот на его месте переночевал, незаконно, можно сказать. И так незаконно и вышел оттуда, тихонько так.
БЄЛІКОВ. Понятно.
ОВСІЄНКО. В восемь-десять часов они смогут выехать. Он там будет в восемь часов, в десять смогут, может быть, выехать, сказал он. И приедут в Чусовой где-то часа в два, так он сказал. А уже из Чусового сюда будут добираться.
БЄЛІКОВ. В общем, часа в три.
ОВСІЄНКО. Да, не раньше. И директор типографии должен тоже сюда прибыть автобусом.

ОВСІЄНКО. Шовкошитный назвал мне эту фамилию, Ченцов. Говорит, такой приятный человек, чаем угощал его. И сказал, что мы, мол, не возражаем и даже содействуем.

ПОКАЛЬЧУК. А він на якому посту зараз?

ОВСІЄНКО. А он где-то здесь работает будто бы начальником КГБ района, или как-то так.

ПОКАЛЬЧУК. Вчора ми про нього згадували. Ймовірно, що то він його однокласник.

ОВСІЄНКО. Бєлікова? Він десь так приблизно року п'ятдесятого народження. Він за фахом географ. Він сказав, важко йому було виховувати дітей. А Кандиба потім докінчив, що тому він і пішов перевиховувати дорослих дядів. Нас він перевиховував десь так з кінця 80-го року до кінця 84-го року. Так що ті всі, Тихий, Литвин, Марченко — це його жертви. Ну, певна річ, великою мірою і Стус. Але Стуса доконав уже інший кагебіст на ім'я Василенко. Той пробув трохи менше року, але він Стуса вправив. Кагебіст фактично є головний начальник у таборі, хоч він не

має юридичного права ніякого до зони, але фактично він віддає накази. Накази віддає і розпорядження адміністрації.

ОВСІЄНКО. Ну то що, й я візьмусь. Як то кажуть, зі свіжими силами... Мати Юрія сказала, що Юрій похований глибоко. А Василь, каже, мабуть, мілко. Бо вони самі це зробили. І ще вона просила наголосити, тут такий порядок, що ховають головою... Стовпчик ставлять в ногах, а не в головах. І ще, щоб ми не забули, як уже запаяємо домовини, то треба обов'язково позначити в головах саме де хто, щоб ми не переплутали.

Місто Чусовой
Виконавчий комітет міської ради народних депутатів
Приймальня голови С. Г. Орлова
15 год. 30 хв.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. ...Ответ этого подразделения есть автоматическим ответом всего горисполкома? Да?

...

Перезахоронение разрешено, да. Алло.... Мы это делали, мы все получили. Но вдруг оказались, что требуется еще какое-то особое разрешение представителей власти и присутствия местных органов власти там. Когда мы стали выяснять, и поскольку вас не было, мы дозвонились к Станиславу Геннадьевичу, и он сказал, что нет, мы не давали вам этого разрешения, поскольку родственники не обращались к представителям власти. Но мы же обращались к вам именно как к представителю советской власти. Так?... Я слушаю... Перерывает телефон немножко, плохо слышно.

...

На руках у нас есть, да. На руках есть ответ, и там написано. Но почему так Станислав Геннадьевич говорит, непонятно.... За вашей, да.

БЄЛІКОВ. Там говорят, что компетенция Казанцева не распространяется на местный совет.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Эти документы есть в исполкоме и мы помним их номера: это номер 225 С.

...

Третьяков наложил визу свою?

...

На запросе Стуса Третьяков наложил визу.

...

Мы звоним из приемной Орлова. Да, этот ответ у нас есть, и я помню. Номер этого письма вашего, ответа, да.

...

Значит, было так. Третьяков направил это письмо к вам, а вы его со своей подписью уже отправили родственникам. Да? Вот так было. Потому что странно, почему же не знает об этом Орлов?

...

Да? Ему просто надо это сказать. Вячеслав Викторович, можно, чтобы Орлов вам позвонил отсюда, если у нас возникнет ... Пусть он непосредственно от вас это услышит, хорошо?

...

Пусть найдут письмо в общем отделе, да? На нем наложена виза.

Я понимаю, что вы не могли. Поэтому мы так и говорили по звонку к Орлову. Он говорит, к нам никто не приходил, официального разрешения у советской власти никто не спрашивал, поэтому мы вам запрещаем делать перезахоронение. И это выясняется вдруг сегодня, когда мы приехали, чтобы все это совершить, и уже со всеми договорились. Хорошо, мы тогда поднимем в общем отделе, спасибо вам, но я оставляю за собой право еще раз позвонить, можно?

...

Хорошо, спасибо, договорились.

Місто Чусовой
Виконавчий комітет міської ради народних депутатів
Загальний відділ
15 год 40 хв.

ЖІНКА-СЛУЖБОВЕЦЬ. 255 С, вы сказали.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Да, это одно, а тут не указан номер... Номер РВ 784.

ЖІНКА-СЛУЖБОВЕЦЬ. Это и есть номер многоотраслевого... того же Казанцева.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Да, и это тоже ихний, 225 С. Это распоряжение многоотраслевого объединения. Перед этим у вас должны быть заявления родственников... (нерозбірливо).

ЖІНКА-СЛУЖБОВЕЦЬ. Это давно было... (нерозбірливо).

БЄЛІКОВ (*по телефону*). Вы знаете, я беспокоюсь по тому вопросу, по которому мы сюда приехали. Я сейчас случайно совершенно увидел Третьякова, он вышел только что из своих дверей, и он утверждает, что ничего не подписывал.

...

Да, да... Сейчас ищут его. Да.... А что ж он утверждает мне прямо в глаза, что он не подписывал...

...

Мне просто неудобно. Это просто некрасиво со стороны...

Нет, тут разговоров нет. Но я наблюдаю со стороны, и это просто некрасиво.

...

Ну хорошо, находите меня. Все

ЖІНКА-СЛУЖБОВЕЦЬ. Вы с ним только что лично разговаривали, с Казанцевым?

БЄЛІКОВ. Он только что позвонил мне.

ЖІНКА-СЛУЖБОВЕЦЬ. Вы дома с ним разговаривали?

БЄЛІКОВ. Да, вот только что, позвоните ему.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. У него 2–39–25… Письмо прислал Казанцев, где написано было: «Перезахоронение разрешается», и вверху: «Исполком Чусовского…».

СТУС. Такое письмо должно быть. «Председателю Чусовского райисполкома совета народных депутатов… Заявление…».

ЖІНКА-СЛУЖБОВЕЦЬ. Должно быть. Это к нам пришло. Это входящее. С мая месяца посмотрим по карточках. Ищи, наверное, в «прочих». *(З кабінету Орлова виходить Бєліков.)*

БЄЛІКОВ. Это я. Нормально. Он подпишет.

(Дівчина-секретар ховається від відеокамери).

ЖІНКА-СЛУЖБОВЕЦЬ. Вы нам секретаря не терроризируйте, пожалуйста. Пусть она занимается своими делами. Нина, иди сюда. Она смущается, что вы, это самое...

БЄЛІКОВ. Пусть привыкает.

ЖІНКА-СЛУЖБОВЕЦЬ. Нет, нам не надо привыкать.

Кладовище біля села Борисово Чусовського району
16 год. 15 хв.

МАТЯКУБОВ. Почему гробов до сих пор не везут?

СТУС. Машину осматривало ГАИ по дороге из Перми. Они задерживаются немного. Но они уже выехали, мы имеем информацию. Мы были у Орлова. (*Дмитро Стус показує папери.*)

БЄЛИКОВ. Сильна и незыблема Чусовская власть.

СТУС. Дістали ми дозвіл.

ОВСІЄНКО. Причини невідомі ще?

СТУС. Їх затримало ГАІ, але потім вони зідзвонилися і поїхали далі.

ОВСІЄНКО. Ми вже тут зрушили, завели вірьовки. Цей стовп заважає, стовпа цього...

ПОКАЛЬЧУК. Знімайте вже, хлопці, стовпа.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Богдан, ти, що, тягнеш кабель?

ПІДГІРНИЙ. Світло проведу.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Лікар так і не приїжджав?

ОВСІЄНКО. Були із санепідемстанції.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. І що сказали?

ПОКАЛЬЧУК. Покрутилися... І участковий був теж. Стояли і дивилися десь з годину приблизно. Ні зауважень, нічого не робили. Просто дивилися.

ОВСІЄНКО. Я не знаю, де вони ділися, може, вони до сих пір ще є. Чи десь подалися вже.

СТУС. Олег, а де тканина лежить?

ПОКАЛЬЧУК. Тканина в мене в чорному рюкзаку.

СТУС. Та мені треба шматок з метр, треба витерти, сік розлився в автобусі.

ПОКАЛЬЧУК. Там в рюкзаку. Бери рюкзак. Там рукавички гумові в ньому ж. Проламана дошка. Того не рухай, не чіпай! (*В домовині Стуса верхня дошка була проламана.*)

ОВСІЄНКО. Добре, нехай так буде.

ПОКАЛЬЧУК. Я тільки підмету тут.

ОВСІЄНКО. Тепер давайте поміркуємо, як ми будемо піднімати.

ПОКАЛЬЧУК. Будемо так підважувати і будемо, може, робити відсипку з боків.

ОВСІЄНКО. Та де. Воно тверде. Може, розчистити край, щоб нам було як іти. Бо як будем нести, як будем виймати? А там...

ПОКАЛЬЧУК. Я думаю так, Василю. Ці дошки покласти на дно потім і так само підняти на руках. Тільки щоб люди стояли на дошках. Бо там твань.

Кладовище біля села Борисово Чусовського району
16 год. 15 хв.
Наступила темрява

Василь ГУРДЗАН.

Все розраховано на те, щоб ми запізнилися в Київ. Звідти зателефонували, що готується зустріч... Вони випустять нас, але трошки затримають, щоб вийшло не так... Я бачив, як він розглядав документи. Йому не треба було ці документи дивитися. От так глянув, і все. Ні печатки ті заві-

рені, нічого абсолютно. Так глянув, і все. Якщо б вони забороняли, то вони б зовсім інакше говорили. Вони б навіть не дали вткнути тут лопату. А вони просто хочуть затримати. Там готується зустріч, і вони хочуть затримати.

ПАВЛОВ. По логіці, вони нам і квитки самі принесуть на понеділок.

ГУРДЗАН. То не такий народ.

ПАВЛОВ. Ну що могло в дорозі статися?

СТУС. Ну мало що.

ГУРДЗАН. Він путьовки не має.

ПАВЛОВ. Раз його відпустили вже...

СТУС. А на КП другому знов зупинили.

ГУРДЗАН. Ті хлопці скажуть, ми нічого не знаєм, ми знаєм своє. І все.

ОВСІЄНКО. Ми вже цього автобуса пхали там під гору. Ковзає, і все. Ми пхали. І якраз на щастя проїхала машина, котра посипала якимось попелом чи що. То вже він здав назад і виїхав на цей попіл, і так поїхав.

ГУРДЗАН. Вони побачили, що ми почали копати, і сказали, хай копають. Що вони не мають сили зупинити нас, щоб ми не копали. Вони не зупиняли, тому що заборони такої нема. А просто хочуть затримати.

СТУС. Це вже від нас не залежить.

ОВСІЄНКО. Хіба це воно щось знімає в такій темряві.

ПАВЛОВ. Щось знімає. Але чорно-біле.

СТУС. Немає смислу чекати до ранку. Який смисл тут всім мерзнути, якщо вони приїдуть вранці. Лишаться тут кілька чоловік... Якби була хоч мінімальна інформація.

Біля входу на кладовище поблизу села Борисово Чусовського району
19 год. 10 хв.
Приїхала машина з цинковими домовинами. Вивантажили домовини.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А чим ми надряпаємо? Сокирою можна.

ШОВКОШИТНИЙ. Сім і дев'ять, хлопці. Сім і дев'ять.

ОВСІЄНКО. Там на місці.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Давайте несем туди.

ОВСІЄНКО. Нести з кришкою, да. С крышкой, конечно.

ШОВКОШИТНИЙ. Да, с крышкой. Там надо будет забивать. Ребята, а гвозди есть у кого-нибудь?

ГОЛОС. Есть, и топор возьмите.

Кладовище біля села Борисово Чусовського району
19 год. 30 хв.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Почнемо звідси.
СТУС. Звідси. Тут дві вірьовки, а там одна.
ОВСІЄНКО. Оператор просить почекати три хвилини.

СТУС. Нє, в нас нема. В нас нема трьох хвилин.
ОВСІЄНКО. Та просить три хвилини буквально.
ПОКАЛЬЧУК. Почекаєм, почекаєм.
ШОВКОШИТНИЙ. Коротковато, ребята. Надо, чтобы людей побольше было.
СТУС. Почекай, ти так не бери.
ГОЛОС. На руку, на руку наматывай.
СТУС. Почекай, одягни щось на руки. Дядьку Василь, дайте ще якісь рукавиці Володі. Почекай, Володя, одягни на руку, а потім почнемо тягнути.
ОВСІЄНКО. Просить оператор, щоб почекали три хвилини.
ШОВКОШИТНИЙ. Почекаєм. Без оператора не будемо.
ОВСІЄНКО. Викопали не до кінця? А як же ми тоді його підняли?

ПОКАЛЬЧУК. Відкопали... Просто така глина... Там воно дуже засмоктує. Глина така дуже масна, глевка. Вона просто так тримає.

СТУС. Може, тобі лом дати?

ПОКАЛЬЧУК. Та де. Безнадійно. Тут болото... з лопати не знімається, як цемент.

ШОВКОШИТНИЙ. Попробували, як вона береться.

ОВСІЄНКО. Важча набагато. Тому що мокра, може.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Вона мокра, вона в тканині. Вона набрякла, видно.

Кладовище біля села Борисово
20 год. 30 хв.
Домовини В. Стуса і М. Литвина уже лежать на поверхні.

ШОВКОШИТНИЙ (*вказує на домовину Литвина*). Що це буде страшніше, то це без варіантів

ОВСІЄНКО. Так.

ШОВКОШИТНИЙ. Давай подумаєм, що зробимо спочатку.

СТУС. Помолимось спочатку.

Більшість присутніх тричі хрестяться, мовчки моляться, знов тричі хрестяться.

ОВСІЄНКО. Треба надряпати...

ШОВКОШИТНИЙ. Гвіздочок дайте хтось. Гвоздочек у кого-нибудь есть?

ОВСІЄНКО. В головах. В голові.

СТУС. Дев'ятку.

ОВСІЄНКО. А там надряпали «Л».

СТУС. А тут дев'ять.

ШОВКОШИТНИЙ. То ще й «сім» допишіть.

ОВСІЄНКО. Тоді поставте ще «С», бо там може хтось не знати. Ми то знаємо.

СТУС. Ми ж там теж будемо.

ОВСІЄНКО. Я думаю, що там не ми будемо.

СТУС. Опускати не ми будемо, але ми розберемось, коли будемо відривати дерев'яні ящики.

ОВСІЄНКО. Напишіть ще «С». Що ви так довго?

СТУС. Добре має бути видно.

ПІДГІРНИЙ. Славко, а це будуть не дуже швидко робити? Щоб я об'єктиви поміняв, касети.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Не знаю.

СТУС. Ти одягни пов'язку, Володя. Чуєш, пов'язку одягни.

Кладовище біля села Борисово
20 год. 30 хв.
Відкрили домовину В. Стуса

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Так, все сняли?
ФОТОГРАФ. Крупные планы есть.
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Наверное, надо завернуть, да, Виктор Васильевич? Завернуть в белый саван, чтобы оно не рассыпалось, да?..
Так його кругом обгорніть... Вас троє, з рукавицями, так? Один посередині, два збоку, так його розверніть.

ШОВКОШИТНИЙ. Іде, іде, іде.
БЄЛІКОВ. Голова!
ОВСІЄНКО. Треба відірвати від подушки.
ШОВКОШИТНИЙ. Та ні, треба з подушкою.
СТУС. Та воно не ляже з подушкою.

ПАВЛОВ. Ребята, так нельзя светить, только горизонтально светите. Лампа может взорваться.

ПОКАЛЬЧУК. Він просто до подушки прикипів.

СТУС. Тоді з подушкою.

ШОВКОШИТНИЙ. Давай ми його туди, а потім...

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Так, ми давай перекинем, а тоді зверху накладем...

ПІДГІРНИЙ. Слухайте, хлопці, я касету поміняю.

Богдан Підгірний в темряві впав у яму, з якої щойно вийняли домовину Литвина.

ГОЛОС. Помагай.

ГОЛОС. Камера.

ОВСІЄНКО. Ой-ой-ой. От біда.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Богданчику, благаю, дивись під ноги.

ШОВКОШИТНИЙ. Хлопці, накриваємо, перевертаємо і знову накриваємо.
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Що, ви хочете накривать білою?
ШОВКОШИТНИЙ. Накривай білою.

Відносять цинкові домовини до вантажівки.

ПАЛЬЧУК. Світіть попереду хтось ліхтариком...
ПАВЛОВ. Фонарика нема. У кого ліхтарик є?
ПІДГІРНИЙ. Фонарик в кишені правій.

Вантажать на малину.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. На машине будут запаивать, да?
ШОВКОШИТНИЙ. Ребята, ногами вперед.
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Ногами вперед.
ПОКАЛЬЧУК. Розвертаєм ногами вперед.
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Дерево треба з собою взяти.
ОВСІЄНКО. Це посадив Ніклус. Як воно називається?
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Туя.
ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. У нас є ще сьогодні ніч, щоб прикинуть, що нам завтра робить.

ШОВКОШИТНИЙ. У вас є, у мене нема. Мені треба йти з Валериком клеїть колеса, треба розрахуватися за все.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Треба подумати, як ми віддамо в МЖК ці лопати.

ШОВКОШИТНИЙ. Лопати? А ви їх просто вимийте і лишите у цієї... А, так завтра субота, так? Залиште біля цієї...

ПІДГІРНИЙ. Ми зламали одну лопату.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Це не страшно. Ми ж їм даємо совкову.

ШОВКОШИТНИЙ. Слухай, заплатите цій тьоті з поверху, вона їм занесе.

ГОЛОС. Пусть зайдут в типографию, возьмут лопаты...

ШОВКОШИТНИЙ. Нехорошо. Я оставил расписку. З підписом мерця. Все. Чусовляне и пермяки! Милости просим в Киев!

ПОКАЛЬЧУК. Независимо от политической обстановки.

ГОЛОС. Виза будет, да?

ПОКАЛЬЧУК. ...Гражданство гарантируем.

ШОВКОШИТНИЙ. ...Оказалось все гораздо прозаичнее. Заходим туда. Тот встает, глазенки туда-сюда бегают. Тоже капитан. Говорит, вы знаете, мы вынуждены перед вами извиниться, спутали, буквы те, а цифры не

те. Или наоборот, цифры те, а серия другая. Я говорю, ну ладно, я принимаю ваши извинения, но привет мы вам передадим. Тот капитан, который нас арестовал, который нас туда привез, говорит: вот видите, как все счастливо решилось, видите, как все нормально. Я говорю, так то же самое я вам там говорил. Ладно, вы свой долг исполнили и мы свой тоже.

ПАВЛОВ. Так в чем они обвиняли вас?

ШОВКОШИТНИЙ. В том, что мальчика сбили. Дорожно-транспортное происшествие это называется. А был ли мальчик? Для меня лично вопроса такого не стояло. Они, правда, толком не могли сказать, где это произошло, в каком районе, но потом сообразили, что на выезде. Мы только по одному пути могли ехать, и поэтому на выезде нам нашли какую-то точку. А как раз время такое, что все в школе дети.

ГОЛОС. А это элементарно проверить. Юре это труда не составит.

БЕЛІКОВ. Так проверим, господи.

ШОВКОШИТНИЙ. Юрочка, проверь.

БЄЛІКОВ. Старики, дело в том, что мы тревожились за вас и попросили нашего уважаемого милиционера позвонить и узнать, не было ли происшествий. При мне он разговаривал по телефону. Ему ответили, что дорожно-транспортных происшествий не было. Это можно еще раз проверить, когда я приеду в Пермь.

ПОКАЛЬЧУК. Вони не думали, що мають такий народ в Росії. Що вони мають нормальних людей.

ШОВКОШИТНИЙ. Вони не думали, що тут люди настільки добрі.

ПОКАЛЬЧУК. Вони розраховували на те, що тут будуть сприяти їм, їхній байдужості.

ШОВКОШИТНИЙ. А люди сприяли всією душею. И Юра Беликов, и Коля Гусев, и Александр Николаевич Михалёв, и Валера, водитель, и редактор районной газеты, и редакция. Ну, в общем, молодцы.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Еще раз благодарю всех, особенно типографию, редакцию. И наших уполномоченных, их нет.

БЄЛІКОВ. Кстати сказать, в третьем номере «Детей стронция» выходит материал о Василе Стусе и его переводах.

Місто Чусовой
Районна друкарня
23 год. 30 хв.

Робітники запаюють цинкові домовини.

МІХАЛЬОВ. Вот смотри. Вон еще одна. И сбоку все. Вот здесь, сбоку. Не отсюда, не там, где могли прокололь, а именно вот сбоку. Вон одна сбоку и вот вторая сбоку. Две. И здесь то же самое, тоже сбоку.

ПАВЛОВ. Что это значит, что сбоку?

МІХАЛЬОВ. Это значит, что не иначе, как прокололи.

ПАВЛОВ. Там, где тоньше, прокололи, да?

МІХАЛЬОВ. Где удобнее проколоть. Вот две дыры сбоку, и здесь две дыры тоже сбоку. Вот, чтобы видно было. Кладу бумажку. Тут то же самое. Что тут говорить. Пятый год перестройки.

Цинкові домовини запаяні.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. До свидания вам. Вы нас выручили невероятно. Спасибо. Извините, что мы так вот поздно...

РОБІТНИК. Что сделаешь. Помогать-то надо ведь.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Спасибо огромное. Доброй вам ночи. .

РОБІТНИК. Счастливо вам добраться домой. С Богом.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Они не ждали, что у нас с собой свет и что мы будем светить. Они думали, что к ночи не успеют, и все. Потом они не ждали, что согласятся люди ждать. Что тут сорвется все, поскольку договорено на точное время.

МІХАЛЬОВ. Тебе надо свое имя навечно в анналы КГБ записать.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. И кстати, было бы по-ихнему, если бы этот Юра Беликов из Перми не сделал еще один автобус, которым метнулись в Чусовой. Он привез кабель.

ПАВЛОВ. Так что вам проверял капитан... Он же сделал дырки?

СІДОРОВ. Вроде бы он сделал.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. А кто еще может быть?

ПАВЛОВ. Расскажите, как это было. .

СІДОРОВ. Как? Остановили нас. Начали проверять рулевое управление. В общем, нашли неисправность. Потом мы зашли в будку ГАИ, выходим, смотрю, колесо уже пробито.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. То есть, когда вы останавливались, все было нормально.

СІДОРОВ. Сбоку дырки.

ЧЕРНІЛЄВСЬКИЙ. Все с одной стороны?

СІДОРОВ. С одной стороны все три колеса. Я нашел выход. Переставил там, сделал. Все.

18 листопада 1989 р.
Перед аеропортом у Борисполі
21 год. 20 хв.

ГОРИНЬ. Василю, Олексо і Юрку! Багато років ваш журавлиний клин тягнувся на рідну Україну. Вас вирвали із рідної землі і кинули у далеку Уральську землю, в надії на те, що разом з вами вирвуть у народу жагу до свободи і почуття власної гідності. Але ви і звідтам будили в нас жагу до справедливості і до свободи. Вас вирвали із нашої землі в надії на те, що там розтопчуть вашу гідність, там розіб'ють вашу волю і перетворять вас на покірних рабів. Але ні страждання, ні репресії нічого не зробили проти вашої волі. Ви відстояли свою гідність, бо дуже добре розуміли, що ідея може жити лише тоді, коли люди готові за неї умерти...

Після нашого привітання друзів я б хотів від вашого імені подякувати людям, які проявили величезні зусилля при перевезенні трун на Україну. До тих людей належать Володимир Шовкошитний, Станіслав Чернілевський, Олег Покальчук, Валерій Павлов, Василь Овсієнко, Василь

Гурдзан. В тому числі пермські журналісти Дмитро Гусєв, Юрій Бєліков, також Богдан Підгірний, Дмитро Стус, Володимир Тихий, Микола Тихий, звукооператор Сергій, редактор газети «Чусовський рабочий» Олександр. Всі ці люди, незалежно від їх фаху, від їх національності проявили багато зусиль і енергії для того, щоби провести в останню дорогу наших друзів, наших побратимів, наших славних героїв України. На цьому зустріч з нашими друзями і героями закінчена. Прошу направлятися до дому, а хто хоче супроводжувати труни — до Покровської церкви. Завтра о десятій годині в Покровській церкві панахида, а після цього — остання дорога на Байковий цвинтар. Прощання з тілами наших героїв починається із сьомої години ранку до десятої у Покровській церкві. Дякуємо.

19 листопада 1989 р.
Київ, Свято-Покровська церква

СКОРИК. Сумно, що літургія затягується. Ясна річ, що то спеціально зроблено, тому що в 12.30 ми вже маємо бути коло Софії, траурний кортеж. Але навіть об одинадцятій годині ми не можемо вийти з церкви, як це було домовлено. Об одинадцятій ми вже мали виїхати з церкви.

ПАВЛОВ. Там греко-католицький священик стоїть...

СКОРИК. І греко-католицький священик, і представник автокефальної православної церкви стоять тут. Попередньо була домовленість, що буде спільна відправа. Та, як бачите, нічого з того не виходить, це тягнеться безконечно.

Софіївська площа

ШЕВЧЕНКО. Ми беремо на плечі!

ЛЮДИ. Правильно. Правильно.

ЧОРНОВІЛ. Заступник начальника міської міліції не дозволяє винести труни.

ШЕВЧЕНКО. Слухайте сюди! Увага! Всі, хто може нести труни, підходьте до трьох автобусів. Беремо на плечі і несемо до пам'ятника Шевченка! Пішки, процесією!

ЛЮДИ. Правильно!

ШЕВЧЕНКО (*в мегафон*). Шановні друзі! Хто може нести труни, підійдіть, будь-ласка, до трьох автобусів! Зараз труни виймемо, на плечах пронесемо до пам'ятника Тарасові Шевченкові!

ПРЕДСТАВНИК ВІД ОРГАНІВ ВЛАДИ. Был договор, понимаете. Было совещание в горисполкоме. Нет, ну зачем же…

ШЕВЧЕНКО. Ми нікому не завадимо... Ви не хочете, щоб тут...

ОВСІЄНКО. Перестань. Такої домовленості не було. Ми повинні домову виконати.

ШЕВЧЕНКО. На третій швидкості!

ОВСІЄНКО. Перестань, Олесь, перестань.

ПРЕДСТАВНИК ВІД ОРГАНІВ ВЛАДИ. Там же тоже люди ждут. Ритуалы, это самое, делают.

ШЕВЧЕНКО. Так от ми йдемо до тих людей...

ПРЕДСТАВНИК ВІД ОРГАНІВ ВЛАДИ. Давайте, товарищи, делать, как мы договаривались по сценарию.

ШЕВЧЕНКО. Якщо ми тут не виймемо, то вони й там не дадуть.

ГОРИНЬ. Хвилиночку. Я підтвердив, що вони домовленості не порушили. Я не можу бути дволиким, я кажу так, як воно є.

ШЕВЧЕНКО. Нехай мене судять, я на себе беру!

ГОРИНЬ. Справа не в тому.

ЛУК'ЯНЕНКО. Ти домовлявся і ти висловив свою домовленість тут. Ти повторив. Шановні кияни! Щоб не зірвати весь похорон...

ЧОРНОВІЛ. Вже домовилися, пане Левко. Йдемо попереду, начальство дало згоду, а ми їдемо повільно за ними.

ЛУК'ЯНЕНКО. Священики попереду.

ШЕВЧЕНКО. Священики і хрест попереду процесії! Ніхто не повинен іти попереду, тільки священики!

Байкове кладовище

ЧОРНОВІЛ. Дорогі брати і сестри у Христі і українському народові! Дозвольте від імені соратників Василя — Олекси і Юрія, соратників за боротьбою і важкими тюремно-(нерозбірливо) буднями, від усіх вас, що прийшли віддати останню шану святим великомученикам нашим, від

всього нашого народу, що сьогодні «вгору йде, хоч був запертий в льох», дозвольте звернутися до тих, хто нарешті повернувся на батьківщину, щоб стати частиною нашої багатостраждальної землі.

Дорогі наші побратими, Василю, Юрію і Олексо! Доля не судила вам дожити 2–3 роки до того часу, коли неохоче, зі скрипом, але все ж почали розчинятися двері імперських тюрем. Якою радістю і підмогою було б для нас ваше повернення живими і діяльними у поріділі за десятиліття терору наші ряди. Адже ви ніколи не кланялися кон'юнктурі. Ви всі троє не ховалися, ви стали відразу членами Української Гельсінської спілки в ті часи, коли це автоматично означало довгі роки неволі або й смерть. Ви були провісниками тієї справжньої, а не обманної перебудови суспільства задовго до того, як про неї почали говорити ті, що гнулися і хилилися перед імперським батогом. Та й сьогодні ви були б у найперших лавах борців за ідеї демократії, національного і соціального визволення нашого народу, за його державну незалежність і гідне місце в сім'ї народів світу. Ви були людьми неординарними і високоталановитими. Василева поезія, значну частину якої ми ще повинні вирвати сьогодні із чекістських лабет, ввійде невмирущою часткою в духовну спа-

дщину нашого народу. Ще чекає на читача й шанувальника теж у більшості захована за сімома замками творчість Юрія. Талановитим вченим-аналітиком окреслювався Олекса.

Але ви мали щось значно більше, те, чого бракувало в ті страшні роки іншим представникам нашої духовної еліти, — непохитну мужність, вміння гордо дивитися в обличчя ворога, не поступатися своїми ідеалами. Тому ваші імена навіки будуть вписані золотими літерами в трагічну історію нашого багатостраждального, але невмирущого народу. Сьогодні, в дні оновленої боротьби, коли над нами майорять не тільки наші національні прапори, але й витає відроджена ідея української державності, ми разом з вами здобули ще одну, хай трагічну, перемогу...

ДРАЧ. Тисячі і тисячі, мільйони і мільйони оцих, по колимах і воркутах, по соловках і мордовіях, оті, які лежать у землі там і які ніколи не будуть на Україні, віддали нам свій найдорожчий скарб, оцю трійцю, трьох птахів, які сюди прилетіли до нас. Їх підняли високо до неба. І що їм там Бог говорив про Україну? А він мусів їм сказати оті найдорожчі слова про Україну, про нас із вами.

І от лежать тут цих троє східняків. Це східняки, це українці-патріоти, орли нашої східної України. А тут, мабуть, найбільше людей, які приїхали із Західної України. І це є теж диво-дивне, коли і в такий спосіб єднається наш великий багатостраждальний і трагічний народ. І ми ро-

зуміємо, що ми, коли ми встаємо на ноги, коли ми зводимось з колін, то за ними буде тут і Калнишевський із Соловків, буде і Довженко з Москви, буде Олександр Олесь з Праги і Драгоманов із Софії. Ми розуміємо, що вони ляжуть отим золотим зерном. І вони, заморожені... Ми сьогодні тільки відчули в такому морозному Києві, відчули, який то лихий мороз. І вони на такому морозі витримали це все, і вони мусять тут нас живити і огрівати своїм теплом, вічним теплом. І от коли ми ходимо сьогодні по Києву, коли ми бачимо ці пам'ятні листки з їхніми іменами, ми бачимо, що наче якісь пазурі якогось дракона виривали оці всі листки, і подряпані ці листки, і ми розуміємо, що ця війна із цим лихим і вічним драконом буде тривати, аж поки не встане Україна, поки вона не буде на такому рівні характеру, достоїнства, честі і мудрості оцих синів, з якими сьогодні ми прощаємося. Будьте вічно живі, наші дорогі друзі і побратими. Будьте нам вічним прикладом і хай вічно живе ваша прекрасна трагічна неупокорена земля Україна!

ОРАЧ. Питаєш, як ведеться мені, — писав Василь з таборів, — все наскоки, навали, відбиватися ніяк. Тому мушу стояти, як при останній стіні. Головне, вміти тримати голову. Навіть тоді, коли вона не держиться на в'язах. Одне слово, я як рокований на розтерзання дикими звірами в римському цирку...

Левко ЛУК'ЯНЕНКО. Українки і українці! Наш великий народ, який сьогодні зібрався сюди! Звертаються до нас наші побратими із-за кордону. Світовий український визвольний фронт, Монреаль, Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен. «Дорогі друзі і рідні співвітчизники. Від імені всього нашого патріотичного суспільства в діаспорі просимо прийняти наші найглибші співчуття і вислови повної солідарності та вшанування наших новітніх героїв, що вклали своє життя на вівтарі української нації... Нехай же повернення їхніх тлінних останків в столицю України Київ підносить наш народ до скорого здвигнення храму, якого символом є нерушима стіна собору Святої Софії, символ незнищенності духу нашої нації».

Дорогі співвітчизники! Ми прощаємося з тими людьми, які були кращими представниками нашого народу. Пам'ятаєте, сто років тому написав поет: «Уже років двісті, як козак в неволі, понад Дніпром ходить, викликає долю. Гей, доле, вийди із води, визволь мене, серденько, із біди». Так устами поета народ звертається до своїх кращих синів, щоб ті йшли захищати народ, поки він в неволі. І наші славетні Василь Стус, Юрко Литвин, Олекса Тихий і Валерій Марченко, якого захоронили трохи раніше, вони є тими славними синами нашого народу, які відчули

відповідальність за долю нації і прийняли як свою особисту долю. Такі сини не дали згинути нашому народу в часи татарської навали, в часи польської окупації і в часи російської окупації. Тільки завдяки таким синам існує наш народ, і ми можемо продовжити наш рід із віку в вік. Вклонімось же цим славним синам. Хай ця стежка, якою ми сьогодні пройшли, буде завжди всипана квітами і нашою гарячою пам'яттю...

Атена ПАШКО.

Трагічно, монотонно, заморожено,
у панахидний час, смертію смерть поправши,
у савані збілілого світання
вертається до нас на клич землі, назавше
труни печать зболілого єднання.
Із лабіринту ґрат, оглухлих стін без вікон
Із колонад втупілого конвою —
пливе труни набат над нашим чадним віком,
як чорнокрил печального гобою.
Скрижаль смугастих літ
і смогу зашморг дикий,

рентгену зблиск у відчаї німому...
І вічності прихід,
о Боже мій великий,
на румовищі зваленого болю.

НЕВІДОМИЙ З НАРОДУ. Печальна родино! (нерозбірливо) . .мільйонів смертей. І з жахом питає: хто це зробив? З якою метою?

Сьогодні ми по всій нашій землі спотикаємось об злочини чужі і не чужі. І дуже трудно віднаходимо в історії останніх десятиліть людський смисл. А разом з тим у тих смертях і злочинах осягаємо в собі те єдине людське і Боже, що може утвердити нас у нашому розвитку. Сьогодні ми повертаємось до нашої історії і причащаємося від Байди, якого за ребро повісили у Галаті. Запричащаємося від Марусі Богуславки, що пішла на моральний подвиг і смерть, від Наливайка, якого спалили на мідяному биці, від Гонти, якого стратили, від Калнишевського... І великі тисячі відомих і безіменних, які віддали свою кров за єдину животворчу національну ідею. В тому контексті стоїмо сьогодні у скорбній молитві перед оцими трьома трунами героїв і великомучеників. І хоч як нам не-

легко, але всі ми знаємо, що якраз у таких жертвах запорука нашого майбуття, це наш промінь серед темної ночі, це наша гордість серед страшного занепаду. Це той приклад, який нам показує, кличе і стверджує.

Слава Василеві Стусові! Слава Олексі Тихому! Слава Юрію Литвину! І на їх могилу...

ЛЮДИ. Слава! Слава!

НЕВІДОМИЙ З НАРОДУ. ...І на їх могилу вірш «Пересторога».

Сатрапам й деспотам країни нашої
За день вчорашній, за день сьогоднішній,
за день грядущий.
По черепах, кістках, на п'єдестал;
Закуті в злість, брехню і догму,
Ви йшли, прийшли, та часу шквал
На вас роздер червону тогу,
Розвінчані життям до наготи,
В ідейнім мотлосі-лахмітті,
Людське прокляття вам нести
І впорожні іти по світі.
І буде з жаху горбитись земля,
І під ногами вашими тремтіти,
А той народ, що вас прокляв,
Лякати буде вами діти.
І буде йти від вас сморід,
І вас самих буде душити,
І ви з'їсте свій мертвий плід,
І з ним підете в землю гнити.

КОЦЮБИНСЬКА. От ти і повернувся, Василю, разом зі своїми побратимами на рідну землю. У своєму останньому листі ти писав: «Не відчувай моєї неприсутності». Різне було за ці роки. Іноді душила свідомість вакууму, і тоді таки відчувалась твоя неприсутність. Але загалом переважали якісь метафізичні відчуття твоєї постійної присутності, твого плеча. І от сьогодні в наших нелегких буднях і в наших святах, малих і великих, просто фізично відчуваємо поруч твоє карбоване обличчя, твою і твоїх побратимів душі, матеріалізовані у світлому, чесному, незалежному, правдивому слові, яке стає з кожним днем натхненником наших дум, нашого чину...

ОВСІЄНКО. Люди, громадо, народе! Ми ховаємо Юрія Литвина, Василя Стуса і Олексу Тихого не розвінчаними від тих тавр, які їм присвоїла влада. До сих пір вони носять тавро особливо небезпечних державних злочинців і рецидивістів. Але взяті ті люди були за літературні твори, за гуманітарну діяльність, за правозахист. За те, щоб на Україні ніколи не було тюрем, щоб не було поліцейських кийків, щоб Україна була вільною. Юрій Литвин загалом засуджений на сорок один рік ув'язнення, а відбув двадцять років із своїх п'ятдесяти. Двадцять шостого листопада йому сповнилося б п'ятдесят п'ять років. Олекса Тихий провів в ув'язненні шістнадцять років. Василь Стус — тринадцять років. Якими жахливими злочинцями треба було бути, щоб засудити їх на таку страшну кару.

Прощайте, дорогі брати! Ми клянемося над вашою могилою, що ми ту червону калину піднімемо, що ми ту славну Україну розвеселимо!

ГОЛОС. Добродію Михайле!
ГОРИНЬ. Так.
ГОЛОС. Поховайте, потім будемо продовжувати.
ГОРИНЬ. Так. Так.
ГОЛОС. Сонце вже заходить.
ГОРИНЬ. Так. Вже.

ДМИТРО СТУС,

син Василя Стуса

17 серпня 1990 р.
на ріці Псел
поблизу с. Яреськи

...приблизно стільки років, скільки зараз Ярикові, коли батько написав тобі лист, який був нещодавно надрукований?

Коли цей лист, про який ти говориш, я отримав, мені було дванадцять-тринадцять років. Це 78-й або 79-й рік. Коли він мені розказував про своє дитинство, то я був дуже, дуже поганий.

Це ти сам себе тепер так оцінюєш?

Ні, це він так оцінював, врешті-решт я тоді мало до нього прислухався. Ну, тоді важко все було. А коли я був такий, як Ярик[1], трохи навіть менший, то його перший раз забрали. Я пам'ятаю, що були якісь дядьки. Пам'ятаю, що

[1] Внук Василя Стуса.

мені тоді подарували лук з присосками. Я тим луком стріляв. Мама каже, що я попав дядькові одному в око, і вона тоді повела мене спати, але того моменту я не пам'ятаю, це мені мама розказувала.

Це було не на цій квартирі, де ви зараз живете?

На Львівській. Вже тієї хати немає. Там дорога зараз по тій хаті.

Забирали його вночі?

Вони прийшли вже з татом, забрали його з роботи. Потім зробили трус у дяді в садочку, а потім вже на третю чи на четверту приїхали до нас додому. Я не пам'ятаю, коли я прийшов додому, але ввечері вони вже були. Я весь час казав, що це погані дяді і хай вони йдуть. У нас було велике крісло, і в тому кріслі я сидів, десь там забився і звідти я все то спостерігав. А те крісло було тоді більше від мене рази в три-чотири. А потім мені мама казала, що його просто кудись забрали, що він кудись поїхав. Нічого не казала досить довго, вже аж до школи. До першого класу, чи до другого, я нічого не знав. Ясно, що не знав ні про перший суд, ні про що. А потім ми з мамою їздили у Мордовію, в перший табір. Це, напевно, вже клас третій-четвертий. Щоб щось я зрозумів, то не дуже, бо мама намагалась все згладжувати, бо для дитини то важко. І інше відношення в школі, і де б ти не ходив. Але я не ідентифікував для себе нічого, крім кількох моментів, як щось вразливе чи принизливе.

Ти пам'ятаєш батька на побаченні у Мордовському таборі?

В Мордовському не пам'ятаю. Я був ще надто малий. Десять-дванадцять років. Як його забирали, ще трошки можу згадати, а Мордовію вже ні. В Магадан я до нього мав їхати, але чи то я відмовився, чи щось там було... В Магадан я не їздив. Мама їздила кілька разів.

Вона трохи тобі розказували?

Напевно, щось розказувала. Але що можна розказати дитині в тринадцять-чотирнадцять років? Мене то не настільки якось тоді, ну... Тоді дитина наповнена, і я особисто був наповнений чимось іншим, іншим жив, інший світ у мене був, і з тим він не перетинався. У мене тоді було захоплення футболом. Не знаю, добре це чи погано, але мені той футбол щось давав, бо я відключався від світу реальності.

А коли у вас з батьком почалися такі серйозні розмови, що тобі стало ясно, що батько за фігура, крім того, що він твій батько?

Знаєш, напевно, усвідомлювати, хто він такий, я почав десь після того, як його вдруге забрали. Пам'ятаю просто, як приходив якийсь дядько в сірому плащику до мене в школу, і там була розмова, коли він був тут в вісімдесятому році.

Це вперше він прийшов до тебе в школу, чи ще раніше приходив?

Ні, вперше. Мені чотирнадцять було. Тоді була зима. Ну, тоді так говорили... Я після того не ходив в школу. Вилаявся на директорку і на того дядька брутальною лайкою. Мама каже, що ніхто ніколи не чув, щоб тато лаявся, а я в чотирнадцять вже лаявся добре. Я тоді сказав... Тоді була велика історія. Правда, мене вона не зачепила, але мама пообіцяла директрисі, що я після восьмого піду, щоб мені дали ще рік довчитися.

Це був якийсь обробіток, на тебе намагалися тиснути, чи просто щось вияснили?

Вони прийшли і казали, що твій батько ворог народу, що він збирається виїжджати... Всяке там говорили, я не пам'ятаю дослівно. І я не пам'ятаю теж дослівно, що я відповідав. Але зміст був той, що якби він збирався, то він мені б сказав. Якщо він хоче, хай виїжджає. Мені поки, кажу, і тут непогано, а те все, що ви мені кажете, то все, перепрошую, гівно. Я тоді не перепрошував. І далі я пішов казати все, що думаю про них.

Чого вони від дитини, звичайно, не сподівалися.

Мене ще рятувала школа. Слава Богу, це була школа робітнича, і там не було багато інтелігенції. Якщо щось робилося, то це вирішувалося навкулачки чи ще якось. Але там не заходило на ті високі матерії, і тому я досить спокійно себе почував, в тій школі. Інша справа, що там рівень вивчення української мови був скоріше всього нуль, як і рівень вивчення більшості предметів. За винятком... у нас була гарна хімічка і гарно викладалася російська мова.

Як у багатьох школах.

Тоді десь почалося усвідомлення, хто такий батько. Перед цим буквально у нас була страшенна лайка. І, я думаю, вони якимось канадами знали, що ми з татом дуже погризлись, і то, здавалось, було на якійсь грані. Мені, принаймні, так видавалося. Щось він у моїй кімнаті хотів змінити, а я йому сказав, що хто ти такий, щоб в мене щось міняти? Тебе тут не було, я сам виховувався. Якби мені сказала мама — це одне. А ти за щось страждаєш, я розумію, але то до твого сина не має ніякого відношення і ти не маєш ніякого права мені казати, що я маю робити.

Ясно, що це його різануло.

Ти знаєш, не думаю. Його то якось різануло, але він усвідомлював врешті, що воно десь так є. Ясно, що в вісімнадцять років я йому цього б, може, не сказав. Але після цього, після цієї лайки, ми з ним почали знаходити спільну мову. Це був лютий чи січень, я не пам'ятаю точно.

Вірші його ти десь в цей період почав читати?

Ні, Славку, пізніше. В мене тоді було інше відношення. Я казав, що поезія — це забавка для ідіотів. Я їх не читав. Але він почав мене знайомити з російського поезією. Тоді ми почали читати Цвєтаєву. Волошина...

Пастернака?

Ні. Про Пастернака він мені щось говорив, але я до нього дійшов значно пізніше. Він (батько) мені вклав розуміння дуже багатьох речей. Гете, як не дивно, ми тоді щось читали. Але в основному це була Цвєтаєва, був Жигулін. Врешті, в нього тематика досить проста, зв'язана із зоною і з тими місцями, де він був. Це було мені цікаво.

З української поезії ми ні про що не говорили, тому що, скажімо, про Шевченка в мене тоді, та й зараз ще трохи збереглося, що з нього зробили культ. Я про це просто відверто казав. Я не люблю речей, з яких зроблено культ, хай вони навіть дуже національні. І чи не єдине, що утримувало в ті часи нашу національну самосвідомість. Читання Шевченка не було. Було в дитинстві, коли ми збирались у Бадзів. Там були діти, і я там «Долю» його читав напам'ять. А тоді ні. Він мені щось розказував про Аллу Горську. Розказував ще багато речей різних. Розказував про зону, це мені було цікаво. Дивились якісь фільми.

Про Мордовську зону?

Про Мордовську, про пересилку.

Трохи про людей розказував, які там були?

Про людей багато розказував. Він багато розказував про рух опору. Це мені було дуже цікаво. В мене тоді було дуже скептичне ставлення взагалі до інтелігенції, тому що тоді, як і зараз, в шістдесятництво не вірив. Для мене вони уособлення, врешті, комуністичної ідеї багато в чому.

Хоча, напевно, щось вони зробили.

Безумовно, щось вони зробили для відродження. Але багато зробили для того, що в нас зараз усіх покручені душі. Тому що вони захищались в той період, вони робили собі кар'єру, знаючи, що все це, грубо кажучи, аморально і злочинно. Вони через те переступали. В мене тоді десь почало витворюватись якесь уявлення про світ і про людей в нашому суспільстві, яке, я не знаю, чи вже остаточно сформувалось, але вже має якісь обриси, як про структуру замкнутих кіл. Є так звана воля — одне коло. І люди, які виділяються в цьому колі, крім панівних класів, тих вилучають з цього кола. Потім проводять фільтр, і одних, яких можна зробити ненормальними, алкоголіками, поламаними викидають назад, а інших кидають в психушку або в зону. А там ще одне коло відбору... Це моя думка і, може, жорстока дуже думка, що, безумовно, найкращі гинуть. А ті, які змиряються з колом, які не висовуються, ті все-таки залишаються.

Ти думаєш, що це навіть ширше, ніж щодо конкретних людей?

Це дуже банально і звужено, бо ширше говорити — ширше говорити. Але таке уявлення. А тоді уже прийшли «Палімпсести». Першими прийшли «Зимові дерева» його. Він дуже турбувався, що загинув його «Веселий цвинтар», який зберіг Оксанин батько[1].

Це мала бути перша книжка Василя Стуса?

Перша книжка була здана в видавництво «Молодь» ще до «Зимових дерев», але там якийсь партійний функціонер, я зараз не згадаю, із спілки написав розгромну рецензію на неї. Сказав, що це поезія занепадницька. І просто її зарізали. Тоді він зробив «Зимові дерева», її спочатку дали на рецензію Адельгейму в надії на те, що він єврей і заріже цю книжку. Але він написав прекрасну рецензію, мені її недавно давала читати його жінка. І тоді дали Драчу. Драч теж дав позитивну рецензію, але потім знов дали комусь зі спілки, і ті написали знов щось на зразок занепадництва. В мене є та рецензія, я не пам'ятаю автора, бо це не настільки цікаво. І після цього він передав ту книжку Селезненку, одному з найближчих його товаришів, який уже десь з сімдесят першого року був зв'язаний з КГБ. Я не знаю, може, з сімдесятого, але я так думаю, із сімдесят першого. Десь за рік до арештів сімдесят другого. І він передав цю книжну на Захід, де вона була в Брюсселі видана. Третьою книжкою були «Зимові дерева», четвертою «Палімпсести» і п'ята книжка...

«Свіча в свічаді»?

Ні. «Свіча в свічаді» — це компіляція, яка була створена на заході з творів, які або ввійшли в попередні збірки, або були інші редакції... Це просто як вибране. Просто створене не автором, а людьми... Царинник і ще хтось приклав до цього руку. А остання — «Птах душі». З неї я маю два вірші і кілька перекладів. А так вся книжка в архівах КГБ. Ця історія відома. Ти знаєш про неї. Писали, що її знищили, а потім від цього відгородились.

Скільки разів ти писав їм, щоб вони повернули ці рукописи?

Я міг писати з вісімдесят сьомого року, тобто через два роки після його смерті, майже коли повернувся з війська. Я написав чотири листи, набрав матеріалу про те, що вони мені правду не говорять, а говорять неправду. Три рази все різне вони відповідали, а четвертий раз написали, що «вам был дан ответ». Але будемо бачити.

Вони кілька разів писали, що вона спалена, знищена...

Вони перший раз так написали, а коли я їм сказав, що це фашизм і цією відповіддю ви ставите себе в один ряд з людьми, які нищили літературу і що ви нічим від них не відрізняєтеся, і що це просто фашизм, тільки під іншим цим... Вони далі мені іншу відповідь, що такої книжки в цьому «учрєжденії»

---

[1] Генріх Дворко, тесть Дмитра Стуса.

нема. А коли я написав, що мене не цікавить, чи вона є в цьому «учрєждєнії», чи ні..., ви напишіть мені, де вона є, так як це спадщина, а я власник спадщини, і ви мені її поверніть. Вони написали, що це «учерждєніє» вже розформоване, і де рукописи, невідомо. А все, що від нього лишалось, було повернуто мамі. Тоді я всі ці три відповіді зіставив і сказав, що мамі була повернута тільки стара його одежа і більш нічого. Ще кілька олівців і гребінець...

Одяг, в якому його забирали?

Так. То вони написали мені четверту відповідь, після чого переписка припинилася, що «ответ вам был дан». Це мався на увазі третій лист, вони там номер вказали, номер відповіді.

Ти згадав Драча. Драч був у якомусь контакті з батьком?

Ні. Думаю, що вони могли, звичайно, зустрічатися у Світличних кілька разів, але, наскільки я знаю, то ні. Знаю, що після арештів сімдесят другого року Драч, коли бачив мого тестя (він з тестем був краще знайомий), то він просто перебігав на інший бік вулиці від переляку, щоб не привітатися. Видно, за ним теж дивилися, але це якраз рік, коли він отримав Шевченківську премію. Мамі під час однієї з розмов з КГБ показали оцю книжечку Драча сімдесят другого року, за яку йому дали Шевченківську.

«Корінь і крона», по-моєму.

...і кажуть, ось бачите цю книжечку, «а вєдь он мог би і сідєть». А так лауреат. Бо він попав в цей рух, і з цим, певно, всі згодні, випадково, його протести не виходили за рамки, скажімо, протестів проти знущань над окремими людьми, і проти системи як такої він не виступав. І таких робіт, як Дзюби, скажімо..., ця прокомуністична річ, яка комусь здавалася антирадянською, «Інтернаціоналізм чи русифікація», в нього не було.

На той час...

На той час, я розумію, що всі шестидесятники шукали порятунку в комунізмі. Але йому дали. У нього було там кілька віршів про Леніна, кілька віршів про те, що ми маємо, просто такі замальовки з натури, і він дуже багато писав про голод тридцять третього року, що йому інкримінували як антирадянщину.

Зараз то все пройшло, хоч кажуть, що батько вже виправданий, але другий вирок з нього не знімали. Вироку я другого не маю до цього часу. Тоді, коли мама ходила в вісімдесят п'ятому, їй не дали, а зараз ми за ним ходити не будемо. Мені зараз передавали, що якщо я піду і попрошу, то мені повернуть те, що залишилося. Ми з мамою поговорили і вирішили, що вже сьогодні ми не будемо ходити і щось просити, тому що це принизливо.

Я пам'ятаю дуже чіткий момент, коли в вісімдесятому я востаннє бачив батька. Коли ми приїхали на побачення, то нам влаштували такий, я б сказав, підкреслено фашистський шмон, особливо мамі.

Це в Чусовому?

В Чусовому, в Чусовській зоні. І замість двох чи трьох діб, бо коли в'язня привозять, то на кілька діб дається побачення зразу, дали тільки одну добу. Але перед цим був страшенно принизливий шмон. І мама щось татові буквально кілька слів про це сказала. Вона просто ще не прийшла до себе, і в неї вирвалось, то він її страшенно лаяв. Каже, що ніяке побачення не варте того, щоб так принижуватись. Ніщо. Я іду сюди, щоб не було приниження, а ти оце принижуєшся. І він її за це лаяв.

І у вісімдесят четвертому, коли ми приїхали і мало бути останнє побачення, його повернули з КПП, тому що він вже не зміг перейти саме через оцей брутальний шмон. І ми не побачилися. І так з вісімдесятого року ми більше не бачилися. Я точно не пам'ятаю, з грудня вісімдесятого чи з січня вісімдесят першого. Але десь в цей період.

В цій зоні ви бачилися тільки один раз?

Один раз. А приїжджали ми туди в вісімдесят четвертому, коли нам нарешті дозволили побачення, приїжджали в вісімдесят п'ятому, але не бачили тіла. Ну, і в вісімдесят дев'ятому, коли його розкопали, я його побачив через дев'ять років.

Якби тобі зараз з кола його друзів прийшлося когось виділити, кого він вважав близьким товаришем, то кого б ти назвав?

Знаєш, Славко, з кола його друзів, і в нього це є в листах, я б, безумовно, виділив Івана Світличного, хоч вони й не так часто бачилися, особливо коли вже почалися якісь поневіряння, коли почалися оці тортури з боку комуністичної влади. І, напевно, виділив би Михайлину Фомівну Коцюбинську, яка з ним багато займалася і з якою вони дуже добре розумілися, хоча, скажімо, їх відношення до комунізму було дуже різним. Якщо вона ставилася досить терпимо, то він уже у вісімдесятому році проводив чітку думку, що комунізм і фашизм — це одне. Хоча для мене... От коли я говорив йому у вісімдесятому році, що Ленін гарний (школярик, що дивиться на нього з широко відкритими очима), він казав, ну, я розумію, якщо тобі здається, то хай буде, а ми з тобою на ці теми політичні сперечатися не будемо, хоч і я маю іншу думку. Але якщо вона в тебе така є, то хай буде. Тобто на мене він не тиснув, і в чомусь не переконував, поки я сам не переконувався на якихось прикладах, на тому ж війську, ще на чомусь там.

Ти згадав Світличного. Ти мав часті зустрічі з ним, розмови?

Я зі Світличним не мав частих зустрічей до повернення з війська, а коли повернувся, то він уже майже не говорив. Хоча говорив ще десь з рік. Ні, ще навіть з два роки він говорив нічого. А останній рік він взагалі тільки поглядом мене впізнає. Оті два роки дали мені дуже багато, і він дуже багато встиг

мені розказати про зону. Я не хочу все те передавати, що він казав, це ні до чого. Для мене це єдина рівнозначна батькові фігура взагалі в усьому цьому поколінні. Я не знаю навіть... Може, Світличний і більший за своїм масштабом, за глобальним поглядом на речі. І просто те, що він виховав стільки наших поетів, які про нього зараз забули, багато про що говорить.

На батька він, безумовно, мав великий вплив.

Знаєш, він говорить, що якраз на батька він впливу не мав. Я у нього про це питав, і він сказав, що на нього важко було мати вплив, тому що він слухав, але на все мав свою думку. І він говорив про якісь речі, коли у нього була уже чітка думка.

Я так думаю, що отой виступ, тепер всім відомий, в кінотеатрі «Україна», коли батько вперше публічно...

Це було не вперше. Це просто вперше стало широковідомим завдяки тому, що там був Дзюба, за яким уже тоді був нагляд, там був Чорновіл, там був ще хтось. А такі виступи в нього були. Він протестував проти якихось несправедливостей ще в школі, коли був комсоргом. Але то не набуло такого розголосу, бо не було фокусу з боку КГБ, не було якихось інших речей. А це перший випадок, який став широковідомим. І те, що до нього прив'язують багато речей, то, скоріше, треба прив'язувати не до самого цього виступу, а до того, що він став відомий.

В цей час Світличний сидів, і це теж причиною, якоюсь мірою, послужило?

Те, що перед цим забрали Світличного за те, що він врятував від знищення рукописи Симоненка, передавши їх на захід, і підштовхнуло його виступи, бо, протестуючи проти арештів в колі інтелігенції, він перш за все мав Світличного на увазі. І тоді ж у нього вдома він, прийшовши до Льолі[1], написав цей вірш «Не можу я без посмішки Івана», в ніч після арешту Світличного. За ніч. А потім був виступ. І після цих виступів Світличного таки звільнили до сімдесят другого.

А батька звільнили з роботи?

А батька вигнали з аспірантури. Його звільняв Шамота. А потім, як він в автобіографії пише, коли влаштувався молодшим науковим в історичний архів, де його за місяць перевели на старшого наукового, втручанням директора інституту літератури його звідти виганяють. Він потім працював у технічних редакціях. Він ще працював кочегаром, працював в Метробуді, але, видно, дуже недовго, бо про це нема записів у трудовій книжці. Правда, мені казали, що наче була оформлена друга трудова, але я про це нічого не знаю, бо він сам розказував, згадував, як працював у кочегарці з півроку.

---

[1] Леоніда Світлична, дружина Івана Світличного.

Чи не розповідав батько, як намагалися його обробляти, щоб він покаянну написав, в Кучино зокрема?

Про це він більше розказував мамі. І я це знаю більше в її інтерпретації, а мені він розказував небагато. До нього приїжджали. Розмови з гебістами, як він їх називав, були досить частими. Раз на місяць, раз на два місяці. Бо він був чи не єдиний в зоні, який підтримував всі голодівки, всі протести.

А тебе самого або маму не намагалися змусити написати йому лист в тому плані?

Думаю, що маму намагались, а мене ні, бо що може написати хлопчик?

Могли б і продиктувати текст. А яка роль в цій історії мами? Бо я знаю, інші дружини часто...

Роль моєї мами — це, перш за все, моральна підтримка, яка й давала сили там вистояти. Звичайно, не можна стверджувати, що якби вона не підтримала його тоді, то було б щось якось інакше, але все-таки це дуже багато важило. Тому що їй з боку ГБ дуже настійливо пропонували розлучитися, і рекомендували, казали, подумайте, у вас дитина. На неї був шалений тиск. Та вона відмовилась, бо вихована була в таких досить старих традиціях. В неї така родина була, що вона не могла на це піти. І скільки я пам'ятаю їхні зустрічі, то їхні взаємини для мене — це в чомусь дуже чистий якийсь ідеал. Я про це не можу і не хочу багато говорити, бо це їхнє особисте, але там було якесь світло, коли вони були вдвох. Це я найбільше запам'ятав в вісімдесятому. І якщо я йшов на якісь компроміси з батьком, на початку особливо, то саме задля мами. Я бачив, як їй важко, коли вона бачить, що ми не знаходимо спільної мови. Знаєш, вона розуміла, що він тут не надовго. Вона не вірила, що він ще повернеться в сімдесят дев'ятому тоді з заслання, бо там були страшні умови і страшний тиск на нього. Його там звинувачували, що він підбурює на страйк і таке інше.

Уже коли він повернувся, вона його, може, й просила не вступати в Гельсінську групу, але дуже м'яко, тому що українська Гельсінська група тоді була вже розгромлена і вступ тоді був однозначний. До нього приходило кілька людей. Спочатку прийшла Оксана Яківна[1] і сказала, що ось ми створили і її розігнали, але в нас має бути Гельсінська група така привілейована, тобто там має бути найкраща інтелігенція, щоб всі побачили. І він, ясно, відмовитись не міг.

Власне, в нього бажання особливого бути в будь-якій з цих груп не було, я так розумію?

Він не був політиком, розумієте? Там було просто використання його імені в політиці. Але він, як чесна людина, не хотів сидіти мовчки, тобто сам він їх створювати і займатися політичною діяльністю абсолютно не міг. Але

---

[1] Мешко.

дивитись на все це спокійно він не міг теж. Він написав багато листів в захист Чорновола, якого тоді по абсолютно сфабрикованому і надуманому звинуваченню посадили. Писав листи з приводу арешту і засудження Овсієнка, Горбаля і ще кількох людей, я всіх не пам'ятаю. Практично кожен тиждень він щось кудись писав.

Ти пам'ятаєш його приїзд в Донецьк на похорон батька?

Ми приїхали з мамою в Донецьк, коли помер його тато. Він уже був в Донецьку, він приїхав раніше на кілька годин. Він був тоді у свого батька в лікарні. І там ми зустрілися.

Його довго не пускали, я знаю?

Його не пускали, поки він не оголосив голодівку, але він уже тоді був прийнятий до Пен-клубу, і якось, не знаю, вони вирішили проявити гуманізм. Це було перед олімпіадою, вони не хотіли напружувати міжнародні відносини, хоча я не дуже вірю, що доля українських політв'язнів дуже турбувала і тоді і зараз світову громадськість. Я в це не вірю. Мені здається особисто, що не піднімалось тоді такого крику, як з приводу російських чи єврейських політв'язнів, хоча таке протиставлення, звичайно, і некоректне, і непотрібне, але якось вони були більш всіма забуті.

Ти трохи пам'ятаєш діда свого по батькові?

Дуже добре пам'ятаю.

В батька багато від нього є?

Знаєш, мені здається, що в тата більше від бабусі, від його мами. Вона була для мене бабуся Їлинка, але записана вона Ірина. Вона така енергійна, моторна. А він такий дуже спокійний, розважливий. Єдине, що у нього було від батька і в чому вони були дуже схожі, це те, що вони були надзвичайно м'які. Коли він каже «ні», то він каже дуже м'яко, не напружуючись, старається в будь-якій ситуації не образити, не дай Боже, людину. І якщо щось різке в нього проривалося, то це було буквально кілька разів. Оце мама розказувала, що проривалося таке під час першого суду, коли він вигукнув: «И вы не смоете всей вашей черной кровью ...»

Це коли йому фінального слова не дали?

Заключного слова його позбавили. Це він казав в заключному слові. Йому викрутили руки, і конвоїри його просто витягнули з залу.

А на другому суді ти не був?

Мама дуже не хотіла, щоб я був на другому суді, хоча я вже все розумів. Мені було б цікаво все це подивитись. Вона попросила — я не пішов. А там була ситуація така, що вона в неділю, перед судом, подзвонила слідчому, і той сказав, що ще буде не скоро суд. А суд почався в понеділок, а в середу їй подзвонили на роботу, чи в вівторок ввечері, і сказали, що суд вже йде. На тому суді вона побувала буквально півдня. А коли вони вийшли на обід, то

всіх глядачів на процесі, які були від якоїсь організації і створювали масовість і видимість відкритого суду, бо суд був просто закритий, вивели в їдальню, там нагодували, і потім завели, а її не впустили. Вона мала увійти в інші двері, і тими дверима її не впустили. І потім її впустили тільки на вирок.

А його батько, дід Семен, як пережив цей суд?

Дід Семен уже помер перед другим судом. Він помер в сімдесят восьмому році. Він не вірив, що його син — злочинець, але дуже болісно переживав те, що його син у в'язниці. І одні з останніх його слів до тата були: «Боже, сину, яка мені тяжка ця ганьба». І то він дуже болісно згадував, дуже довго, ще навіть в Києві згадував. А мама його хоч теж дуже болісно зносила все це, але в неї була якась шляхетна гідність, чого зараз я в людях не дуже бачу.

Вона знала, що він за людяну справу?

Навіть не те. В неї була дуже велика зневага до цього ладу, який існує.

Ще з тих часів, передвоєнних?

Я не знаю, чи з передвоєнних, чи ні, але вона знала цьому якусь ціну і більше вболівала через те, що він взяв цей хрест на себе, за його долю. Але це просто мені так видавалось, я можу тут і помилятись.

Звісно, що нелегка батькова доля і на твою якось впала. Тобі було перекрито якісь шляхи...

Знаєш, Славко, я не можу сказати. Я думаю, що, можливо, щось і було перекрито, але оскільки у мене тоді нелюбов до інтелігенції виробилось досить чітка, то я не дуже прагнув.

А театральний інститут?

Театральний інститут? Ну і що? Я ж туди не спробував вступати. Мені просто сказали, що наче є така вказівка, і я не пішов. Але я не перевіряв цього.

Вказівка тебе не брати?

Мені сказала одна жінка, моя знайома там працювала, не хочу її прізвища називати. Вона мені про це сказала. Але я не можу про це казати, бо я не пробував вступати. Може, мене і взяли б. Хоча я зараз вдячний за те, що вона мені тоді вказала. Я знаю, що я б актором бути не зміг, бо я не можу виконувати чужу волю, чуже бачення. В мене є своє, і мені до чужого діла нема...

А в батька були якісь акторські здібності?

Я дуже пам'ятаю зі старої хати, що він прекрасно співав. В нього, на відміну від мене, був дуже гарний голос. Він прекрасно грав на гітарі, поки в війську не позбувся пальця на лівій руці, йому отак відбили, і дуже гарно співав. Він палив, там у нас була грубка така, якою ми отоплювали, і співав. Знав дуже багато пісень. Це мені дуже врізалось. І це одне з небагатьох, що я пам'ятаю. Пам'ятаю, як він мене двічі бив, і пам'ятаю, як він співав.

За що?

Мене було за що бити. Він просто не витримував. Бо коли до нього приходили, або він сідав писати, то я залазив йому на шию, перевертав на його вірші чорнило, ще щось там робив. І те його доводило. То раз, два... Але ж треба мати якусь міру. Оце пам'ятаю, як він сидів, палив і співав. Багато пісень співав. «При каноні стояв і фурд-фурд ладував» я дуже з того часу полюбив. Мені врізалось, що він багато розказував про повстанців, з дуже великою повагою. Особливо не про керівників, а просто про людей. Взагалі мені в ньому дуже подобалось таке дуже тепле відношення саме до простих людей, до рядових повстанців, до просто звичайних людей, які багато чого не розуміють і навіть роблять йому якусь шкоду, якісь провокації. І проти них він ніколи нічого не говорив.

Проти людей вищої ієрархії, не проти інтелігенції, він міг щось різко сказати, бо не вірив, що вони чогось не розуміють. Дуже тепле відношення було до селян. Дуже гарно він мені розказував про Донецьк і багато про шахтарів. Скільки я був в Донецьку, то в мене він залишав найкращі враження. Хоч він суцільно зрусифікований, але я його люблю чи не найбільше, крім Києва.

Про учительство своє він не розказував нічого?

Розказував, але дуже болісно і гірко. Коли повернувся з війська, він влаштувався в Горлівці в школу. До нього звідкись приїжджали, з якихось відділів, мабуть, освіти, і пропонували вступити в партію і стати директором, бо кажуть, що ви гарно викладаєте, можете працювати, а в нас працювати нема з ким, всі дуже низького рівня. Але, як він каже, в війську йому почали відкриватися очі, він робив вже останні висновки і мав якийсь сформований світогляд на нашу дійсність. І для нього вже було внутрішньо неможливо вступити в цю партію, він це казав. Він уже знав про тридцять третій, знав про тотальне винищення тридцять сьомого і багато про це розказував, знав про знищення комуністами українських письменників.

Це він ще молодий досить був після армії, років двадцять два?

Ні. Він у війську служив не три роки, а два, але він вже закінчив Сталінський педінститут. Йому було двадцять три — двадцять чотири роки, коли він повернувся.

А про село він згадував?

Він народився на Вінниччині в Рахнівці. Звідти він дуже малим виїхав, хоча він пам'ятає, що було навколо, в рік, в два роки. Він про це в листі згадує. Не знаю, в мене такого нема. Я десь з трьох років щось пам'ятаю. Він туди кілька разів їздив, особливо коли був в школі, його батьки кілька разів відправляли. Але якісь його розповіді про це я не пам'ятаю.

І про те, як він в Гайсинському районі працював, він теж нічого не розповідав?

Він вчителював не в Гайсинському районі, а на Кіровоградщині. В нього там, напевно, практика була. Як він потім писав, він геть стужів за справжньою Україною, а не за Донецькою, бо тої мови тоді там не було. Там в основному були вивезені люди, або росіяни, або геть залякані селяни, яких перевезли, влаштували на цей завод, вони рятувались таким чином від голоду. І досить було сказати, що якщо хтось щось своїм «язиком»... то ясно, що він той «язик» і дітям закаже. Дуже просто було тоді позбавляти людей мови і збити його гордість. Тому я з дуже великим розумінням до цих людей ставлюсь. В чомусь можна, звичайно, погодитися з Кузякіною, хоча не в усьому, що мова — не основна ознака нації.

Але одна із важливих, це зрозуміло.

Я так не вважаю. Скажімо, ірландці як нація існують, хоча мову втратили. Для нас це не настільки актуально, у нас мова є, збереглась, скажімо, на Західній Україні. А там зрозумілі обставини, при яких ця мова втратилась. До тих людей дуже терпимо треба ставитись, бо вони не винні, що таке життя.

Мене подивував дуже великий рівень освіченості з історії України, культури і письменництва, ще за часів учительства. Я пригадую цей лист до Малишка, що його знайшов в архівах недавно Роман Корогодський.

Це не в архівах, це йому дружина Малишка передала, наскільки я знаю.

Наскільки дивовижно глибоко він пише в той час в свої двадцять п'ять років.

Бабуся Ілинка розказувала, що він дуже багато читав, і день, коли він не прочитував скількись там сторінок, він вважав втраченим. Скажімо, такий факт, що англійську мову він вивчив у двох зонах, почав вивчати італійську і вивчив французьку так, що міг перекладати. Німецьку і початки англійської він знав раніше. Іспанську він не вчив, але Гарсіа Лорку з Покальчуком перекладав. Я пам'ятаю вдома цю його феноменальну працездатність, до якої мені особисто, скажімо, дуже далеко, коли він приходив з цього заводу імені Паризької комуни. В Магадані лікарі заборонили йому працювати в шахті, тому що у нього було... я не знаю, як цей термін українського мовою, «остєклєнєніе» сердечної аорти. Але потім інші лікарі дозволили, і він три роки пропрацював в шахті. А тут його влаштували на завод Паризької комуни. Бо він собі знаходив якісь місця, а туди приходили дяді, на наступний день, коли він приходив з трудовою, йому казали, що вибачте, але для вас уже місця нема. Там він тягав чавунні болванки, а це для людини, в якої вирізано дві третини шлунку, досить важко. Він йшов на роботу дуже рано, а приходив з того заводу десь о годині четвертій і просто падав. Десь до сьомої він лежав, нічого не міг робити. Потім о сьомій він вставав, чи мама робила, якщо приходила раніше, чи він, їсти, і потім десь до дванадцятої він сидів, працював, читав, щось писав. Докінчував «Палімпсести», хоча той варіант, що був видрукува-

ний на заході, він відіслав ще з Магадану. А ті він ще доробляв. Вони менші, але мені значно більше подобаються, якісь довершеніші. Бо ті «Палімпсести» передавались дуже специфічно. Він своїм знайомим, не хочу називати зараз і розказувати все, написав на цигарковому папері, загорнув його в якийсь папір, потім другий раз, третій... Напакував таку посилку і вислав. Ті отримали і думали, що то якийсь торт. Але потім розгорнули і знайшли ці вірші, а потім «контейнером», це спеціальний вид передачі, передали його за кордон. Розташування віршів там явно не авторське, там є якісь різночитання, але він хотів якось зберегти вірші. Так от, він закінчував ці «Палімпсести» і вже почав робити... Він мені дуже багато розказував про ті вірші і про його сучасні уподобання. Цю фразу, що у мене є три поети — Гете, Рільке, Пастернак, я пам'ятаю. Було велике захоплення неримованою поезією, я б то назвав все-таки верлібром, в плані вільного вірша, як форми, так і просто змісту, якоїсь ритміки. Ритміка в нього і в тому випадку зберігалась якась внутрішня. Там не було чогось дозованого, якогось розміру, а була пружність, пружність рядочка, пружність слова. Правда, був ще один лист, що він переслав у Донецьк, десь біля тридцяти віршів, але я в Донецьку все перерив і того листа не знайшов. Видно, знаєш, прийшов лист, мама почитала, пораділа, кудись поклала, і він пропав.

Скільки приблизно віршів було в цій останній збірці?

Я уже казав, триста плюс триста. Триста перекладів, він доробляв свого Гете, якого він перекладав, фактично, все життя і дуже любив, і триста віршів.

Це пів-творчості, якої ми не знаємо.

Це не пів-творчості. В нього є багато ранньої поезії, але він вважав, що вона дуже сира. Хоча я зараз її передивляюся і, можливо, щось дав би друкувати, але просто зараз він стає надто модним. Починається створення нового кумира, що мені дуже не подобається. Бо це рабська якась, імперська психологія, яку ми запозичили в росіян, що треба Шевченка підняти, а тепер ще когось, щоб на когось молитися. Тому я зараз вважаю, що треба почекати з публікаціями. Те, що відоме на заході, нехай друкують, а щось нове буде поступово друкуватись. Але не знаю...

Дуже для багатьох людей батько позначається однозначно. В першу чергу як борець і та людина, яка протистояла цій системі. Для інших він виключно поет і літературознавець. Як для тебе батько в цьому плані?

Він мене вчив, щоб цінувати людину за її людське, а талант це талант, тому що талант дається людині Богом. Ми можемо говорити про людину як носія таланту і про людину, яка реалізує чи не реалізує те, що на неї зійшло. Думаю, що життя в зоні дало йому можливість повніше самовиразитись, тому що він міг відчувати себе, на відміну від нас всіх, вільним. Що він міг... спалахнути, якщо хочеш. Але я сприймав його і сприймаю зараз більше через

його епістолярну спадщину, через його листи, через наші розмови в вісімдесятому році. Як поета я його став розуміти, може, року з вісімдесят четвертого. Хоча моє розуміння зовсім інше, ніж розуміння всіх оточуючих. Дуже мало людей розуміють його вірші однаково зі мною. Дуже цікаво, що він всі свої вірші, коли міг, читав мамі. І по тому, як мама сприймала, він визначав вартість вірша. Він вважав її одним для себе з найбільших критиків. І мені він казав, що коли ти щось читаєш і хочеш знати..., то звернись до мами, вона дуже тонко розуміє.

Це дивовижно, бо мама і не філолог, і не...

Я б не сказав, що вона дуже якось показує цю свою любов, але вона є.

Він любив начитувать вголос свої вірші, щоб чути, як вони звучать?

Я цього не знаю. Він при мені так не читав.

Є одна магнітофонна касета?

Є дві магнітофонні касети. Але одна збереглася. Це дуже складна історія. Вона була у Калиниченка, Світличних... Вона у мене є.

У сімдесят дев'ятому, коли приїхав, він записав у Бадзів.

Але доля цієї касети досить туманна і темна. Коротше, її нема поки. Є надія, що, може, колись повернеться. Наша хохольська безвідповідальність, що я можу сказати. Її забрали в КГБ, але через безвідповідальність. Хоча не хочеться нікого звинувачувати, просто мені дуже прикро. Тому що були відмінності між тим, як він читає вірші в кінці шістдесятих, шістдесят дев'ятий — сімдесятий, і в вісімдесятому. Повільне таке читання, коли він вірш подавав через слово, акцентуючи майже на кожному слові. Мені дуже це читання подобається. Овсієнко чув, як читає тато, і передає це дуже гарно. А коли він вже не чув, то зовсім інше. Через те він дуже добре читає буквально десять-п'ятнадцять віршів.

Те, що я почув, було дивовижно, хоча це касета рання, шістдесят дев'ятого року. Дмитре, ти кажеш, що у вас було багато розмов. Ти не міг би детально хоч про одну розповісти?

Розумієш, в мене специфіка пам'яті така, що я запам'ятовую не стільки саму розмову, скільки якісь висновки з тої розмови. Врешті, вони так будувалися. Так багато листів було збудовано. Батько щось писав, і він хотів, щоб я чи то трошки змінив свій погляд, чи щоб подивився з іншого боку, і він мені це подавав. І зараз листи самі по собі цікаві, але для мене вони... Писались листи на певний період, з запізненням на два-три місяці, бо поки мій лист прийде туди, поки його прочитає цензура. Один на місяць, і якщо він перед тим написав, то ще місяць чекати. Потім поки його лист прочитає цензура, поки його відправлять, поки буде йти три-чотири тижні. Це дуже довго.

Було таке, що листи пропадали?

Було, багато разів було. Скажімо, мені до цього часу таке незрозуміло. У вісімдесят п'ятому ми якраз одружувались з Оксаною, а він достатньо добре знає її родину. Він спочатку мене лаяв, що я одружуюся, але казав, що може, такому шалапуту, як я, це щось добре, хоча досить рано. Але в неї добра родина, як він писав, і в цілому він це вітав. Я йому перед весільною подорожжю написав лист, після весільної подорожі написав лист і кілька листів перед військом. Він з цих листів нічого не отримав. І він дуже сердитого листа написав, що я не пишу. Я не міг цього зрозуміти, мені було досить боляче, бо коли я дійсно не писав, бо були періоди, що я по кілька місяців не писав, чи на нього розсерджуся за щось різке, чи ще щось, то одне. Не пускали ці листи. Йому навіть про народження Ярика сказали так... Я не пам'ятаю, хто це сказав, але щось там приблизно: «Радуйся, паскуда, у тебя внук родился». Десь таким способом.

В Кучино? Він Ярика так і не бачив?

Так, в Кучино. І він зрозумів, що є телеграма чи лист, і почав вимагати, але йому не дали нічого, і тоді він зірвався. У нього почалися нервові зриви, він на цій нервовій напрузі уже не зміг... у вісімдесят п'ятому. У нього вже чисто нервова енергія вся вийшла. А можливо, вся життєва теж вже вийшла. Якби там був ще хтось, хто б його зупинив, трохи заспокоїв на півроку, то може б, він ще жив. Але цього не трапилось. Він після цього зразу попав в карцер. Після народження Ярика. Але той карцер був ще не останній. Побув кілька днів і вийшов. Про карцер всі, хто сидів, згадують страшно.

Уяви собі, ми там були, серпень місяць, я в двох светрах там стояв, так було холодно.

А він був у вересні, вже був морозець, в одній робі, і нічим укритись. А коли ще погано серце працює, то це жахливо. Треба було цілу ніч щось робити, зігріватись.

А як вам про операцію сповістили? Я знаю, що він був у дуже критичному стані перед операцією.

Знаєш, він сповістив нас уже після операції. Я тоді був ще малий. Його в Гази відправили. Це під Ленінградом. Лікарня для в'язнів. Він там був на якійсь межі між життям і смертю, але ще було написано йому жити.

Цікаво. Він мав би відчути тоді цю межу, про яку ти говориш. І взагалі саме відчуття смерті могло бути інше після цього. В тебе не складалося такої думки?

Не знаю, Славку.

Ми з Богданом читали вірші, і в нас було таке враження, що він не тільки уявно, не тільки силою духовною перейшов цю межу...

Ти ж не знаєш, які вірші були написані до Газів, а які після Газів. А я приблизно хронологію уявляю. «Уже Софія відструменіла» і весь цей цикл був написаний, і ця межа була саме в сімдесят другому році, коли вісім місяців він був навпроти Софії. Сверстюк там прийшов до церкви, до віри уже остаточно. Я не знаю. То все надто високо, щоб про те говорити, але то протест Мефістофеля, прагнення свободи і незалежності. І уже в «Палімпсестах» це є. Якщо в «Зимових деревах» я бачу тільки шлях до цього, то в «Палімпсестах» ти над. Ти бачиш світ збоку, ти бачиш себе збоку, ти за собою. Тобто первісний текст уже стертий, це уже другий текст, інші виміри. Це можна назвати четвертим виміром.

А він з тобою говорив про цей термін «Палімпсести»?

Про «Палімпсести» ні. В нього дуже складні вірші, і про них не просто говорити. Він писав про них щось уже пізніше. Це якби був вісімдесят другий — вісімдесят третій рік, то ми б могли про це говорити, а в сімдесят дев'ятому — вісімдесятому мені було ще зарано.

Крім Шевченка, він мав якогось улюбленого письменника?

А я не казав, що у нього Шевченко був улюблений. Він говорив про трьох. Це його слова: «Для мене є три поети: Гете, Рільке, Пастернак». Про Шевченка він говорив. Щось у нього йому не подобалось. Багато за які речі він його цінував. Казав, що дуже багато для Шевченка дало те, що він був козачком у Енгельгарта. Я не пам'ятаю, з приводу якої розмови він це казав, щось я запитав про Шевченка, і він сказав, що просто попасти в таку сім'ю — це дуже багато. Про його діда щось він розказував, я вже не пам'ятаю.

Багато людей і не задумуються, як вплинула ця обстановка на Шевченка.

Я тоді дуже різко говорив про нашу українську літературу, що там просто нікого читати, ту зґвалтували, ту замучили, та замучена в неволі. І він давав мені читати Винниченка щось. Це була книжечка, видана за кордоном, але в якійсь соцкраїні. Він сказав, що у нас дуже багато таких авторів. І після цього у мене щось почалося до української літератури...

Про Сковороду він не говорив нічого?

Ні. Я зараз згадав розмову. Я з ним сперечався. Щось ми говорили про мову, бо в мене був період, коли якийсь чисто психологічний тиск на мене був дуже сильний. Навіть не знаю чому, але достатньо важко, некомфортно я себе почував. І я щось говорив про те, що українська мова зараз другорядна і другосортна мова, бо в неї відсутній жаргон. І тоді, та й зараз я вважаю дуже важливим вироблення жаргону. Він зі мною врешті в цьому згодився. Хоча він казав, що у Винниченка це є, у Хвильового це є.

Видно, він був, але ми його втратили. Напевно, у козаків був свій жаргон...

Я тоді ще російського жаргону не знав, я тоді знав тільки російський мат.

Є різниця між жаргоном і матом.

Хоча український жаргон все-таки існує. Я зараз дещо подивився і бачу, що він є. Просто він архаїчний, він трохи застарілий і вже так не діє.

Батько був веселим, чи зажурливим, чи різним?

Я не знаю, Славку, веселим чи зажурливим. Він спокійний був і досить лагідний. Він дуже рідко виходив з себе.

Ти пам'ятаєш випадок, коли б він був дуже знервований чи роздратований?

Кілька разів він на мене сердився, це я пам'ятаю. Ще з дитинства пам'ятаю. Я міг довести кого завгодно, як мені розказують.

А з іншими людьми?

Ти знаєш, ні. Коли вступив в Гельсінську спілку, до нього прийшов, я не пам'ятаю, якийсь чоловік чи якась жінка і дуже довго вмовляли, щоб він не робив цього. Не треба, Василю, відмовся, чи щось таке. Він каже: «Розумієш, наша нація така, що честі й гідності не має, і має бути хтось, хто мусить мати прапор чи бути якимсь хоч маленьким, але символом, що мають бути люди, які можуть показати, що честь в нації ще є. Якби був хтось інший, я б писав вірші. А ти підеш?!» І це мені дуже врізалось. Це «А ти підеш?» Так дуже спокійно, лагідно, без всякої зверхності чи якоїсь зневаги. «Ти підеш?» і все. І там далі говорити нічого. Багато людей теж кажуть, що він різкі речі говорив не напружуючись. Коли він казав «ні» отак спокійно, то там уже хоч бийся головою об стінку. Так само «ні» тобі ще раз скаже і просто піде, якщо ти будеш ще приставати.

І майже ні на кого з людей він не говорив зле, хоча дуже багато й заслуговувало на те.

Я не пам'ятаю. Єдине, знаю, там була фотокарточка з Селезненком, то він, коли повернувся, просто відрізав Селезненка з фотокарточки. При мені він ні про кого погано не говорив. Це те, чого в мені нема.

Він, мені здається, навіть на суді, коли виявилось, хто такий Селезненко і яка його роль, він навіть якусь жалість до нього чув.

Не можу тобі сказати.

Про наглядачів з Кучинського табору він нічого не говорив тобі?

Коли він міг мені про наглядачів розказати? В листах цензура, а коли ми бачились, то нічого особливого. Те, що інші розповідали, те я знаю.

Якісь моменти в батька, що він відчував себе цілісно щасливим, не можна згадати?

Це ти можеш у мами запитати. А я тобі не можу цього сказати. Що таке «цілісно щасливим?» Він писав з зони, що почуває себе дуже добре. Йому там було добре, тому що там він відчував себе вільно. Врешті, мені здається, що воля для нього була основним показником щастя, просто бути за бар'єрами. Ми тут під ковпаком, не можна щось сказати, щоб вступити в інститут чи університет, треба піти на якийсь компроміс. В чомусь обов'язково. Хоча б в тому, що тобі треба здавати там те, в що ти абсолютно не віриш і вважаєш злочинним. А там він міг собі дозволити говорити те, що думав. Він за це сидить. Йому кажуть: «Ти нє ісправляєшся, тєбє надо єщо добавіть». Але ти можеш собі це дозволити.

Принаймні, міг вести себе, говорити, як вважав за потрібне. По тих листах, що я знаю, складається враження, що він іноді сам хотів там бути, бо там йому було не те що зручніше, а почував себе людиною.

Не те що зручніше, але я пам'ятаю, в сімдесят дев'ятому, коли ми на кухні сиділи і говорили, то він часто казав, що в зоні почуваєшся борцем, а тут... Я не можу, каже, щось писати, мені щось таке є. Я не сам, я якийсь роздвоєний. Коли ти виступиш на чийсь захист, то тебе не підтримають ті, по відношенню до кого ця несправедливість. Тобто дисгармонія. Відчуваєш себе на іншому рівні. Ти вільний уже і можеш себе так вести, а люди ні. І це страшенно на нього діяло, мені так видається.

Які місця в Києві він любив? Софію, я так розумію, через те, що він сидів там у приміщенні КДБ на верхньому поверсі, так?

Знаєш, він дуже любив хату Світличних, з якої вони тільки-що виїхали. В листі писав, що якщо в Києві є для нього найулюбленіші куточки, то один з них там. В солом'яному гнізді, як він це називав, під самим дахом. Дуже любив нашу хату на Львівській, її вже теж нема, там уже дорога. Може, ще було кілька місць, але я не знаю.

Він ще, здається, згадує браму Заборовського?

Він каже, що символом Києва для нього була брама Заборовського, яку було замуровано. Золоті ворота він бачив на фотографії, і вони йому страшенно не подобалися. Більшість киян сприймають ті Золоті ворота дуже двозначно.

Ти маєш на увазі відновлені?

Так, відновлені.

Це зрозуміло. Це імітація. Краще руїна, але справжня. І про Ірининську церкву він якось дізнався, бо на цьому місці зараз стоїть це сіре приміщення КДБ. Там раніше стояла ця церква.

Він знав досить багато. Він і «Історію Русів» читав. Я не знаю, де він брав книжки. Скажімо, він був добре знайомий з тим же Некрасовим, бо він про нього щось розказував. Розказував про Солженіцина.

Про Снєгірьова, про Сахарова?

Ні.

Ви з Сахаровим мали листування?

Я пам'ятаю, мамі хтось радив дати телеграму до Сахарова. Може, вона давала.

Ми тут зараз на дуже гарній річці Псел. Парадоксально, там, де стоїть Кучинський табір, буквально поряд в метрах п'ятдесяти, може, теж тече дуже гарна річка Чусова, теж таких розмірів, як Псел зараз.

Я знаю. Я на ній сидів кілька разів, як ми приїжджали.

Він її не бачив ніколи за весь цей період?

Це важко сказати. Думаю, що коли везуть у воронку, то дорога підходить дуже близько, і через заднє скло, якщо це вдень, то, може, й видно.

Скоріше всього їх вночі везли, як Василь Овсієнко розказує. А взагалі, як ти думаєш, ріка на нього мала якийсь особливий вплив?

Ти знаєш, йому страшенно не таланило. Коли ми виїжджали на Прип'ять, я тоді ще був малий дуже. Ми виїжджали на три тижні, а може, на місяць, то він там зміг пробути тільки десять днів чи два тижні. В нього страшенно розболівся зуб, і ми змушені були їхати в Київ.

Він любив ці виїзди?

Генріх Федорович[1] розказує, що це перша людина, яку він побачив, котра не переживала, що в нього не ловилася риба. Вони виїжджали вдвох, і він ловить, а в батька нічого, розумієш? Він каже: «Мені вже незручно, давай поміняємось. Ми міняємось, я сідаю на його місце, і в мене знов є, а в нього нічого. Він до цього ставився абсолютно спокійно. Я таких людей ще не бачив». Цих амбіцій в нього не було.

Дуже цікава фотографія збереглася, де ти маленький з батьком.

Це на Азовському або на Київському морі. Я навіть не пригадую.

На Прип'ять він їхав вже після першого терміну і заслання?

Ні, це сімдесят перший рік.

А коли вірш був написаний «Прип'яті світанки зайнялися»?

---

[1] Дворко.

Я думаю, що це вже просто згадка. Знов ці ж самі палімпсести, накладання того тексту старого, або стертя і якісь асоціації.

Виходячи з віршів і з його характеру, ріка якимось чином відповідала йому.

По-моєму, Орач йому вислав «Язычество Древней Руси», «Язычество древних славян», то він був дуже йому вдячний. Він читав історичні речі. В бібліотеці — Кант, якісь філософи. Щось він говорив про Шопенгауера. І там скрізь відміточки, якісь поміточки на книжках. Дуже цікаво часом. Якісь такі парадоксальні думки з тими філософами... Дуже цікаво дивитись, що він пише і якісь асоціації. Я набагато менше в чомусь знаюсь, в чомусь просто зовсім нічого не знаю і не завжди можу то адекватно оцінити. А в чомусь, в чому я, як мені здається, непогано розбираюсь, в мене можуть бути або відмінні погляди, або якісь інші, під іншим кутом.

Про історію України у вас були якісь розмови?

Ти знаєш, про історію України, мабуть, ні. Хоча у нього не було захоплення Запорізькою Січчю. Це єдине, що я точно пам'ятаю. Він її оцінював досить об'єктивно і спокійно.

А такі вищого порядку розмови, скажімо, про Бога?

Ти знаєш, його відношення до Бога дуже специфічне. Я боюсь про це говорити. З одного боку, аксіома, що він був віруючий, а з іншого боку, його відношення до християнства дуже складне. Особливо до цього християнства... Мене дуже лаяли за те, що я давав у «Прапор» з «Таборового зошита» його «не люблю християнства», мається на увазі християнство, яке було прийняте просто за... і це нація, яка просто визріває, вона втрачає свою якусь, я б сказав, життєву релігію, бо нація українська була спочатку досить сильна. Я навіть не знаю, може, це і не його думки, може, це в мене якісь інші асоціації. А потім вона приймає того Бога і не витримує. Це Бог добрий для всіх. Поки ми були сильною нацією, то потрібен був сильний Бог, злий Бог, з яким ділишся якимсь щастям і в якому ти вбачаєш якусь рівність. А тут ти отримуєш щось зовсім інше. І я не знаю, як він то собі сам трактував, наскільки це відповідало його духові. Безумовно, що якби ми прийняли від Риму, це було б набагато позитивніше, бо ми все-таки прилучались би до Європи. А ми і так десь на перехресті стоїмо, вірніше, не на перехресті, а на кордоні, за Україною схід — то вже чиста Азія. Хоч кажуть, що Європа до Уралу, але я вважаю, що й Україна трохи в чомусь є Азією. Ми отримали іншу психологію, і оця роздвоєність в нас до цього часу.

Він вбачав в цій роздвоєності причину того, що саме ця роздвоєність призвела до того, що ми не маємо державності, що ми не маємо державної релігії. Врешті, і зараз ми граємось в іграшки з двома чи трьома конфесіями, а на чолі стоять люди, до яких я б не пішов на сповідь, бо я їм не вірю. Вони не є людьми, яким віриш. Я не знаю, може, й є. Це дуже багато для священи-

ка. Про це складно говорити. Я не знаю, чи про це взагалі хтось може казати. Це дуже особистісні якісь речі.

В нього йшло якесь визрівання. Інакше він би не написав «В мені уже народжується Бог». Він Бога якось по-іншому відчув.

Я думаю, що він мав на увазі себе, розумієш? Я є Бог. Не Бог як Господь, а бог по відношенню до себе.

Як Ти прийшов в університет, хто-небудь з однокурсників знав, хто такий Василь Стус? Це ж філологічний факультет. Який то рік був?

Я прийшов в університет у вісімдесят сьомому році. Ти знаєш, Кононенко знав.

Це з викладачів, а я маю на увазі з однокурсників.

Не знаю. Може, Оля[1] щось трошки знала, а так більше ніхто.

Ти знаєш, ми з нею говорили тут. Вона сказала, що як ти підійшов до неї і запитав, то вона тоді ще не знала. Не було це тобі тяжко носить, бо ти вже прекрасно знав виміри батька?

Я до цього звик. Знаєш, може, я цього у тата навчився, хоча він з набагато більшою любов'ю і повагою до людей відносився, а мені просто це байдуже. Мені байдуже те, що я знаю. Я дуже жорстокий в цьому плані. А він був дуже лагідний.

Не знають, ну то й що? Я знаю батька, я знаю, який він поет, я знаю його поезію — і достатньо. А чи знає ще хтось... Врешті, воно існує. Розумієш, те що написано, воно існує у Всесвіті, воно існує в нашій Ноосфері і воно уже відбулось. Навіть якщо я не знаю, навіть якщо ніхто не знає. Той же «Птах душі», він є. Уже своєю появою, уже тим, що він створений верлібром, він щось дав таке, що вже є. Можливо, хтось щось повторить, хтось щось звідти візьме, сам прийшовши до цього, навіть якщо воно втрачено. Те, що створено людським духом, воно уже не може зникнути. В цьому плані я оте Булгаківське «рукопісі нє горят» саме так розумію. Формальне фізичне знищення нічого не дає. Воно, можливо, дає насолоду палачам, але знищити фактично вони не в змозі. Навіть, якщо воно тільки давало йому сили вистояти в тих умовах, воно вже виконало своє призначення.

Але, з іншого боку, ти хочеш, щоб ці тексти були, і всі хочуть, щоб вони з'явилися.

Це наше бажання як людей. Але десь воно є. І з цим перевозом ми перевезли і ноосферу, яку було створено.

---

[1] Дружина С. Чернілевського.

Власне, тут за кілька кілометрів Шишаки, де ця ідея спала на думку Вернадському. Це дивовижно, що ми стоїмо на цьому місці і, не змовляючись, несподівано прийшли до цієї думки.

Я Вернадського читав. А ноосферу просто фізично відчуваю, що вона існує. Можливо, про ноосферу ми з ним говорили, бо такі речі мене тоді цікавили, нематеріальні. Трохи він про Ніцше мені розказував, трохи про екзистенціалістів. Я не міг ще тоді це читати, але він мені це доступно викладав. І в мене зародився якийсь протест проти діалектики. Я діалектики не сприймаю.

Якоюсь мірою це дуже вузько і спекулятивно.

На серйозному рівні про неї не можна ні говорити, ні думати.

Мені дуже цікаве його ставлення до тілесного, до матеріального.

Бачиш, в наших розмовах орієнтувався не я на нього, а він на мене. І він про моє ставлення міг би сказати, а мені про його сказати важко. Бо не обов'язково він тоді говорив мені те, що вважав. Просто говорив так, щоб мені то було доступно.

А скажімо, до своєї хвороби ставлення, до свого тіла, чи на якісь речові втрати?

На це він абсолютно не зважав, у нього цього не було.

ЇЛИНА ЯКІВНА СТУС,

мати Василя Стуса[1]

30 серпня 1990 р.
м. Донецьк
вул. Чуваська

... дідом Семеном, моїм чоловіком, ми женилися осінню в двадцятом году. Він був бідний, сирота, прийшов з плєну. А ще троє дівчат було в нього: дві сестри від мачухи, а одна його рідна. Да. То ми перезимували, а навесну вже свадьбу робили Зіні, його сестрі. Заміж віддавали. А брат його відказався від цих дівчат.

У нас не було п'ять год дітей. Ми женились в двадцятом году, а сама старша дєвочка Палазя найшлася в двадцять шестом году. А в нього діти пішли, в меншого брата. Він женився раніше. Та й приходить, та й каже: «Ти знаєш що, Семен. Ти дай з цих дівчат мені одну. Хоч Марусю, хоч Лушу». А

[1] Повністю збережено особливості мови Їлини Стус.

він каже: «А ти в їх спроси, що вони тобі скажуть». А вона якась була, та покойниця, царство їй небесне. І були від мачухи, а такі були дівчата хороші. Я не раз говорю до своєї внучки. Кажу: «Чи ми коли посварилися з ними, Боже сохрани, нікада». Якось ми жили дружно, досить того що ще й завидовали нам, що ми так жили.

А як ви 33-й рік пережили?

Ай! Всього було! Но якось тоді вдома там було інакше. А тут вже й тоже всього було. І так ми, то справим воза, то коні. Батько дав корову, то корова отелилася, дав свиню, свиня дванадцять штук поросят привела весною перед паскою. І ми заміж віддали його сестру. А він і не касається ні до чого, той брат. Все ми перебули, відбули все чисто і не спорили нікада ні з ким, якось так хорошо жили. А потом прийшлось стати тут.

Це вже десь після 35-го?

Да, да.

Через те, що була коровка?

І коровка була, й пара коней була, воза хорошого справив дід. Досить того, що він не пішов у колгосп зразу. То треба було йти зразу, а він не пішов. А ті представники все в нас ночують. Я кажу: «Боже, як вже вони надоїли мені, ті представники».

А поставили самих тих головою колгоспу, головою сільради, що воно два слова не складе.

Один представник і говорить: «Семене Дем'яновичу, вас поставлять — ви так не поведете, як вони».

А в мене в двоюрідної сестри теж так: стали куркулити, чоловік втік, осталась вона бідна із чотирма дітьми. Вигнали їх з хати зимою. Брат рідний не прийняв, бо боїться, ніхто не прийняв, бо бояться.

То ще там, в Рахнівці?

Да, да. А там один чоловік взяв дочку до себе з внуком, а її поселив у тій хаті. Були вони там. Сам відра носить, сам їм дрова рубає, все чисто. Ну де ж ти дінешся? Четверо дітей і жінка. І що ви думаєте? Тоді він каже: «Знаєш що, Маріє, на тобі молоток чи що, відбий замок, йди в хату, топи піч і грійся з дітьми». Тільки вона залізла в хату, як вони гулькнули із сільради, виганяють знов з хати. А вона як заголосить! Накинула на себе платок і побігла до ставка. А там був представник. А ставок близько був. Каже: «Моїх дітей ви поїжте в борщі, а я йду в ополонку». То вона вперед, а вони за нею. Догнали її вже на льоду, Марію покійну, і він її хватив, той самий представник. То добре, що представник був якийсь розумніший.

Трошки.

Зволокли її в хату і більше з того часу не стали її виганяти. Сказали, що нехай вона собі живе в своїй хаті з дітьми. А чоловік прийшов, стукнув в вік-

но. А той же самий голова сільради такий був, що вивів його на балку й вбив, застрелив. А вона осталась з чотирма дітьми. І це без мужика її так мучили.

І це ж свої сільські, які там в Рахнівці жили?

Да, да. Ой, що там було! А тепер жаліють. Як з оцим Васею нашим. Жаліють. Що він кому зробив?

То вони ж таких боялися. Він то нікому нічого не зробив, але дуже виділявся.

Ой, боже мій. А тепер жаліють. Та що ж ви за ним жалієте? І нащо він вам? Ви ж його з'їли? З'їли. То що ж ви хочете?

Головне, що ті люди, що його з'їли, тепер б'ють себе в груди.

Так нащо ж він їм здався? Тепер вже лишнє це все, тому що чоловікові треба жити, щоб він був жив. А як йому не дали жити, а тепер вони його шанують. То нащо вони здалися? Мені здається, аж обідно. Ну що ви його трогаєте. Нехай собі лежить спокойно.

Іншим людям, напевно, потрібно. Ідуть молодші люди, для яких воно має бути усправедливлено.

Та нащо воно здалося вже тепер, як їх нема?

Воно і нема, і є. Знаєте, бо людина не йде десь зовсім, їх нема фізично, але вони є якимсь іншим чином. Словом. Але таке люди людям роблять, то що там казати.

Я помню, приходять до мене. Ми молотили хліб. Що там в нас було, забрали до одного зерна. Хоч би оставили одно зерно. А приходив тут один сусід до нас. А я плачу, плачу. Що ж ми будем робити? Четверо дітей. Де ми дінемося? Той чоловік каже до мене: «Ти знаєш, що тобі завтра суд?» Я говорю: «За що?» «За те, що в тебе не хватило». Забрали хліб, що молотили, і приплюсували, що в мене не хватило розверстки. Нема чим доплатити розверстки. «Це тобі, — каже, — має бути і ще двом людям». Як хоч і де хоч дівайся. А він тоді, дід мій, сховався десь аж у Керч. Я тоді за сумку і поїхала. А ніде ніколи не була на вокзалі. Приїхала я туди і розказую дідові. Він каже: «Що ти голову морочиш, ніколи не може бути, щоб забрали весь хліб і тебе будуть судити. За що?»

Ну от. Я винувата осталась. Ну ладно. (А ще мама моя покойна була. Оставляю я цих дітей там.) Приїжджаю я звідти на свою станцію. Іду додому. Вже темно. Заходю до сусідки скраю там від поля. Кажу: «Що там чути?» А вона: «Одна баба втекла і ти втекла, а одну забрали, а її чоловіка посадили як куркуля». Забрали її, дали п'ять год, бо не хватило їй чим доплатити. П'ять год дали тюрми. А хлопчик остався, тринадцять год, дєвочка і ще мальчик. Два мальчика і дєвочка. То старший хлопчик зразу з ума зійшов. А вона відбула п'ять год. А дітей забрали дід і баба.

Тоді дід Семен поїхав сюди, ваш чоловік?

А тоді вже, як прийшов, його поставили завхозом. Це сьогодні, значить, собраніє, і дід мав бути на собранії, а він не пішов. А на другий день приходить, а його вже величають. Та куди там після всього цього. Вже клуню в нас одібрали.

Він приходить додому та й каже: «Ти знаєш, єсть із Донбаса вербовщик. Я, наверно, завербуюся». Нічого ж вже не хочеться йому. Не хочеться вже дивитись на них, на тих людей. А я кажу до нього: «Як хочеш». Пішов він, щоб дали йому справку, що він поїде. Голова колгоспу, голова сільради ні в какую: «Ми його не пустим». І не дали йому нічого. Ніякої справки. А чоловік той, вербовщик з Донбаса, каже: «Ви знаєте що, я вас беру без ніяких документів. Ви йдіть на мою ответственность». Та й взяв на свою ответственность. То й ми сюди приїхали. І так йому опротивіли ті люди, що так його замучили, і так ми не поїхали додому. Таке горе загнало. А тепер кажем, що добре, що вигнало нас з тих буряків та з того горя. А часом присниться, що наче я вдома там, та так журюсь й думаю: «Боже, чого поприїжджали до цього Донбасу. Нащо воно нам».

Дім цей строїли в саму голодовку.

Це перед війною чи під час війни?

Ні, вже після війни.

Це, я знаю, саман, люди називають. Із саману робили.

Саман це й є. Глина і солома. Оце ми його і построїли. Потом викинув дід балки. Пішли ми з дідом балки шукати. А балки були рейки залізні, то ми його тягнули з дідом. На всю хату натягнули цих рейок. І потом він взяв ті скоби забив у ті дірочки, що в рейках. Так що вона буде стояти, я кажу, сто год.

А де ви жили до того?

На сто сєдьмом, через балку.

Там гуртожиток був, чи що?

Гуртожиток. Дали нам комнатку. Це таке, як барак. В тому будинку жили, а тут строїлись. І я така спухла була і ще робила на сто сєдьмом заводі. Правда, я там довго не робила. Робила трохи, та мене вигнали врачі. Не можна. Вредний цех. То мене звідти випровадили. Прийшла я додому. Що я буду робити? Сидіти? Діти. Треба чимось заніматися. А дід ще зробив мені полегкість. Купив мені корову. Ой, набралася я ще з тою коровою. Іти за три кілометри доїти дньом. Оце рано встанеш, вигониш. А тоді йдеш за три кілометри доїти дньом.

У вас не приганяли на обід?

Ні. Потом ідем вечором встрічати, чи там дощ, чи там що, йдем аж на ту площадку, на ту сторону, і виглядаємо, бо це будуть іти з скотиною. І тільки то робиш, що нічого не робиш, та тільки ходиш.

А Василь так ходив до других, як малий був?

Василь був як той циган.

Це йому скільки було, як ви сюди переїхали? Рочків два, напевно.

Годіка два, наверно. Бо ми сюди приїхали, то я пішла на роботу на завод. А дєвочка, та заболіла, у чистий четвер заболіла менінгітом, а на паску померла.

Це їй скільки було рочків?

У восьмому класі була.

Тоді він поїхав за дітьми, бо я сказала, я вже не хочу туди їхати. Вже там нажилися ми, хватить з нас. Поїхав він за дітьми, а я пішла на роботу в ноч. Приходжу звідти та йду до тої бідної дєвочки, що лежить в больниці. То там день работаю, а ніч сиджу коло дитини. Це пішла я, а завтра паска. Пішла я на роботу, а приходжу з роботи, а він вже з цими дітьми вдома. Приїхав, привіз. Та й каже: «Набрався я з ними». Марусі було три годіка, а йому два. А вони його не знають. Вже забули. І вони його не признають. Я тільки, каже, привів їх сюда — знов тікають. І поки їх привіз, каже, то набрався з ними.

Я йому і кажу, що така і така штука, що дитина, дочка, в больниці і без пам'яті. Пішов, відправив її в другу больницю, і вона там Богу душу віддала, на другий десь паски вже. І оце така робота.

А оце ж тоді началась війна якраз. Вже йшла війна. Бо ми її похоронили, і вже німці тут ходили, то ми боялись іти на кладбище, бо два хлопці ішли з кладбища, німці їх вбили. Не маєш права ходити. І так ми не ходили, і так ми не знаєм до сіх пор, де вона похована. Замісили там, затовкли. А вже сина, що розірвало в сорок четвертім году... В сорок четвертім году розірвало Ваню. А вже вчився, що називається, добре вчився. А цей же кончив сім класів, чи скільки, так пішов на дев'ятий сюди в школу. А вчителя кажуть: «Якби ти вчився так, як твій брат». Вже цей хлопчик був отлічнік на всю школу. Ну все-таки прийняли вони його.

Василь раніше пішов в школу, як в сім років?

Він раніше пішов. Ми й не знали з дідом, що він в школу ходить. Там барак був тоді, а воно ходе, ходе. А я кажу: «Васєчка, синок, ти сиди». А в нас там набрали, як то ми, хохли, землі, засівали там кукурудзу, то, сьо. А я їду за тою кукурудзою, кажу: «Ти, синок, сиди коло хати, нікуди не йди». А на другий день приходить Маруся зі школи й каже: «Мам, вчителька передала листок», значить бомажку. В тій бомажці пише явиться, значить, туда. Вона жила, та вчителька, близько.

Я приходжу раненько, бо сама їду на город, а хлопця лишаю вдома малого. Ще нема йому шість год. Має бути на Рождество. Її визвали, ту вчительку. «Хто ви будете?» Я їй сказала, що Стуса Василя мама. «А чо він босий в школу ходе?» А я кажу: «Я не знаю. Він в школу не ходе, йому шість год нема». А він вже газету читає. Я кажу: «Я не знаю, чого він ходе в школу. Я

всігда в роз'єзді, на городі, то туда, то сюда, а його оставляю за хазяїна. А чого він прийшов у школу, то я не знаю. Нащо ж ви його приймаєте?»

А вона каже: «А ви знаєте, що я вам скажу, пускайте його в школу. Нехай іде».

Оце йому має бути шість год сєдьмого января, на Різдво, на саме Різдво.

І ви знаєте, пішов він. Дали йому костюмчик, все чисто, і йде він в школу. А тут він товаришував з одним хлопчиком. Той з тридцять третього года, а, як баран, нічого не понімає. А цей з тридцять восьмого. Та каже: «Ану, Стусік, виході к доске!» А раньше Колю визвали. Щось там писав, писав, не знаю. Тоді визвали: «Стусік, виході». Він вийшов. Давай щось там писати. Та навшпиньки стає, до дошки не достане. Всьо вирішив правильно. «Вот відіте, какой мальчік». І так він з первого класа йшов і йшов, і щоб ми його коли заставляли...

Тільки ругали ми з батьком...

За що?

Що він дуже книжки читав, любив, і його голова болить. Ну що тепер з ним робити, що в нього так голова болить. Пішов дід, купив бутилку риб'ячого жиру, давати йому по ложечці. Дає йому три ложечки на день. Це рано, як іде в школу, як прийде з школи і вечером. І він до неділі заробить. По десять копійок платить за ложечку.

Щоб пив?

Він не хоче пити. Я йому приготовлю кусочок хліба і цибульки. І він привик. Випив цілу півлітру. Як тільки субота, так він отчот. «Тату, а мені ж гроші треба вже тепер». Дає він йому ті гроші, що він заробив. Не знаю вже скільки. Знаю тільки, що він багато вже йому має давати грошей. І каже: «Знаєш, що, синок, що ти будеш з ними робити?» То тоді вже, коли він був більший, то що він купляв за ті гроші, то не папіроси, а купляв книжки. Оце йде в город, їде там чи йде, і заходить в бібліотеку Крупської, ще маленький, і там він десь шукає, десь найде книжок. Приносить дві-три книжки, дві-три книжки... І то так він їх приносив. Я кажу, така була дитина мила, така...

А ви любили, щоб він читав, просили, щоб він вам читав, ще коли маленький був?

Читає. Всьо-всьо читає.

А співав?

А співати... Я даже не помню. А... все українські, українські.

Школа була російська, та що він ходив?

Російська, да. Ще й була українська, але ніхто не хотів вчитися.

Але пішов він після школи на український туди в інститут?

Він в Київ поїхав. Хотів кудись там поступити, та не прийняли, бо він ще не совершеннолітній.

Ще було 16 років.

Маруся вже вчилася в інституті тут. А він приїжджає з Києва і плаче. Маруся приходить і каже: «Вася, чого ти плачеш? Іди, підеш, де я поступала, я тебе заведу». Він же десять класів закончив, не те що. Пішов він з нею. Прийняли його без іспитів.

В нього все було п'ятьорки. Прийняли без іспитаній. Так він тут і остався. А Маруся пішла здавать, кругом був дуже великий конкурс. А на математиків менший. Вона пішла на математику. Вона в нас була наче сама ледачіша. В неї все не хватало то книжок, то тоє, то сьоє. І тоже здала на математику. І це вона в тій математиці до сіх пор.

В школі вона?

В школі.

А розкажіть, як він якусь бабусю додому відводив.

Що ви розказуєте?

Бабуся п'яна якась лежала, що Василь її ще в костюмі гарному додому відводив.

А... То він йде якось з інституту. Та йде не додому, а йде в бібліотеку Крупської. Там читає, що там йому надо, а потім, коли йде додому, то вже темно. То він якихось п'яних десь підбере, то якась баба п'яниця була десь там на Краснознамьонній. В баюрі все вона сидить. А я, каже, піду через Краснознамьонну, щоб скоріше. Коли, каже, слухаю, вона кричить. Лежить в баюрі і кричить. Ну, я, каже, підійшов до неї. Кажу: «Бабушка, давайте руку». Дала вона йому руку. Витягнув її з тої баюри. І до мене, каже, тулиться. «Бабушка, — каже, — не туліться, бо я, каже, весь буду в грязі».

— Це, синок, не грязь, це свята земля.

То він її приведе до воріт. І скільки раз водив. А я на нього сварюся, я на нього лаюся. Зачим воно мені. В нас же недостатки. Що, він сьогодні цей костюмчик взяв, а завтра другий? В тебе, ж, кажу, один. Беру я цей костюмчик, сушу, встаю раненько вдосвіта, вичищаю його, витираю йому.

Як тільки завтра приведеш мені бабу, кажу, то я тебе випхаю до п'яниць туди, хай тобі чистять...

Якогось діда він найшов, чи кого. Йому жалко, бо плачуть. Він такий якийсь був. Він всіх жалів.

А це був у Києві. І я ж була там. Недовго я там була. Тільки кажу до нього: «Знаєш, що, Вася, ти поведи мене в церкву». А він каже: «Йдем, мамо, поснідаєм та й підемо». А я кажу: «Ні, я снідать не буду, а йдем в церкву». Пішли, йдем, а йде жінка, несе мішок на плечах і дитину отаку, як оце в нас. А він каже: «Мамо! Ти глянь, яка жінка іде, бідняжка. І дитину волоче, і такий мішок волоче». Він хотів взяти дитину — не йде. Взяв той мішок і несе.

«Куда вам нада?» «Туда й туда мені нада, на такий-то вокзал». Пішли на один. Не на цей. Пішли на другий. Знайшли то место, де їй нада. Тут її треба посадити. Нема нікого людей. Приходить якась жінка, а він говорить до тої жінки: «Оцю женщину посадіть на такий-то автобус, бо їй нада туда й туда». Поки ми все обійшли, то й у церкві відслужилося. Я кажу: «Вася, хіба так можна?» А він: «Мамо! А як же ж ми її покинем? Як вона з дитиною і з грузом таким. Ну її ж можна оставити? Треба ж їй помогти».

Бачите? То такі рідкісні люди.

Він не міг. І оце ж він усе знає, що було батькові і матері, і за що, як ми там жили, за що мучили. І він ото ніяк не може пережити. Як це так? За що? Четверо дітей, забрати корову, та ще й чоловіка відігнати. Я кажу, щоб я була не втекла тоді, то мені були б дали ще п'ять років тюрми, бо в мене не хватило зерна. Все забрали — і ще не хватило. І то такий він якийсь був жалісливий, йому всіх жалко. А його ніхто не жалів.

Розказують хлопці, ті, що з ним вчилися в Києві, от Юра Покальчук, не, знаю, чи ви його знаєте. Так само він і його жалів. Як був той слабий, то він ходив коло нього в гуртожитку. А маленьким він рано ходити в вас почав?

Було сім місяців. Я ж вкладаю його та й іду пшеницю жати в ніч. А його малого оставила, як то колиска в нас. Поставлю вниз, довкола обкладу тряпками. Він як вилізе, думаю, щоб хоч не вбився тут. А він вилазив через тряпки ті. А як впаде, то встане. Маленький був. Набралася я з ним. А тепер жити нема з ким.

Але тепер маєте двох внучок. Дівчаток. Може, то й добре, що дівчаток.

Чоловік розсердився, як ця Інночка найшлася.

Не хотів?

Щоб був син. А де ти його возьмеш? Я ж кажу: «Павлік, це ж не по заказу».

Природа знає, що вона собі робить.

А тепер привик. Я йому кажу: «Привикнеш».

Воно й краще, що дівчинка. Ви знаєте, якби мені, то я б краще дівчинку хотів. Я, правда, не одружений. Мені чомусь дівчинку хочеться.

А хлопців маєте?

Ні. Я ж не одружений досі. Як Василь, Василь Овсієнко. Ми з ним колись разом вчилися. І так ото, обидва холостяки. А на весіллі ви були в Василя? Він в Києві одружувавсь?

Нє.

Не їздили? Він тільки написав?

Написав одно. А по-друге, він розписувався в Пилипівку в піст. І нащо мені йти в піст на твою свадьбу. Не ходили ми, ні я, ні дід. Так вони обійшлися без нас. Нащо мені ваша свадьба, як ви женитеся в піст. І от бачите, і нема щастя.

Але жили вони, кажуть, дуже добре.

Нє, вони жили добре. І вона така хороша, дай їй Бог здоров'я. Я не знаю, що за жінка. Вона до сіх пор за ним страждає. Харашо жили, що називається, харашо. Я там була, наверно, з місяць. Ще Дмитрик почав ходити. Не міг ходити, то я водила за полотенце по хаті. І що ж ви думаєте, щоб хто заругався... Сім'я в неї хороша була, у Валі. Мати була хароша і батько. Батько ще живий був.

Я з тисяча дев'ятсот второго года. А він з третього. На рік молодший. Но вже нікуда не годний. І так в них така тишина. Та й каже Валя: «Оце ми зараз позавтракаєм і підем на дачу». Дивлюся: повиверталися всі — лежать. Виходю: «Ви чого оце лежите? Що вам не хватає?» «Нада, щоб сало зав'язалось», — каже старий. «Ану давайте, пішли робити, що треба».

Я жила у своєї мами, ми ніколи не оддихали. Поїли і пішли на роботу, що ми мали робити. А вони привикли... сало! Хвате з вас сала. Пішли!

Дома ж не в'яжеться. Дома зразу роботи повно.

Де ж воно тут буде в'язатися? Встала зрання, давай свиням готовити, та й курям готовити, та й все на світі. Я хоч стара й непотрібна, то хоч чуть-чуть поможу. Ну, а якби не я, то що б вона робила без мене?

Але бачите, яка у вас Таня. Хороша Таня. Хорошу внучку маєте. Ви теж з своїм чоловіком добре жили, з Семеном, наскільки я знаю.

Я нікада, скільки ми прожили... В двадцятом году ми женилися. А я забула, в якому году це він вмер.

Це десь тепер, недавно, Василь там десь був, на Колимі.

В сімдесят восьмому. І я не чула ні одного мата. Нікада. І чорного слова не чула. І наш зять, Павлік, тоже, слава Богу. Це ж ми живем четвертий год вмєсті, тоже так. Я не чула, щоб він заругався, щоб він матом кого накрив. А кого ж він може накрити, як жінку. Но мені, то Боже сохрани.

Василь був більш схожий на вас чи на батька?

На мене. Я на батька похожа.

А він вже в діда і на вас.

Ага. А сестра в мене похожа на маму. Риженька, маленька, кирпатенька. А я на батька.

А сестра там лишилася, в Рахнівці?

Вже й померла.

Але там.

Там. Тоже, бідняжка, набралася горя. В тої баби, де вона свекрухою є, було дванадцять душ дітей. Всі вимерли до одного. Одному двадцять год, другому двадцять п'ять, двадцять три, восємнадцать. Отакими мерли. Якась в них була чахотка, чи що. А вона риженька була, і до неї не пристало. І так жила з ними. І потом цей же мужик її остався. І цей помер. У неї один син був. Ще він є. А з цих нікого не осталось. Всі чисто повимирали. А потім взяла маму. Мама щось, не знаю там... Захотіла сюди. Мама моя. Наша: «Я хочу в Донецьк поїхати до дочки, — каже, — я побачу, де вони живуть, і як воно, я не знаю». Ми її привезли, він приїхав, привіз на Ніколая, дев'ятнадцятого дікабря. І на Ніколая похоронили через год.

То вона так уже тут лишилася?

Тут. Тут її і похоронили. Вона була дуже больна. Серце в неї було.

Як Василь тут учився в інституті, то часто у вас хлопці були, його однокурсники?

Хлопці тут були. Багато в нас ночували. Принцевський покойний. Царство небесне йому. І багато було таких. Набере їх цілу хуру, та й привезе. «Васєчка, що ж я їсти давати буду, щось же нада їсти дати людям, вони ж прийшли...». «Та, мама, найдеш». То зварили картошки, то щось у погребі всігда є, варення повно всякого. Та так і обходились. А тоді вже привикли.

А пам'ятаєте, як ви йому малому переляк виводили десь в якоїсь баби. В листі до Дмитрика він згадує.

Ні, я не знаю. Кудись водила до баби, не знаю куда.

Я ж так почитав і думаю, що ж то його так перелякало.

Не знаю, хто його перелякав.

А ту пісню, що він дуже любив вашу, ви знаєте? «Ой люлі, люлі, моя дитино». Ви її знаєте, як співається? Не могли б мені показати?

А що ж, ви не знаєте її?

Я один раз чув, як Ніна Матвієнко її співала. Слова то, знаю, Шевченкові, а мелодії не пам'ятаю.

Я тепер не можу вже співати. А я знаю, що він співав:

Ой люлі, люлі, моя дитино, вдень і вночі,
Підеш ти, сину, на Україну, нас кленучи,
Сину мій сину, не йди ти в люди, а йди у гай.
Знайдеш ти в гаї тую калину, та й пригорнись,
бо я любила, моя дитино, її колись.

Це він співав. І ще співав.

Ой умру я, мила, а ти будеш жива.

Оце я все згадую.

А ти будеш жива,
Чи згадаєш мила, де моя могила.

Ви його після Києва не бачили так часто. Сниться тепер часом вам?

Оце Маруся тепер була на якомусь собранію, чи що воно тут було, не знаю, що. Казала, тоже наплакалась. Я кажу: «Ну що там, Маруся було?» «Наплакалась, мамо, добре, та з тим прийшла». А що там робили, вони мені не дуже розказують. Який же він не був вредний, а тепер вже став луччий. А кому він тепер нужен. Його ж нема. Що з того толку, що вони тепер його піднімають, як його нема. Ну, слава Богу, хоть Дмитро є. То хоть цей приїде.

А ви знали, що він пише вірші, як був ще маленьким, не знали?

Не знаю. Нічого я не знаю. Нікада не читала їх і не знала. Тільки все ругала... Що ти там ліпиш не знати що? А він сидить. Пише. Пише. Щоб він коли минуту всидів. Чи він коли згаяв время. Все робота в нього, все робота.

Писав уночі? Чи тільки вдень?

І вночі писав. Часа в два ще світить. Виругалась добре на нього. Чого ти сидиш, доки будеш сидіти, та такий-сякий. Він, правда, не обідився нічого. «Мам, я ще трошечки, та й буду лягати спати».

Це ви мали четверо дітей?

А осталася при внучці. Куди дінешся? Ніде не дінешся. Не те що я хвалюсь. Якісь вони були такі завзяті, всі вони вчилися здорово, всі вони до книжок. Я кажу, хоть би сі дівчатка були такі хоть трошки, хоч би чуть похожі на них.

Маруся вже була менша, а Василь більший, Маруся вчилася, а в неї книжок не було. Вона кончила перший клас, і книжки не було. А потом вже дід попросив якусь вчительку, щоб вона їй написала азбуку, і вона так шкандибала. Помаленьку вчилася, вчилася. А потім вже, як пішла поступати в інститут, там був єврей. Приходить додому, та й каже, що принесла кол. Маруся це вже в десятім класі. Та й каже до мене: «Мамо! Ти знаєш, мені сьогодні кол поставили». І батько ж у хаті. А цей самий єврей, учитель, він математик був. Бо каже, що це ти переписала. Не може бути, щоб ти задачу цю вирішила. А вона сама вирішила, Маруся, і всі діти переписали з неї. А він каже, що переписала.

Ну ладно, каже дід:

— А ти вирішила?

— Вирішила.

— Він тобі кол поставив?

— Поставив.

— Мовчи. Нехай буде. Хай буде кол. Ти знаєш, що ти не переписала, а вирішила. Нехай буде кол.

Так її батько розважав. Та приходе. Приносить п'ять. Значить, знайшов він таку задачу, що вона її не вирішила, а Маруся вирішила ту задачу. І поставив він їй п'ять аж тоді.

Ну тоді почали поступати в інститут, хто куди. Була школа десять класів, і так всі поступили в інститут. А він каже: «А як Стус Марія?» Так до дівчаток. А одна: «Стус Марія також подала заявлєніє в інститут». «Она нє пройдьот». Які мстітєльні ці євреї! Ну не пройдьот, то не пройдьот. Якраз пішла вона. І скільки не ходила, то здавала і здала всі. Ну ладно. Потом дали їй аж в Шахтьорському тут роботу. Там вона знайшла якогось батька Тетяниного. Там вони зійшлися, десь жили, не знаю як. Досить того, що приходить відти і каже, що, значить, найшлася дєвочка. Ну нам же тяжко. Ми ж не будемо няньчити. Ти будеш там, а ми будем тут. Приходь сюда. Вона прийшла сюда, як устроїлась тут на десятому, і вона тут тридцять п'ять год отработала, чи скільки, у цій школі. А пішла вона сюда, а той єврей таки є. Я їй казала: «Ти дурна сама. Треба бути хоть чуть-чуть іначе». Якісь вони такі мягкі. А він знайшов задачу. Вона вже тут робила. Найшов задачу. І він математик. І дав їй, щоб вона вирішила. Вона вирішила. Приходить, приносить. «Марія Семйоновна, ви розкажіть, як ви її рішали. Я рішав цілу ніч і не міг рішити». А я кажу: «І ти розказала?» «Да, — каже, — розказала. Де кінці виводила, де як рішала». Я кажу: «Ти дурна! От як собі хочеш. Хоч обіжайся, хоч не обіжайся. Хорошій людині я б сама сказала і помогла. Но такому Кальвіну, я б йому... Він усей вік все грозив тобі. Прийшлось на роботі оп'ять. І ти йому розказала, як ти її рішала. Оце ще такі є люди.

Так що ви в родині маєте двох вчителів. Василь теж вчителював.

Василь теж вчителював.

Вже після інституту чи після армії?

Нє. Він щось недовго вчителював. Пішов тоді в Київ, чогось не знаю чого. Там знайшов собі таких товаришів. Я знаю, що там якийсь Василь. Я там була. Кажду ніч приходить на ніч. Василь Семенович, то займи гроші, ще там щось у нього. Кажу до нього: «Знаєш що, отой хлопець, він тебе продасть. Я його бачу, що він тебе продасть всьо равно. Хитрих людей, їх на чому-небудь та впіймаєш. «Та нє, мамо, він хороший хлопець». І той же самий видно Василь його і загнав. Не треба з ними, кажу, заходити, не треба так товаришувати дуже харашо.

А таких там багато. Тепер дістають документи в інституті літератури, де доноси писали на нього і на інших. Ті, з якими він працював. Всі ж вони є ті люди, що

писали і стукали. А хто вам розказав, що його заарештували тоді?

Не знаю, хто сказав. Чи Валя, чи хто. Переживали й плакали. Та що ти зробиш. А як старий батько помер, Вася був на висилці. Він вже відсидів десять год чи скільки. Я пішла в больницю до нього та й кажу: «Візьми справку з больниці, подай Василеві туди, де він на висилці. Може, його пустять, хоч трошки хоть би побачити».

Він, правда, попросив врача. Вона написала справку. Завірила, дві печаті положила, і подали. А тут дивлюся, через кілька время Василь прийшов. Пустили його звідти. Відпустили.

Який був дід Семен?

Мій дід був такий... як діди.

Він же до певного часу дідом не був.

Здоровий, крепкий. А болів він грипом. Зимою ступив в галоші і пішов на двір. Ходить там, ходить, приходить, скидає галоші і лягає. Я на нього нагримаю: «Чого ж ти ходиш босими ногами по дворі». Давно в нього отуто хрипи були. І йому признали воспаленіє льогких чи що. І він болів, болів, чахнув, чахнув. А був сам повний такий, дід. Кажу до нього: «Що тебе болить?» «А нічого, — каже, — не болить». І вмирав, і нічого не боліло. І потом каже: «Визви скору помоч». Визвала я скору помоч. А йому як почали давати уколи, то весь у крові. Я так глянула на ту кров. І на другий день каже: «Визви скору помоч». Маруся була на роботі. Я кажу: «Не визву. Тебе тоді так накололи, що я не могла спати ноч'ю». Скільки ж можна уколів цих давати. А йому все равно. Не визвала я скору помоч. А приходе Маруся зі школи: «Тату, ну як здоров'я?» «Плохо, Маруся. Знаєш, казав мамі, визви скору помоч, а вона не визвала». «А чому ти не визвала?» А я кажу: «Та його вчора так накололи, що я вже боюся, що як визву, то знов будуть колоти». «Ну, я побіжу щас, визву скору помощ».

Я кажу: «Знаєш ти що, ти сідай їж, обідай, а я піду сама». Пішла я, визвала ту скору помощ. Аж у клуб, за магазином. Поки я прийшла звідти, сидить врач. Ну, такого вже возрасту, як оце ви. Сидить той врач. І що ви думаєте. І каже до мене: «А з ким це дєдушка сидить?» А він на моїй кроваті лежить, дід. А він коло нього на стільчику. А я ж кажу: «Я, бабка його». «Ну, ви знаєте, його треба положить в больницю». А він хоче в больницю, бо там його вилічать. Я кажу: «Я не знаю, дивіться самі». Ну, забрали вони того діда, забрали. І Маруся поїхала з ним. Привезли сюди до Аврори в больницю. Не приймають. Восімдесят чотири года йому було. Не приймають. Нащо він їм здався, такий старий. А цей чоловік каже: «Я не вийду до тих пор, поки ви не найдете место. Нада цього чоловіка положить в больницю». Не дають. Пішов він туди. Він знав, куди ходить. І положили. Знайшли кровать, постель знайшли і положили.

І ото як Василь приїхав звідти... сім часов їхав у самольоті, і приїхав. І зразу не додому пішов з аеродрома, а зразу пішов у больницю. І там вони посиділи, поговорили з ним. І якраз неділя була, як його забрали. І Василь попрощався, вкрив і приходить сюда. Я глянь, а він іде. І каже: «Ой, мамо! Який тато наш слабенький. Чого ж ви мені не писали?» А я кажу: «Що ж тобі, синок, писати. Що ти поможеш. Тільки ростроїшся більше. Що вже буде, то буде».

І вкрив його. А тут принесли чай вечером медсестри в больниці. Вони до нього, а він готовий.

Василь лиш приїхав, вони побачились, і...

Побачились, поговорили. Та ще й каже, там люди сиділи, люди лежали там чотири у комнаті: «Отепер вже й вмирати можна. Вже сина побачив, то вже й можна вмирать». І поки вони принесли чай, то він готовий. А я не сплю. А Маруся приходить зі школи. «Ну як там наш тато?» А він: «Ой, тато наш слабенький». «Я щас побіжу», — вона каже. Я кажу: «Куда ти будеш бігти. Ти будеш йти, то я за тобою». «Набігалась, находилася за цілий день та й будеш йти за мною? Сама піду». Ну, я кажу: «Йди, йди. І я піду. Як же я буду спати, як ти пішла». Не пішла вона... А я цілу ніч не сплю. Щось таке верзеться. Який вуголь у мене в хаті, повно вугля. Щось таке. Спати я не можу. Дивлюся, вже чотири часа. Поки я зібралась — п'ять часов. І побігла в больницю. Приходю в больницю, вже нема ні постелі, ні діда. А тут один чоловік каже: «Ви знаєте, він ще, може, був прожив день-два. Він побачив сина, обрадувався, серце йому, наверно, і помер». І больше і не бачились.

А з іншого боку, він його дуже чекав, бо хотів поговорити.

Що вони там говорили, я і не знаю, бо племянниця прийшла, то, каже, як увійшла, то аж злякалася. Дядя Василь з батьком балакає. Та й, думаю, піду, хай собі наговоряться. А вони наговорилися добре...

Племінниця не знала, що він приїхав?

Племінниця? Нє, не знала. Досить того, що пустили. А міліції кругом! А міліції кругом! І там машина стоїть. І там машина стоїть. Берегли його. Берегли, щоб він не втік.

Стерегли.

Стерегли так, щоб він не втік.

Він і так насилу звідти вирвався. Вони ж не хотіли його звідти пускати, з Магадану, з Матросова. Він же там голодівку оголошував, щоб його пустили, бо батько тут в лікарні. Вам то він не говорив.

Він мені нічого не каже.

Що писав звідти в листах?

Він відти й не писав навіть нам. Мені здається, письма чи не йшли, чи... А може, що там напише, то діти мені й не дають. Так що я з ними не дуже дружила, по тому самому, що вони мені усе брешуть. Вони мені не скажуть правди.

Вони вас берегли так. Як і ми з своїми мамами. Ми теж правди не кажем. Здається, щоб серце в мами не боліло. А воно ж все одно болить.

Все одно болить. Я ж кажу, цілу ніч не сплю, бо я не можу спати. Голова закрутилася. Я сіла та й думаю. Та й кажу: «Де ж це мій дід дівся?» Ті ж мені аж потому розказали, що був родич у нього, син чи хто. Він з ним говорив-говорив довго. І, кажуть, поцілував його, вкрив і пішов додому.

То він вже побув трохи вдома?

Десять днів. І все його тут стерегли, щоб він не втік.

Але сюди не заходили?

Нє. Не заходив ніхто сюда.

Ну, а тоді, коли його перший раз в Києві брали, то до вас не приходили тут рипатись?

Нє, прийшов один. Прийшов чось, не знаю чого. Один раз прийшов, більш його не було.

Щось розпитував, чи шукав?

Щось питав він мене, не знаю що. Я вже й забула.

І всі ж ці люди є. Всі ж десь вони є. Не знаю, що вони тепер собі... Ну, вони тепер думають те, що й думали. Але що вони кажуть тепер, коли бачать скрізь його в кожній газеті, в журналі тепер. Вчора по телевізору навіть говорили. Там зараз у Києві Конгрес україністів. Вчені з усього світу поз'їжджалися. Вони говорили трошки про сина вашого. Ви дивилися, ні? «Плеяда», така передача.

Мусиш і миритися. Куди ж дінешся.

Зовні можна миритися, а внутрішньо воно ж не змиришся. В душі не змиришся.

Мене ніхто не обіжає, то й байдуже.

Це зараз. А за все життя що з вами робили?

Якось ми жили. Якось ми прожили наче благополучно. А воно прийшлось... Тоді бабушку привезли, бабушка тут вмерла в нас. Дочка тут померла. Нє, дочка раньше вмерла.

Вас було багато в родині, в мами?

В мами? Троє. Дві дочки й син. Сина забрали на фронт та вбили.

Ще в першу війну?

Да. То вона приїхала сюда. Помню я, оцю кухоньку валили ми з дідом. Вже валили. А оце ми вже мазали її там. Там викопали ямку, наколотили тої глини. Коли чую, а на горі коло криші і так тривожно Василь ревить. І я чую, хтось свариться: «Вилазьте, я вам сказав!» І оп'ять старий кричить на бабу. І коли Вася глянув, а баба в ямі. Бабі захотілось помогти. Бабі вже восімдесят з лишнім год. Вона має брати глину, набирати в відро, а старий носить нам на чердак. Він взяв за руку, висадив бабу. Дав води. Помила руки.

— Жиди ви! Я вам нічого не помагала. Думала, хоть трошки вам поможу. Як же я так буду, що не поможу. Я додому хочу.

— Ну хоть хочете, то вже вас не повезем тепер. Вже повезем на те літо, — каже старий. Змирилась баба. І так вона перебула в нас це літо. Оце осінню привезли. На Ніколая привезли і на Ніколая хоронили. Через год. Вона ще думала помагати.

Так воно в вашій натурі так. А ви? Ви ж теж помагаєте весь час?

Треба помагати. «Жиди ви». Оце я тільки почула.

— За що це, діду, нас мама назвала жидами?

— Що я витягнув з ями.

Чи сниться тепер Василь вам?

Нє. Ви знаєте, снився всього два рази, як снився. Одного разу сниться, що він каже: «Мам!» Я кажу: «Що?» — «Ти знаєш, я без сорочки». Я кажу: «Чого ти, синок, без сорочки?» — «Нема. Диви». Показує мені руки свої. А в нього тільки клапті висять. «А чого ж ти без сорочки?» — «Нема».

А тут його сорочка висіла на машинці, щось вона хотіла з неї шити. Чи сумки, чи що. Шовкова і ще нова. Кажу я до Марусі: «Знаєш ти що». А Тетяна вже вчилася в технікумі. «Ти давай цю сорочку постірай, погладь, і треба йому якось віддати цю сорочку. А Тетяна каже: «Ти давай мені, бо я туди ходю. Там єсть церкви, там єсть. Я всьо зроблю». Ладно, зробили. Перестав снитись.

А це вже, не знаю, скільки було время. Год йому мав бути. Та й кажу до дітей: «Що-небудь, діти, приготовимо. Небагато». А що ж ми будемо готовити? Досить того, що візьмемо щось трохи у магазині, дамо людям, так і буде. Якась пам'ять.

А приснився він менш ноч'ю. «Мам». Я кажу: «Що?» — «Ти приготов мені що-небудь в сумку». А я кажу: «Синок, а що ж я тобі приготовлю у сумку?» — «Та що маєте». Оце так на год він мені приснився. Тоді вже як така робота, то кажу до дітей: «Давайте, щось таке приготовим, бо він просив: дай мені що-небудь у сумку». І це мені так з сорочкою приснився, то так якось, я вже й не помню. А це добре помню: «Мам, приготуй мені що-небудь у сумку».

А той Микола, що лишився в Рахнівці, що той згадує, що їздив помагав йому хату робити, хто він такий? Двоюрідний брат Василеві, чи хто? Дядько Микола. Каже, що будував хату на тому місці, де вона була, в Рахнівці?

То мій племінник. А як ви його знаєте?

Я його не знаю. Я просто в листі читав, до Дмитра. Писав Василь до Дмитра, до сина. Писав, що я в такому то році, 57-ому, був там і ще помагав будувати.

То Василь там був?

Там. Щось там помагав будувати. Там, мовляв, тепер тої нашої хати немає в Рахнівці, а є на її місці інша.

Друга, що Микола построїв.

Чи він ще там, той Микола в Рахнівці?

Є. Такий п'яниця ледачий, ой! Мій племінник, но треба сказати правду. Жінка в нього — до того хороша жінка. Сиротку якусь узяв. І вона, як не робе в колгоспі, то йде людям хати маже. Вона штукатурити дуже харашо вміє. Найшов щось дев'ятсот рублів законних, і ті пропив. Жінка що назбирала.

Мають дітей вони?

Два сина. Один тоже такий хороший був хлопчик, що приїжджав сюда і поступив на роботу. Він закончив десять класів. Поступив тут в інститут, і поставили його парторгом, чи що. Та й женився, та була в них дєвочка. А він за тею дівчинкою так заскучив. Жінка п'яниця, батьки п'яниці. Де він їх тут видрав? І він взяв бідний, та й повісився. Такий хороший хлопчик. Якби якийсь хуліган чи п'яниця, то не так було б жалко. Ще й сказав тим хлопцям, що вмєсті були в общежитії: «Як я вмру, то скажіть моїй мамі, щоб мене забрала додому». І, кажуть, виходять, а він там висить. Десь там на лєстниці в коридорі, чи де.

А один ще хлопчик — не знаю, чи женився вже чи ні. А жінка, бідняжка, так з ним мучиться. Оце мучиться, бідна, до цих пор. Я б його вигнала з первого дня. А куда ти його виженеш. Сирота. Не має де дітись. А построїли хату, треба жити.

Це він сестрин чи братів син?

Братів син. І брат жив харашо. А він такий ледар. А самий старший син пішов у воєнне училище. В Западній щас. В Германії був довго. Другий закончив два інститута, Степан, молодший. Він, видно, способний був. І там він десь в Западній тоже живе. Цей тільки менший пише пісьма. Більше ніхто. Там два бусурмани в Рахнівці, то ті не пишуть. Семен, той тут був у шахті, менший. І я їх обходила, і хоть би вони спом'янули. Годів щось по чотири чи по п'ять работали. І стірала їм. І жили тут у нас. І тіснота. Мені попадає з всіх сторон.

От маєте долю. А хата Миколина стоїть на тому самому місці, що й ваша була?

Де наша була. Ту розкидав він. А тепер построїв. Правда, гарна хата.

Велике село Рахнівка було?

Ви знаєте, воно не дуже велике село було. Тільки таке... бідне село. А потом там оказалася глина, що харашо на кирпичі. І вони зробили той завод. Сестри мої, шо я казала, хлопчик і там другий. І десь вони вичитали, що можна тут робити кирпичі. Зробили вони ті кирпичі. А там Чичелівка близько до них. Піддурили їх і забрали той самий завод. Нажилися. Построїли школу, построїли ще там щось. І якісь гроші. Досить того, прийшли їх контролировать якісь там, біда, що робилося. Тепер наші побачили, що є ж разні люди. Взяли ту Чечелівку вигнали, забрали свій завод кирпичний. І з всіх сторон їдуть за кирпичом до них. І стало вже так жить, що як зайти в село, то всі хати до одної під кирпичом.

Своя ж цегла.

І тепер якось я була, вже й не взнаю. Зробили асфальт посеред села.

А ви їздили десь недавно?

Їздила до сестрички, ще як жива була. Зробили асфальт. Всі хати, все на світі, всі шопи, все з кирпичом. І живуть люди.

А вашого роду там лишилось мало?

Це сестрин син і оці два Миколи.

А по чоловікові?

По чоловікові нема тоже. Один у нього був брат. Забрали на фронт і тоже вбили. Жінку забрала дочка. І нема родичів.

То якесь прізвище рідкісне там — Стус. Я там вчителював колись коло Чичелівки, Ободівка, може, ви знаєте, перед Бершаддю.

Туди до Вінниці ближче.

Так. Це там, де ото Будьонний шастав.

Того я не знаю. Так тепер живуть люди. Люди із всіх сторон їдуть за кирпичом. Беруть всі колхози. І живуть люди, що називається.

А не знаєте, чи є ще ті, що вашу клуню розбирали та викидали?

Їх нема і одного. Каже покойний мій дід: «Іду я відкись, а йде один, волоче дилі з клуні і волоче сніпки.

Вшивали, знаєте, сніпочками.

— Так куда ти волочеш?

— А це твоє?

Хіба ж там можна було жити і на них дивитися? Нехай і Господь простить, кажуть, що то гріх. Кажуть, любіть ворогів своїх. А хіба їх можна лю-

бити? Як він тебе б'є по голові. Спасителя били, били. Простив їм. Господи, прости мені грішній.

Як таким простити, я не знаю. Коли воно в дитини, хай вже старші люди, а коли в дитини відбирати останній шматок, чи там муку, то це вже треба бути зовсім не людиною.

А ви знаєте, ще було таке мені. Як забрали той хліб увесь, дітям нема що дати і самій нема що взяти. А ми там мали буряки. Здалека треба було везти. А діда нема вдома. А в мене була одна конячка. І я там з другою бабою спрягалася і давай возити ті буряки. Дав мені батько пуд пшениці. Дала сестра трошки пшениці. Поназдавали мені люди пшениці мішочок. Піду змелю, то хоч на що-небудь. І як би не сестрина свекруха, то були б ми з голоду подохли. Царство їй небесне. Це та, я казала, що діти повмирали в неї. А вона осліпла сама. То як я прийду до неї, вона: «Біжи в ту хату, бери що є. Бери муку, бери крупу, бери, що є». Там вмєсто кладовочки. Я кажу: «Бабушка, як я піду в вашу хату брати? Та Боже сохрани». Пішла я додому, а на другий день приходе він, зять наш. Приносить мені з пуд муки, приносить буханку хліба, і пиріжків напекла з горохом, і принесли. Ті дітки бідні кинулися — голодні всі. І що ж ви собі думаєте. А була ще сестра його. Я кажу до неї: «Маруся, ти знаєш що, ти розчини у цій діжці». А я пішла змолола ту муку. Бо не мололи. Куркулям не мелять. Я взяла півлітру. Знайшла там, і змололи мені, їду де додому. А сама раненько встала вдосвіта, пішла за буряками, треба ж мені вивезти буряки до заводу. І грошей тих ми не брали... І буряків тих не довезла... І все пропало, їду я звідти, від тих буряків. А там один хлопчик «Тьотю, а чо ви їдете додому?» А я: «А що?» А він: «Вашу муку забрали». Я привезла п'ять пудов тої муки. А там була комнезамка та. І в вікно їй всьо видко. І на другий день пішла скорей заявила, що ми маєм. І прийшли, забрали ту муку геть з мішечком. Так як було в мішку, так забрали. Я приходю, ця дівчина плаче. Всі голодні. Я аж умліла. Нащо мені ця конячка, нащо мені ці буряки, нащо мені це все.

І ото стали давать цю карту... Ой.. Ой.. Нема що говорити. Як йому було, Василеві, дивитися на таке горе? Що мама стільки переживала всього цього. А тоді тих двоє поїхали до батька, старшечких, а я осталась з маленькими. А вони вже тут робили цілу зиму і мені висилали посилочки, то я ото їх кормила і ото сама тулилася. А потом кажу: ні, не поїду я додому. І діти не хотять. Оті, що повмирали, не хотять додому туди їхати назад. Та й тоді осінню я поїхала сюда. А вони вже там перезимували, й мама моя. І він поїхав на Паску, цих привіз. А ця померла, старша.

Оце таке. Я ж кажу. Ой, що то нас. Скільки набрався за весь вік. Нащо мені жити на світі?

Треба, бо, бачте, є дітки, які без вас не можуть, маленькі. Доки може житися, напевно, треба жити.

Стільки горя пережити. І не вмираю. І до сих пор живу.

І слава Богу.

Казала ця баба, сусідка: «Дай вам Бог здоров'я!» Я їй кажу: «Мені й так, слава Богу, Бог дає здоров'я». Не так, то так. Не можу ходить, то лазю, скачу.

Це вам уже зараз вісімдесят вісім?

З второго года, пощитайте.

Так, вісімдесят вісім. То це дай Боже.

Дай Боже. То ще слава Богу, за що благодарю Бога. Кажу: «Слава тебе, Господі, що я ще помню». Оце мені саме главне.

Вони хотіли його знищити, щоб він на світі не жив. Та й з'їли.

А тепер приходять. Може, приходять дійсно ті друзі, що з ним були?

Хто його знає. Що я буду з вами говорити, кажу, чи я вас знаю? Та й пішов той хлопець.

Ви розплакалися?

Чось я не можу. Вони як начнуть мені говорити, як начнуть говорити. А то вже як наче відходиш, як наче трошки забуваєш, відвикаєш. А це вже п'ять год, і ще за ним голову морочать. Оце щось там передавали за Васю. Кажу, йдіть слухайте. Я нікада телевізор не дивлюся. Там телевізор в них здоровий, цветний, вони там дивляться, буває, щось передають, то мені не кажуть, що там передають, що кажуть.

Тепер часто кажуть, що це великий чоловік, найбільший поет на Україні. Зараз книжка вийде. Через місяць, напевно. В кожному журналі фотографії і вірші.

Воно вже тепер не нужно. Як той Шевченко. Як не мучили його, як не мучився, но цього ж йому не було, такого страшного, такого ж нігде не було страшного, як оце.

Така система. Така влада.

Да, така влада.

Такою вона була, як прийшла...

Я ж кажу, забрати хліб, забрати послєдню муку. А тоді... Пішла я тут до одного брата, а вона: «Когда-то ми сосєдами були». Я кажу: «Лучше було б не знати таких сосєдів». Ти ж сама заявила пішла в сільраду. Вона була комнезамом.

Так ви її ще бачили після того?

А як же. Ще бачила її.

Це тепер, як ви їхали туди, в Рахнівку?

Ні, раньше. Я їздила до сестри, та й зайшла до братової. І вона: «Ми когда-то сосєдами були». Я кажу: «Лучше було б не знати таких сосєдів». А тоді вона побула, побачила та й пішла додому. А я кажу до цієї самої братової: «Сосєдами були, кажу, діти голодні, осталися без кришки хліба, без нічого. І вона видала, віддала ту муку». А її вже нема, вже вона померла. Кажуть: «Та вона комнезамка була». А яке мені діло, що вона комнезамка була.

Раз на місяць їздите в церкву молитися?

Нікада не їжджу.

А де ж ви молитесь Богу за Україну?

Дома.

А коли молитесь, що ви кажете Богові за Україну?

Нада молитись за всіх. За всіх нада молитись.

МАРІЯ ЧЕРЕДНИЧЕНКО,

сестра Василя Стуса

30 серпня 1990 р.
Донецьк

Марія Семенівна, а Василь був трішечки молодший, ніж ви?

Ну да. Я в школу на рік раньше йшла. Він був коло мене. Я пішла в перший клас, і він зі мною. Я вчилась без книжок. В мене ніколи не було. А поки я кончу, мені достануть. Він вчився, в нього все було нормально.

Я знаю, що як він ішов у школу, він вже читати вмів.

Я ж кажу. Я вчилася, і він зі мною. А він такий був. Ми там жили на першій площадці. В нас була одна кімнатка. Він з мамою спав, я з татом спала, тоді мінялися. Я мию підлогу під його ліжком. Він кричить: «Ні, під своїм я сам буду мити!» Все сам. Ми з ним дуже харашо жили. Правда, мама? І сапа-

ти ходили вместі. Мами нема, ми вже сюда прийшли, був тільки коридор, кухонька і спальня.

Що ви співали, як бабусю чекали?

Хто його знає. Василь, він більше пісень знав.

Від мами знав?

Да, від мами. В нього пам'ять дуже гарна. Він раз-два послухає і вже знає. Мав дуже гарну пам'ять. Ми з ним грались, наприклад. Книжок не було. Нам дають гроші в столову, ми ніколи не йдем, не купляєм нічого. І від того в нього шлунок. В нього виразка шлунка була.

Тому, що він не їв?

Він не їв. Да. Я відівчилася — і бігом додому. Я й уроки не вчила. А він добросовісний був.

Він ще раніше хворів на шлунок?

Да. Він ще в інституті почав. В нього дуже апетит був поганий. Я прийду, я борщу, супу поїла, а він того не хоче, того не хоче. Мама йому яєчка піджарить, ковбаски. Вже в інституті він почав чути. Ще не було виразки, але шлунок вже почав боліти.

То в які ви ігри грали?

Ми назбираєм грошей і купим книжки. Купили словник іноземних слов. В слова, що означає слово. Я одне знаю, сто не знаю. А він знає майже все. В нього пам'ять була виключна.

Ще в міста грали, я знаю.

В міста по карті.

А після школи він хотів в геологорозвідку?

Ні, він не хотів. То це як він ще в школі, то він хотів. Десь там в восьмому, дев'ятому класі він хотів на геологорозвідку, а тоді після десятого класу він навіть не подумав про це.

Зразу пішов на українську?

Зразу пішов на факультет журналістики в Київ. Не получилось. Приїхав сюди.

Це дивовижно, що він закінчив російську школу, і раптом...

У нас знаєте що... По-перше, наш тато. Він любив літературу. Оце ми сідаємо за стіл у нас в кімнаті. Я з цього, Василь з того. Тато так посередині, коло стіни. Чи його тато, може, трохи зацікавив. Хто його знає. А по-друге, у нас був дуже гарний викладач, Кость Макарович Тесленко, в школі. В нього навіть єсть книжки. Він писав: «Тесленко. Лісовська». Чоловік і жінка. Вона раніше вмерла, а він пізніше. І Тесленко зараз є в Києві. Він письменник-фантаст, чи що. Син його. А він сам лікар. І він дуже гарний був викладач,

його всі так любили. Він дуже гарно літературу знав. Дуже гарно викладав. І такий з гумором, веселий. І оце як йдуть по коридору, то чуть: «Ха-ха-ха!»

Може, це від того він.

Може, пам'ятаєте, які перші книжечки у Василя були?

Ні, не пам'ятаю. У нас книжок, що батьки купляли, жодної не було. Ми не йдемо в столову, а збираємо, збираємо. Ну, за місяць скільки ми зберемо? У Василя часто голова боліла. Йому давали риб'ячий жир. Ложечку вип'є — десять копійок. А тоді книжки купляли. Ми так любили ці книжки. Вася зробив таку печать з резинки. Там: «В. Стус». І оце ставили печать на ті книжки, що купили.

Що то за дівчинка була, що він був закоханий в десятому класі, він не казав?

Я не знаю. І в інституті не знаю. Знаю тільки, що в інституті... Я прийшла, а такий тато зажурений. Не знаю, мамі він казав чи ні, бо ми дещо скривали від неї, бо мама наша хворіла. З батьком нам легше було ділитись. З батьком ми якось більше ділилися. А мама... Дуже ми боялися, щоб вона не вмерла. Серце в неї хворе.

І от отримав тато листа. Взяв і прочитав. А там було написано... Якась дівчина, яка, я не знаю, з інституту. Вона писала: «Вася, я тебе уб'ю і в крові твоїй утоплюся». І це ж тато як прочитав... І тато так переживав. А він так сам ніколи не обманював. В нашій сім'ї ніхто не обманював. Що сказали, то воно є. І він переживав ходив, страшне.

Тато?

Так. Ой! Оце ж таке написала. Оце ж таке! А яка дівчина, я не знаю.

Якось у листі він пише, що була в дев'ятому чи десятому класі дівчина одна, в яку він дуже закохався. А тоді прочитав Франка «Мойсей», і це його переродило. Він хотів бути розумнішим, щоб до неї дотягнутися. Вона старша була, чи що. Він же наймолодший був.

На курсі теж?

Він же в шістнадцять років поступив без іспитів з медаллю срібною. Він на золоту йшов медаль, а по сочінєнію російському... Вчителька каже, він ніколи такої помилки не робить. Там «о», а почерк у нього такий дрібний. Це ж так, коли на медаль: спочатку в школі ставлять п'ятірку, потім в районі затверджують, а тоді аж в облоно. І в облоно кажуть, що в нього «а» наче. А то «о». Та вчителька каже: «Да єслі б ніякої медалі не було, я б, — каже, — відстояла. А так, — каже, — яка разниця, золота чи срібна».

І йому дали срібну медаль. А тоді зі срібною медаллю приходиш, і собєсєдованіє тоді було. Він пішов, поговорив. Здав документи, і він вже знає, що поступив. Люди ж готуються. Мама мені ще дорікала: «От бачиш!» Я тоді як каторжна вчилась, щоб поступити. Я і тут, і там... З восьми до восьми вчилася. Не було ж знань шкільних.

Математику ж ви знали.

Математика давалась мені легко. А так в мене не було ніяких знань. Я була дуже лінива. Та мене тато хвалив. Погладить мене, каже: «Нічого. З класу в клас переводять». Вася риб'ячий жир пив, бо голова боліла. Старша сестра вмерла від менінгіту. Вони були налякані. Старший брат в нас теж помер.

Від голоду?

Ні. А я й уроків не вчу, і з класу в клас переводили. Батько не сварив ніколи. Ніколи. Він тільки казав: «Не будеш вчитися — підеш на залізну дорогу кайлувати». Це вже саме страшне.

А мама сварилась трошки?

Ні! Ми дивувались навіть. Інші діти: «Я получіла тройку, меня ругать будут». Ну як це, щоб ругали. Нас зроду не ругали. Василя не ругали, бо не було за що ругати. А мене треба було ругати.

А що, Василь малий не був такий бешкетник?

Ні. На уроках він був дуже тихий. А які вони в школі газети випускали! Мій же чоловік у школі вчився. А у них класний керівник була жінка начальника шахти. Вони тоді добре жили, не те що ми. І вона їх приглашала, хлопців, прямо додому. Хлопчик з ним був. Він дуже гарно малював. Він такий талановитий був, Галкін Ніколай. А Василь писав вірші. От вони випускали газету. Там не газети, а картіни!

І все самі! Вона їх до себе приглашає, і вони в неї це роблять. Декілька раз його вірші брали. Такі гарні. У нас була в школі директор, а в неї син погано вчився. І він не побоявся і написав на того хлопчика так якось:

У нашего Лени неприятность: опять двойку получил,
потому что и сегодня он химию не выучил.
И немецкий язык знает он узко,
потому что он привык говорить по-русски.

Василь починав по-російськи писати, так?

Ні. Це в школі. А так він по-російськи ніколи не писав.

А коли ви дізналися, що він вірші пише?

Ви знаєте, він весь час скривав. І ніхто не знав. Ми не знали. Просто він дуже любив літературу. В інституті він завжди сидить, читає. Приходив він пізно. Він робити фізично майже нічого не вмів.

Коли ви вперше дізналися, що Василь пише вірші?

Аж в армії. В армії його друкували в «Літературній Україні».

Це з подачі Малишка?

Малишка, так. Ото ми тоді почули. А тоді після армії він уже тут багато виступав по телевізору.

Цікаво, чи збереглися ці записи? Але тоді ще не було, певно, відеозапису.

В нас ще не було телевізора, і приходили й мамі казали: «Ви знаєте, сегодня вашего Васю віделі».

А малим він вірші не читав?

Кому, мамі? Ні, ніколи. Ні мамі, ні татові, нікому.

А вам?

І мені ні.

Ні разу?

Ні.

І навіть коли ви вчилися в інституті?

Ніколи, ніколи, ніколи.

Цікаво, коли ж він вперше почав пробувати себе у віршах.

В інституті, напевно. Може, ще в школі. Взагалі, я ж кажу, ще в школі він рифмував. Це коли він в чоловічій школі вчився, отоді він рифмував. В нього, каже вчителька, найгарніші газети на всю школу були. В мене дуже багато їх було. Бо тоді, коли їх знімали, він чомусь забирав їх додому. А чого він їх забирав додому, я не знаю.

Як пам'ять, напевне.

Дуже красочні, на таких великих форматах. Я ж кажу, оцей художник дуже гарно малює. Цей писав, а цей малює.

А про ранні його прояви ви могли б згадати? Маленький, який він вам запам'ятався?

Я добре пам'ятаю, як ми тільки приїхали сюди, батьки жили в такому будинку в посьолку шахти сто сім. Він такий ще маленький був. Вийшов в коридор. А люди дивляться. Не було ж в них таких дітей маленьких. А ми приїхали вдвох. Вони кажуть: «Ой, який хлопчик. Яке в тебе платтячко гарне!» А він каже: «Ще й з кишеньками».

То не штанці були, а платтячко? На підтяжечках?

Я не знаю. «Ще й з кишеньками». І так вони його якось любили. На коридорі все: «Ой Вася, Вася, Васільочек».

А барак був великий?

Я не знаю. Квартир шість-вісім. Не більше. І з другого боку квартир так шість-вісім.

Ви там недовго прожили?

Ми там прожили декілька місяців. Потім почалася війна. Тоді ми якраз на цій вулиці, на Ударній, жили на квартирі. Коли війна закінчилася, знов там тато одержав квартиру. Але вже в другому будинку. В іншому будинку, але

теж такого барачного типу. І там років два, напевно, прожили. Почали будуватися. І вже в сорок шостому році, певно, сюди перебралися.

Як же вони встигали? Дітки ще маленькі зовсім.

Встигали якось. В селі хату продали, корову продали, щоб грошей було трошки.

Ви ще згадували, що тут недалеко копри стоять і що ви звідси вугілля возили.

Це було... Ми перестали збирати, коли я в дев'ятий клас перейшла. А він на клас менше тоді вчився. Це він десь у восьмому класі був.

Це ж тяжко було?

А то ж шостий, сьомий, ми два роки ходили збирати. Ми назбираємо там багато, а тоді приходить мама або тато. У нас така тачка здорова була. Ми в тачку назбираємо повно. Декілька раз ми ходили так. Ціле літо. А назбираємо так, я знаю, тонну чи три тонни. На всю зиму назбираєм.

Ото він в листі до Дмитрика згадує трохи своє дитинство і згадує той випадок з конячкою якоюсь, з лошадком. Ви не пам'ятаєте? Що десь сусід якийсь зарізав лошадко, і що йому дуже було жалко.

Сусід-татарин. Щось таке було. Щось я так смутно пам'ятаю. Знаю, що щось дорізував. Гапон його прізвище. А як там, що, нічого не пам'ятаю.

Ще кроликів він згадує. Але про тих кроликів я не пам'ятаю.

Під час війни ми жили на квартирі і нічого не тримали. Після війни кіз ми тримали. Кроликів ніколи ми не тримали. Ми кози мали, корову мали, свиней мали, курей мали. Це я все пам'ятаю. Були в батька кролики, коли він в Рахнівці ще жив. В нього було багато кролів. І бджоли він там держав.

Ви корови, кози пасли?

Ми трохи пасли. Дуже трошки. А взагалі Василь пас корову сусідки, коли ми тільки сюди перейшли і коли наш тато дуже захворів. Як ми в цю хату перебралися, він дуже-дуже захворів. А мене ще звідти, коли ми на площадці жили, забрала тітка, мамина сестра. Вона мене забрала в кінця березня. Я школу навіть не закінчила. Приїхав двоюрідний мій брат, маминого брата син, і мене забрав. А Василь остався з мамою. А тоді тут було дуже тяжко. Тоді вони голодували. Мама опухла. І Василеві було тяжко. А батько наш дуже захворів. І сусіди, дуже добрі люди, Василя взяли. Він їм корову пас. Оце я знаю, що він трошки пас.

А вони йому давали трошки молока?

Ну так. Це сорок шостий рік. Тоді тітка чогось мене тільки забрала. Чому вона його не забрала, я не знаю. І я там була, аж до Жовтневої. А тато так дуже захворів, що мама, коли його висилала на лікування на курорт в Монас-

тирище (це десь там під Вінниччиною), то написала листа. А там жили моя тітка — мамина сестра і мамина мама. Разом жили. В неї син в армії був, а чоловік, я не пам'ятаю, чи з фронту ще не повернувся, чи вже вмер. Він на фронті дуже застудився і потім вмер. Він тільки рік жив після фронту. Зараз в неї другий чоловік.

Це в Рахнівці?

В Рахнівці, так. І от коли вона його проводжала, то каже, він до того був слабий, що не міг підняти ногу на сходинку. Написала листа своїй мамі: «Мамо, я відправила Семена на курорт, але не знаю, повернеться він чи ні. Може, я його відправила назавжди». Ой, я так дуже плакала! Це я якраз була в четвертому класі. І тоді мені приснився сон.

А тоді ж біднота. Ми все проміняли. Не те, що було перед війною. В мене сестра була. І вони її одягали, старалися. Вже ж п'ятнадцять-шістнадцять років дівчині. В неї було вбрання деяке. А коли була війна, вони все проміняли. Подушки... все. І ми спали на чому попало. Міняти ходили тато зі старшим сином Ванєчкою.

А мені ж приснимось, що ходжу я по хмарках. І такі білосніжні ліжка, і такі простині білі, і такі наволочки білі, і все таке біле, і все таке нове. А я така несмілива була. А тут десь набралася сміливості, підійшла до Бога. А Бог виявився як батюшка. Я знаю батюшку. Тільки що ряса в нього золота, осяяна.

То вам Бог приснився?

Так. І кажу: «Скажіть будь-ласка, де тут ліжечко мого тата?» А вони кажуть: «Нема ліжечка твого тата. Ти ще виростеш, нагодуєш його кашею, аж тоді тут буде ліжечко».

Ну, я прокинулась і тітці та бабуні розказала сон. Тітка і бабуня кажуть: «О, дуже хороший сон. Видужає твій тато». І правда. Його там підлікували. Ми тоді сюди приїхали. Нас обікрали. Знов все. Тоді ж була карточна система. І карточки на хліб украли. Тоді давали на батька сімсот грамів, по-моєму, а на іждівєнцев по триста грамів. Іждівєнци рахувались ми з Василем.

А Ваня і Палазя?

А вони ж повмирали, їх вже не було. Ми жили на площадці, коли Ванєчку вбило. І в цей час якраз Василь пас корову в сусідки.

А той будинок на площадці зберігся?

Так, він є. Після війни той будинок зберігся. Тільки коли ми жили, то на кожну сім'ю давали одну кімнату, а тепер їх якось об'єднали по дві кімнати.

А як вам вдалося побудувати собі цей будиночок? Ви просто взяли шматок землі, і можна було будувати?

Ні. Тато працював на заводі. Там давали участок по шість соток, давали плани. І перші, як почали давати, то він узяв.

Матеріал самі діставали?

Вони давали позику. Він взяв на десять тисяч, старими грішми. Не знаю, чи виписували ліс. А от фундамент, все... Там на кожній площадці після війни дуже багато було зруйнованих будинків, фундамент люди розбирали, сюди возили і собі робили.

Маленького його в Рахнівці ви не пам'ятаєте? Чи ви були ще дуже маленька, щоб запам'ятати?

У Рахнівці я зовсім його не пам'ятаю. Пам'ятаю, що, як нас сюди везли, ми тата не впізнали. Ми забули вже про тата. Рік чи більше ми там жили без мами. А тато ж ще раніше поїхав. Рахуйте, два роки. Мама каже, що півроку ми були без неї. Я не знаю. Я знаю, що ми його боялися і думали, що то не наш тато. І все тікали від нього. Люди питали: «А що це за діти, що від вас тікають?» А він, щоб не розказувати все, а може, стидно було, каже: «А це ми з жінкою розлучилися, то вона взяла одних дітей, а ці не хочуть йти зі мною».

Я так дивлюся, що Василь з вами все дитинство провів.

Весь час. Ми з ним дуже дружні були. Що я роблю — то й він. Тільки, може, не прав. А так все. Я своє ліжко прибираю — він своє. І в табір ми разом їздили. Один раз. Я була в четвертому класі, а він в третьому. Пам'ятаю, я наплакалася через нього. Він тоді дуже погано ліжко застеляв, і йому сказали, що викличуть на лінійку. То я цілий день плакала. Мені так його жалко! Мене питають: «Чого ти плачеш?» А я кажу: «Так мого брата викличуть на лінійку». І його не викликали. Пожаліли.

А як він малий був, яким він вам запам'ятався? Вредний, бешкетник чи навпаки?

Я вже все забула. Пам'ятаю, що ми з ним дуже билися. І чого? Я була вредна. Він не був вредний. В нас було багато книжок на четвертий-п'ятий клас. Як він починає вчити, то якраз в той час і мені хочеться вчити. І я починаю з ним битися. Ну, за що-небудь ми починаємо битися. І коли ми б'ємося, то він мене б'є по чому попало. А я вже вибираю, щоб йому тільки по м'якому місці попасти. А він мене по чому попало. А тоді ми з ним (в шостому я була класі, чи в якому) як побилися не знаю за що (все одно я винувата була), то наша мала упала, руку так простягнула — вмирає. І ми як почали плакати, стали на коліна: «Мамочко, більше не будемо!» З того часу як рукою зняло, більше ні разу не билися і не сварилися. Це було останній раз. Вона, певно, так зіграла. Бо не може бути, шоб такий приступ був. Ми так перелякалися, ой!

Він був більше схожий на маму чи на тата?

Важко сказати.

А так душевно до кого більше тяжів?

Він дуже маму поважав. Він дуже любив маму. Але якось відкритися, що-небудь порадитися, то ми якось більш з татом.

Як брат старший помер, як мама побачила, то в неї дуже із серцем погано стало. Вона дуже хворіла.

Це як його розірвало?

Так. Мама вам розказувала?

Трошки. Але не цілісно всю історію.

Тоді після війни займали городи. Земля була цілина. Ту цілину копали. Брали десять-п'ятнадцять соток. І на цій цілині садили. То кукурудзу, то картоплю. Що мали. А тоді тримали хто корову, кози. Це для хазяйства. Воно якось помагало. І от вони зайняли участок. Я тоді, напевно, була в школі, бо тоді мама пішла і Ванєчка. Я, певно, в перший клас ходила. Мама і Ванєчка зайняли участок, а пішли туди інші люди. Мама каже: «Ванєчка, ти піди вернись і скажи, що ми тут зайняли місце». Бо вони ще не копали землі, а тільки прокопали, ніби позначили, щоб вони далі займали, що не було потім балачок. І він вернувся. А там було після війни... Як бомби падають... воронка називають. Яма така. І в тій ямі хлопчики розряджали бомбу. Вони бачили, що корови паслися, а хлопчиків не бачили. І коли він тільки порівнявся, просто випадково, і тут вибух. Від одного хлопчика, що розряджав, то тільки шматки знайшли. І другому, кажуть, голову знесло, а тулуб біг ще. А в нього щоку вирвало, в серце попало і ніжку відірвало. А мама як побачила... Каже: «Як прибігаю»... І не могла навіть уявити якось згаряча, що це її син. А він каже: «Мамочко, не плач. Це судьба моя така». Він це сказав, а вона як заплакала. І в неї тоді дуже серце захворіло. Тоді викликали швидку допомогу. Поки ж це викликали! Це ж в полі було. Я не пам'ятаю де. І його забрали. Декілька годин ще жив. Три, чи чотири, чи п'ять.

Василь ще дуже маленький був. Йому це, видно дуже врізалося в пам'ять.

Це в сорок п'ятому було. А може, навіть, в сорок четвертому, бо це зразу після війни. А сестра померла в сорок першому. Як нас тато привіз, вона вже була мертва. Вона вже тут рік провчилася. Тато ж привіз тут дітей старших, щоб їх вчити. Діти всі дуже гарно вчилися. Дуже гарно сестра вчилася. Дуже гарно Ванєчка вчився. Гірше всіх я вчилася. А вони дуже гарно вчилися. І вона вже в восьмому класі тоді була.

Вибачте, я переб'ю. Після Рахнівки тато тут був уже рік, як ви приїхали, так?

Навіть два. Він приїхав в тридцять дев'ятому, а мама в сороковому. Його вибрали тоді завгоспом в колгоспі. А він не хотів. Тато наш з бідної сім'ї, а мама з більш-менш заможної. А тато ще й сирота. І вони коли поженилися, то

швидко розбагатіли. Йому кажуть: «Якщо ти своє господарство підняв, то ти й колгоспне піднімеш».

А клуню коли розбирали, що мама розказує?

То ще переді мною, напевно. Я не знаю.

Це, напевно, в голод було, бо й муку відбирали.

Та мама казала, що в 33-му році вони голоду не бачили. У людей голод був, але мама каже, що вони не голодували. Мама дуже великий голод зазнала в сорок шостому році. А тоді, мама каже, вони голоду не бачили. Була корова. Стерпно було. А тут вже... тато захворів, мама не працювала.

А читати він при вас почав?

Я навіть не знаю, коли він почав читати. Напевно, коли я в школу пішла, то він коло мене й навчився. Він дуже рано навчився. Він так рано навчився, що коли пішов до школи, то його там мали за приклад, тому що він все знав, він рахував. Такий швидкий був. Йому дуже легко давалися всі науки. Він завжди по літературі і по математиці навіть їздив на олімпіаду.

Як він малий був, то що більше любив: у футбол грати чи читати?

Все! Він і в футбол завжди дуже гарно грав.

А музику?

У нас тут сусіди є, Морози. У них батько грав на гітарі, мама трохи грала на гітарі, двоє хлопців було, близняток: Коля та Володя. І він з ними товаришував. Вони мої ровесники, а вчилися з ним, бо їх пізніше віддали в школу, а Василь раніше пішов. І він коло них навчився ото грати на гітарі. Тато йому купив гітару. По-моєму, він був у сьомому класі. Він був відмінник. Тато каже: «За те, що ти відмінник, я куплю тобі гітару». В мене навіть зараз є та гітара. І він так швидко її опанував. Я, пам'ятаю, могла грати тільки «І шумить, і гуде» на одній струні. А він підбирав навіть класичні речі.

А звідки він міг класику знати?

По радіо чув. Він ще школярем любив ходити в філармонію, в театр. Нас тоді якось возили. І ми зараз водимо дітей в театр. Раз на чверть.

Ви з ним не говорили тоді про музику? Чим він захоплювався?

Був у нас програвач. Ні, патефон. І дали нам пластинку. Бетховен там і Массне. То він її крутив вже! «Елегію» Массне. Тисячу раз.

Не пригадуєте момент після школи, коли він поступив в інститут? Він раніше закінчив школу?

В шістнадцять років закінчив.

Школа була російська?

Російська. Та сама школа, де я зараз працюю.

Але любив він, судячи з всього, українську, як не дивно.

Він дуже любив історію. Він дуже гарно читав. Я ще пам'ятаю таке. Колись у нас жили квартиранти, коли ми збудувалися. Хоч там і хатка невеличка. Ми жили тоді всі в спальні, а в кімнаті у нас було аж п'ять дівчат. Ліжко, тумбочка, ліжко, тумбочка... Серед них різні були. Завербувалися... Серед п'ятьох дівчат одна була вчителька молодших класів. Працювати тут вона не могла, бо не знала української мови. А у нас в молодших класах українську мову викладали, і вона ж учителька, до дітей якось добре відносилася. А Василь наш вчився в четвертому класі. Всі вони так любили його: «Вася, Васєнька, почитай нам!» І він почне їм читати. У них середня освіта. Одна була вчителька, Женька, вона сільськогосподарський технікум закінчила. Більш-менш освічені. І так вони його любили! Як артиста. Він як почне читати казочки, аж любо! Гарно читав, як дзвіночок.

То від школи висували скрізь виступати? Чи ні?

Одна вчителька розказувала... Коли він вчився в чоловічій школі, то вона там була піонервожатою. Тоді вона вчилася заочно і стала вчителькою російської мови і літератури. То вона мамі говорила: «Скільки я в школі працюю, то в мене таких учнів не було».

Тоді, в цей час була мода на, як це називається, «сльот юних піонєров». Зараз уже нема, а тоді були. І вони завжди його посилали туди. Іншим дітям виступ потрібно було готувати, робити репетиції, а йому можна було не готувати. Він дуже вірив книжкам. Те, що в книжках, то він вважав, що все те правда. Вважав, що там нема ніякого вимислу. Що й написано, то є правда. Він тоді дуже поважав Леніна, Сталіна. Він тоді як ручку підняв, каже: «За Леніна, за Сталіна!» Люди, що там стояли, кажуть: «Ето, навєрно, син какого-то райкомовца ілі обкомовца». А вчителька каже: «Да нєт, отєц у нєго простой слєсарь, а мать домохозяйка». Йому виступи не писали, він сам міг придумувати і так дуже патріотично виступав. Ще й, кажуть, ручки піднімає і кричить: «За Лєніна! За Сталіна!»

А після школи куди він поступав?

Він не поступав. Він хотів поступати в Київський університет на факультет журналістики. Його чомусь не взяли. Я навіть не пам'ятаю. По молодості могли не взяти. Стажу, може, не було. Одним словом, по співбесіді він не пройшов. А тоді приїхав, і тут його взяли.

Приїхав розстроєний?

Так. Він якось туди настроївся. Йому хотілося в столицю, в Київ.

Він школу «на відмінно» закінчив?

Він завжди був відмінником. Дуже рідко в нього буди четвірки.

Мама розказує, що він плачучи приїхав звідти.

Йому неприємно було, бо він готувався. Я чогось так зрозуміла, що він наче казав, що ніби його заставили якийсь вірш розказати німецькою мовою,

чого він не зміг, чи щось таке. А пізніше, коли ми просто розмовляли, він сказав, що зразу на співбесіді чомусь не взяли. Я чомусь зразу подумала: «Йому в Києві не везе! Нещасливий для нього Київ». І справді так сталося.

Але тут йому повезло. Він зразу поступив в педінститут. Ви його туди повели?

Ні. Він сам пішов. Він був сміливий хлопець. Сміливіший від мене набагато.

Мені просто дивовижно, що школа була російська, а вступив він сюди на українську філологію.

Мені здається, тут багато дуже тато наш зробив. Він хоч і малограмотний (чотири класи всього мав освіти, але він в шостому класі легко мої задачі рішав, то не наші чотири класи), але дуже любив літературу. Він багато читав. Любив читати.

З інститутських часів якісь цікаві випадки не пригадуються?

Василь як прийшов перший раз в інститут, то я не сказала, що приїхав мій брат. А дівчата: «Муся, Муся, мы твоего брата видели» (мене по-російськи в інституті називали «Муся»). Я говорю: «Нет!» — «Видели!»

Це коли він вступати прийшов?

Ну да. Він же документи здав. Він же без іспитів. А тоді, вже коли я закінчувала... В нас же одні викладачі, а в них другі. Я на фізматі, а він на історико-філологічному. Тоді в нас в самому кінці перед державними екзаменами, тоді ми диктант писали. А що Василь розумний, то всі знали в інституті. А ми по-українському писали диктант, і в мене всі питають: «Как писать?» Звідти... звідти.. Де там кому, де що. Я тільки кручу головою, хоча й сама погано пишу. А вони думають, що я так само гарно пишу, як і він. Тоді та викладач (а вона в нас зовсім ніколи не викладала) каже: «Товаришко Стус, не крутіться». А всі як грохнуть: «Ха-ха-ха!»

Зовні отак ми дуже похожі. Дуже вже були схожі. А вже зараз, як стали старіти...

Василь дуже худий такий.

На фотографіях він скрізь худий такий.

Дуже часто хлопці приходили. Оце сідають, щось обговорюють, сміються, співають пісні українські. Оце я пам'ятаю.

А які пісні українські він любив?

Мама знає. Я ж не знаю українських пісень.

А співали, коли були маленькі?

Коли мами не було, ми співали, щоб не так страшно було. Співали не тільки українських, а й тих, що нас в школі навчили, російських. Які знали, такі співали. Ми з ним на одному ліжку ляжемо й співаємо, щоб не страшно

було, поки не позасинаємо. Мами нема, тата нема, і нам страшно. А хата ще була недобудована, кімната, стеля була не зроблена. І нам було якось страшнувато туди ходити, коли вона була недобудована. А мама вже працювала. Буває, мама в одну зміну йде, а тато в другу. А буває, що разом. Мама мало працювала, три чи три з половиною роки. Це якраз шостий, сьомий і восьмий клас. Чи то в сьомому я була, коли вона захворіла дуже.

В інституті він дуже добрий хлопець був. Колись таке. Приходить він додому брудний-брудний. Мама питає: «Чому ти, Вася, такий брудний?» Ввечері в шостій-сьомій годині вже темно, і якраз надворі болото-болото. А там жінка одна жила. Я знаю, де вона жила. Вона все п'яна. І каже: «Йду, а вона впала. І мені її там жалко стало, так жалко». Він її взяв п'яну, а вона валялася, і відвів додому, бо вона не знайде дороги додому. А вона в болоті була, то він весь забруднився. Каже: «Бо я жінку вів. Вона хоч п'яна, але все одно людина».

А після інституту він мав кудись направлення, чи його лишали в інституті? Бо я знаю, що він закінчив інститут з відзнакою.

Так, він закінчив з відзнакою. Але він і Принцевський зразу вирішили їхати на справжню Україну, як вони казали. І він взяв направлення туди, і Принцевський теж в якесь село. Я не знаю куди, бо Принцевський на рік раніше інститут закінчив, бо навчання в нас чотири роки було, а в них п'ять. І оце він туди поїхав, на Кіровоградщину. Він хотів на справжню Україну, щоб усі розмовляли по-українському.

І він був розстроєний тим, що побачив, чи ні?

Ні, йому там сподобалось. Його там так гарно діти прийняли, господарі, в яких він жив. Він жив у когось на квартирі.

Ви не пригадуєте, що це за село? Щось він казав, біля Гайворона недалеко. Там по сусідству Кіровоградщина і Гайсинський район.

Ой, не знаю. До нас навіть приїжджали ті люди, господарі, в яких він жив.

Це тепер, недавно?

Ні. Дуже давно. Він ще в армії був, чи де. Ще книжечка була. Йому подарували там, коли проводжали в армію, як учителя, звідти. Там в нього виклик був. А відправляли з дому. І в школі там йому теж влаштували проводи невеличкі. І книжечку подарували з написом: «В день проводу в армію»...

То він не розказував, чи був тим вчителюванням розстроєний, чи ні?

Він нічого не казав. Знаю, що тут, в Горлівці, йому важче було працювати.

А в Горлівці — це вже після армії?

Він як прийшов з армії, то в Донецьку йому було дуже важко влаштуватися. Він прийшов в такий час, що якраз почався навчальний рік. А йому сказали, що його можуть взяти в редакцію газети «Соціалістичний Донбас» на українській мові. Але її все не відкривають і не відкривають. Тоді він поїхав в Горлівку. Він там недовго працював. Півтора навчальних роки. А тоді він сюди прийшов. Тоді знов ту редакцію не відкривають. Тоді він пішов на шахту, на «Жовтневу». Пропрацював два тижні всього-на-всього. Ще йому кажуть: «Може, вам не псувати трудову книжку». Він каже: «Та пишіть». То оце він попрацював тут у редакції...

Уже тоді знали, що він пише вірші? Бо я знаю, що ще в армії він почав друкуватися.

Він писав, але його не дуже-то друкували. Уже ми знали, так, бо ми вже бачили в газетах.

Як тато до цього поставився?

Не знаю. Йому, певно, приємно було. Але він дуже такий скритний чоловік був. Напевно, в собі приємно було. Мамі було все одно.

І Василь був трошечки скритний? Чи ні?

Та й Василь теж. Він теж трохи скритний був. Він і про армію...

І любовні історії Василь, певно, ні разу не розказував?

Нічого він мені не розказував. Ми якось скривали це один від одного. Не було такого, щоб ділитися про даму серця чи навпаки.

Явно, що він закохувався і в дитинстві, і хлопчиком, і пізніше. Але ви не знали нічого.

Нічого.

А ця фотографія? Це вже редакційна чи ще інститутська?

Ні, це інститутська. Ось тут Орач. Він із сорокового року. Він вчився після Василя десь років на два пізніше. А це Клоччя, редактор журналу «Донбас». Це альманах «Донбас».

А які в них стосунки були? Я бачу, вони тут сидять майже поруч внизу. Орач, Клоччя і Василь.

Він його дуже поважав. Все — «Клоччя, Клоччя»... Він хворів, в нього жінка померла, чи що... Він про нього гарної думки завжди був.

Він був головним редактором чи ким?

По-моєму, головним редактором.

А коли було слідство по Василеві, то його тягали?

Оце ж його викликали.

І як він повівся?

Про Василя він негарне говорив. Щось дуже негарне. Василь каже, що навіть такого не було, про що він розказав. А тоді на суді суддя каже Василеві: «А яке ви питання свідкові задасьте?» А Василь каже: «Ну що я в нього можу запитати?» Запитав тільки: «Як ваше здоров'я?» Той відповів: «Нікуди не годиться. Серце болить». Василь каже, що він дуже недобре говорив.

Василь його пожалів. У всякому разі дав зрозуміти, що образи на нього не має.

Ні. Василь взагалі не дуже ображався. Хоч, може, ображався, але виду не подав. Але я не знаю.

А як ви про арешт дізналися?

Це взагалі було страшно. Нема й нема листа. Нема й нема листа. А він нам дуже часто писав з Києва. Він дуже часто приїжджав. Він тоді працював в міністерстві будівництва.

Це вже після аспірантури?

Так, це коли вже його звідти вигнали.

Але про те ви не знали, що його вигнали? Чи знали?

Про це він мені якось зразу написав. Я зразу дізналася, що в нього така неприємність. Батькам він, може, зразу не писав, а мені написав. Я тоді була в Шахтарську, там працювала.

А це вже я тут була. І нема листів. А я думаю, піду задзвоню. Пішла задзвонила. Кажу: покличте такого! Кажуть: «Його нема». — А де він, у відрядженні? — Ні. — А де ж він? — Я вам цього не скажу.

А це ви дзвонили на роботу йому?

Так, у міністерство. Я навіть знаю, де воно. На Хрещатику. Я вже почала здогадуватися. Плачу всю дорогу. Думаю, як татові, мамі про це сказати. Поїхала я туди. У школі відпустили. А так уже люди знали. Видно, «Голос Америки» передавав, чи що. Бо люди знали. А в нас директор була, хороша жінка, взагалі. Але вона, як це кажуть, коли для КГБ... Стукач.

Вона, може, нічого такого й не передавала. Вона, загалом, непогана жінка. Я в неї відпросилася. І я поїхала туди. Приїжджаю. А Валя каже: «Забрали». Я не думала, що його забрали. І кажуть, навіки. Я не думала. Василь такий чесний, ну... такий чоловік. І щоб його забрали. Думаю: «Такого бути не може». Я пішла. І там підійшов до мене Логвинов Володимир Ілліч. Це його слідчий.

Ще й Володимир Ілліч.

Так. Володимир Ілліч Логвинов. Я щось його так запам'ятала, так по-українському зі мною розмовляє. Я кажу: «Що йому загрожує? За що його забрали?» Ну, він назвав цю статтю. А я не знаю, що це за стаття.

Він просто назвав номер статті?

Я кажу, що я не знаю, що та стаття значить. Він мені роз'яснив. «Так за що ж його забрали?» — кажу. Він каже: «Він вважає, що він поет, що з ним повинні всі рахуватися, що повинні його друкувати».

Я кажу, що не може бути, щоб він себе так з гонором поводив. Я ж його знаю. І кажу, що не може бути, щоб він так себе вів.

Той каже: «Він пише у своїх віршах, що дуже тяжко працюється в колгоспі. Що там жінки несуть щось дуже тяжко».

Я кажу: «Знаєте, це в нього дитячі враження». Ми коли перший раз поїхали після війни, то в тітки жили. Нас моя троюрідна сестра з чоловіком відвезли. І коли ми перший раз туди приїхали, то тітка тільки з бабунею вдвох жили. Син її був в армії, і чоловік був в армії. І вона з бабунею, своєю мамою, жила. І він бачив, як вони в колгоспі тягнуть ті мішки.

Кажу: «Це в нього дитячі враження. Це не те, щоб він видумав». Щось тоді той сказав, що він не дуже Леніна, як це він сказав, не дуже «лєстно» про Леніна говорить, не дуже приязно. Але не сказав, у якому вірші.

А це, кажу, в нього дитячі враження, і я таке бачила і він таке бачив, бо ми тут жили, а тут жінки так тяжко працюють, як в селі.

А він мені більше нічого не сказав. І він до мене більше не підходив.

Слів «націоналіст», «антирадянщик» він не говорив?

Ні. Тільки: «Я поет, ви повинні мене друкувати! — А ми б його і так друкували. — Ні. Він каже — друкуйте і все!»

Але за це не беруть. За це не садять. А вас він нічого не розпитував?

Ні. А колись я іду по місту, коли вже Василя забрали, і зупиняє мене хлопець, Анатолій Лазаренко, він з ним вчився. Я його вже й забула. Бачила ще в інституті, коли він до нас приходив, а потім ніколи не зустрічала. Тим більше, що я погано бачу і людей на вулиці не впізнаю. То він мене зупинив і каже: «Таке горе... Співчуваю». Потім каже: «Приїжджали до нас з КГБ з Києва і зі студентами розмовляли. Я кажу, що жив у гуртожитку, а він з батьками вдома. Ми з ним спілкувалися тільки в інституті. В нього вдома я був, може, чотири чи п'ять разів. На іменинах чи що. А вони зразу: «На іменинах? То він що, п'є?» Зразу шукають, що найгірше. Питають: «А якої ви думки про нього? А я йому тільки сказав, що коли ми вчилися, то я був про нього такої думки, що він був на голову вищий від нас всіх». Справді він йому так казав, чи ні, я не знаю. Це він мені казав, що так говорив слідчому.

Не слідчому, а кагебістові, очевидно?

Ну, тому чоловікові, що приїжджав з Києва. Він не говорив «кагебіст».

А тоді колись я їду в автобусі. Жінка, одна... місце коло неї було вільне. Вона каже: «Сідайте. Ви сестра Василя Стуса?» Я кажу: «Да». Я її навіть не знаю. Вона, видно, з Василем вчилася разом. А мене впізнала, бо ми з ним раніше дуже схожі були, і каже: «Приїжджали і з усіма студентами балакали.

А я тільки сказала, що він був не такий, як усі ми. Ми читаємо, чомусь віримо, чомусь не віримо. А він дуже вірив всьому тому, що читав».

Яким у дитинстві був, таким на все життя залишився. Він дуже вірив книжкам. У нас в сім'ї не було такого, щоб ми обманювали. І він думав, що всі люди такі. Це, кажуть, наївність, чи що.

А на суд вас викликали, на перший?

Ні. Валя дала телеграму, чи написала, то тато був. Але він вже не дуже добре чув. І його взагалі не пускали, коли був суд. А вже коли читали вирок, то їх тоді пустили. І він каже, що не дуже все розібрав. Приїхав він дуже прибитий горем і сказав мамі, що дали три роки. І я думала, що три роки. Тоді колись іду по місту і мене зустрічає дівчина одна з моєї групи. Щось почали говорити. Вона все знала. По радіо, видно, чула. Вона каже: «А сколько твоєму брату далі?» Я говорю: «Три роки». А вона: «А не п'ять? Я чула, п'ять». Я тоді приходжу і кажу: «Тату, скільки ж дали нашому Василю? Три чи п'ять?» Він каже: «П'ять». І так мені якось стало обідно. Я кажу: «Для чого ж ти сказав? Три роки пройде, а мама буде думати... І це ти так її пожалів?»

А тато хоч зрозумів, за що його взяли?

Ну як... Він знав, що його неправильно забрали. Він ніколи не думав, що Василь це заслужив. Він вважав, що це горе просто. Дуже переживав, тільки був він чоловік стриманий, не плакав. Мама теж не дуже. А я... Я не могла навіть працювати, напевно, цілий, тиждень. Ой, страшне... Прийду до школи, а в самої сльози течуть. Кажуть: «Чого це ви плачете?» Я кажу: «Та голова болить». А один єврей: «Знаєм, знаєм, от чєго голова боліт».

З східинкою?

Ні. Ніхто не єхидничав. Навпаки, мені здається, співчували люди.

Ви переписувалися?

Ну да, звичайно. Ми весь час писали. Мама, правда, мало писала. Тато, я писали. Від нас. Одного листа Валя писала, одного я. Писали ми...

Це він так. Один нам, один туди писав.

Він писав, з ким там він? Чи намагався пояснити, за що його взяли?

Буває, ми отримаємо листа, а там так затушовано, що нічого не видно.

Цензурою?

Так. Їх же всі перечитували.

А ви йому що писали?

Ми писали про те, що вдома, що ми ще могли писати?

А як він був на засланні в Колимі, то вільніше було, чи так само?

Багатенько писав. І вірші присилав. Я їх в зошит переписувала. Літеру «В» поставила, що значить «Василь». Я думала, як прийдуть... Але обшуку в

нас не робили. Ні разу. З КГБ до нас приходили тільки один раз, коли Василь приїхав, коли тата ховали. Тільки він прийшов, то вони зразу сюди. Мама каже, ще не встиг розташуватися. Може, вже через півгодини. А вони тут як тут. Три чоловіки прийшли. З ним балакали. Я не знаю про що. Мене тоді вдома не було.

Маму і тата не чіпали?

Тато ж тоді хворий був. Коли Василь приїхав, тато у лікарні лежав.

Ви з Василем розмовляли тоді?

Тоді навіть ніколи було з ним говорити. Тоді було дуже, дуже багато людей. А оцей лист мені дуже подобається. Він його написав на татові іменини. Не написано тільки, якого це року.

Мій тату, будьмо! Нині і повік
Нам треба чесно свій прихід справляти
І в горі, головне, не пропускати,
Бо це вже доля. Так нам Бог прирік.
Мій тату, будьмо! До кількох чарок
Постав одну й для мене,
Хай з тобою побуду разом я.
Над головою одне в нас небо вечора й зірок.
Тож будьмо, будьмо, любий тату мій
І хай тебе здоровить Україна,
Котра була подарувала сина,
Аби забрати. Будьмо ж вдячні їй.
Напризаході сонця наші дні
І сонця наших доль напризаході,
Та вічно ми пребудемо в народі,
Що дав нам пити цей Господній гнів.

Тато ще був живий, коли він це написав?

Так.

Тато знав цей вірш?

Так, звичайно. Він читав, звичайно. Це було в листі.

Але нічого не казав?

Я не пам'ятаю.

Ви не змогли б згадати, як ви їздили до нього в Мордовію?

У Мордовії ми були в нього разів два. Один раз ми їздили із Дмитром, втрьох, а другий раз тільки вдвох із Валею. А в Пермі, в Кучино, я була один раз, коли нам не дали побачення. У вісімдесят четвертому.

Чим вони мотивували?

Вони нам сказали, що він не хоче виконувати ритуал.

Що таке ритуал?

Якийсь там у них треба виконати ритуал. І він ще не хоче розмовляти на російській мові. Який там ритуал, хто його знає. Вони нам дозволили вже побачення, але замість довгого коротке і щоб обов'язково велося російською мовою. І коли ми там сиділи, то вже чуємо: брама відкривається. А їх спеціально везуть на машині, щоб їм здавалося, що це десь далеко. А це ж зовсім поруч. Але їх возять. І вже ми чули, як брами відкрилися. Ми чекаємо. Думаємо, що ось-ось побачимося. Нас до того дуже довго морили. Вже п'ять-шість годин вечора. А треба ще на автобус встигнуть. Ночувати там зовсім нема де. У Мордовії був будинок, де можна заночувати, готель.

Прямо при таборі?

Ні, окремо. Там є табір політв'язнів, чоловічий і жіночий, і такі, для карних. І для людей, які приїжджають на побачення, був будинок такий, барак, де можна заночувати. А в Кучино зовсім нічого нема. І ми чекаємо. І все менше часу, бо треба на автобус останній встигнути. На вулиці ж не будеш ночувати. І ще ж дитина мала. Дмитро тоді невеликий був. Тоді кажуть, що він не виконав ритуал і відмовився розмовляти російською мовою.

А я кажу: «Ну як же ж він буде розмовляти російською мовою, коли ми не звикли». Мені, наприклад, з чужими людьми легше розмовляти російською, бо я завжди розмовляю російською. А ось з Танею я ніяк не можу російською розмовляти. Хоч вона з дітьми і з чоловіком російською розмовляє. Колись вона в лікарні лежала. Я думаю, в лікарні буду російською розмовляти. А треба було по телефону говорити, бо в неї була жовтуха. Я з нею розмовляю російською по телефону, а вона каже: «Мамо, чому ти зі мною так говориш, ніби ти мені не рідна?» І ми почали українською. А всі ж дивляться, коли українською говорити.

І я кажу: «Як же чоловік може говорити, коли ми звикли завжди українською розмовляти». Нехай я погано українською розмовляю, але ж все одно...

І що ж вони вам пояснили?

Ну, що не хотів виконати ритуал і не хотів розмовляти російською мовою. І так ми побули, поплакали і поїхали додому.

А в Мордовії якась розмова була між вами?

У Мордовії я два рази була. Один раз ми втрьох були із Дмитром, а другий раз ми Дмитра не брали, тільки з Валею були. Один раз, я пам'ятаю, Славко Чорновіл до нас підходив.

Ви знали Славка по листах?

Так, я знала Славка по листах. А так взагалі його не знала. Коли ми вже виходили, то він підійшов. В зоні у них один довгий барак. В половині вони працювали, в половині вони жили. В будинку побачень було дві кімнати і кухня, ми там їсти готували.

Це коли родичі приїжджають, то можна там пожити з родичами певний час?

Так. Але виходити не можна. Зайшов, то сиди. А коли треба вийти, то треба наглядача викликати. Наглядач тебе перевірить, і ти йдеш. Валя ні разу не виходила, а ми з Дмитриком виходили.

Вас перевіряли?

Нас взагалі тоді легко випустили. Коли ми до нього приходили, вони дуже перевіряли, вони страшно перевіряли. Вони так перевіряють, що аж не витримуєш... І мене, і Валю. Як Дмитрика, я не пам'ятаю, бо його, напевно ж, чоловік мав перевіряти. Речі, одяг, заставляють роздягатися, кожен рубчик, все, все, все перевіряють. Страшно неприємно. І назад, коли йдеш, страшно перевіряють.

Ми з Дмитриком виходили годині об одинадцятій, купляли продукти, бо на три дні треба було взяти продуктів на чотирьох чоловік. Отоді нас не дуже перевіряли. Там не дуже можна було побалакати, бо там стіни мають вуха. Так щось, про здоров'я... Про щось інше страшно було говорити. Щось казати... питати...

А коли Василя не стало, ви не їздили?

По-перше, мене не відпускали зі школи. Мені сказали зразу, що мене не відпустять. А по-друге, наша мама якраз перед тим впала, і залишити її одну було страшно. Як же її саму залишити? Вона ледве ходила, її й зараз не можна саму залишити, але можна було б людей попросити, щоб доглянули. Та мене в школі попередили: «Даже, Марія Семьоновна, нє отпрашивайтєсь, ми вас не отпустім».

У вас не було якогось передчуття?

Що в нього було щось погано, ми знали. Бо ми пишемо, пишемо, пишемо, а від нього аж чотири чи п'ять місяців нема жодного листа, і нема, і нема, і нема... І так не було до кінця. А вони чи не давали йому писати, чи хто його знає.

Мені снився сон, але ще перед тим, як ми їхали не побачення. Приснилося щось таке, як море, але брудне-брудне. Вода така забруднена, як після прання. Брудна до страху! І це таке наче море, чи озеро, чи щось таке. І наче Василь плив, плив і приплив вже зовсім близько. Ось-ось я його вже побачу. Кричу: «Вася! Вася!» Він не повернувся до мене, а тоді поплив і поплив. І більше я його не побачила. Я мамі все розказала. Кажу: «Такий мені дивний сон снився». Мама каже: «Недобрий сон. Недобре, що вода брудна. Добре, коли вода чиста».

Приїхали ми на побачення останній раз, і нам побачення не дали. Вважайте, ми поряд були. Як мені і снилося. І поплив, і поплив, і поплив, і більше я його не побачила.

Мамі Василь завжди сниться малим хлопчиком. Завжди вона його бачить маленьким хлопчиком. Одного разу він приснився їй в такому брудно-

му, такому страшному костюмі! Приїхав до неї такий обшарпаний! Мама каже: «Васєчка, чого ж ти в такому костюмчику? Невже в тебе іншого костюмчика нема?» Така робоча спецовка. Може, в такому костюмі, що його поховали, він мамі приснився.

МОЙСЕЙ ФІШБЕЙН

3 вересня 1990 р.
Київ, Байкове кладовище

...остання Стусова адреса на Україні — це вулиця Чорнобильська, 13-А. Це дуже символічно. Смерть Стуса вісімдесят п'ятого року і Чорнобильська трагедія вісімдесят шостого, коли його адреса була Чорнобильська, 13-А. Може, це й кара господня, бо не можна вбивати поетів, не можна вбивати таких поетів, як Василь Стус.

Коли я вперше після десяти років своєї відсутності на Україні приїхав до Києва, Дмитро Стус, син Василя Семеновича, запросив мене туди, на вулицю Чорнобильську. І я побачив ті сходинки, якими він спускався востаннє. Там ростуть кілька дерев. Я подумав, що це воно, може, і є, отой український сад Гетсиманський. Це є та остання дорога, якою він йшов, де його схопили. В Єрусалимі я був у Гетсиманському саду до того, а після того я думав, що я бачив український сад Гетсиманський.

В Єрусалимі живе той чоловік, про якого ви згадали, співв'язень Василя Стуса, мій товариш Михайло Хейфец. Михайло Хейфец на початку 1980 року приїхав до Єрусалиму. Я з ним побачився, познайомився. Він мені сказав, що він сидів разом зі Стусом.

Я йому сказав:

— А чи не написали б ви спогади про нього?

Але він тільки приїхав, перші дні в Ізраїлі, сказав, що йому треба влаштуватись.

Я сказав:

— Ми стоїмо зараз під цими єрусалимськими зорями. А давайте собі уявимо, де, на яких нарах валяється зараз Василь Стус.

І Хейфец почав писати. Написав блискучі спогади. Я їх переклав українською мовою, і вони були надруковані в журналі «Сучасність». А тоді вони вже увійшли до книги Хейфеца «Українські силуети».

Ви спитали, що таке для мене Стус. Я його ніколи не знав і не бачив. В мене завжди було якесь відчуття, що я з ним був знайомий, що це якась близька людина. Власне, я не зустрічав людей, які б його не любили, хто його знав. Його любили всі, мабуть, крім його катів. А кати його дуже не любили. Але я думаю, що це їм просто кара Господня, що вони не розуміли, що вони роблять. Вони ж теж народилися людьми все-таки. І якийсь страшний час був. Я відчув, що я нічого не можу зробити. Як йому помогти. Це мене якось виводило. Часом я прокидався вночі, будив свою родину нещасну і починав їм розповідати і казати, що ми тут, а він там.

Тоді, коли починалася, власне, перебудова, я написав про нього статтю. Бо я знав, що якщо десь на Заході в якійсь серйозній газеті щось з'явиться, то в таборі стає трішечки, принаймні, легше. Я написав статтю для газети «Херцайтунг», це така швейцарська газета.

У той день, як вийшла ця газета, я пішов купувати примірник і дуже радів, що, може, я йому якось допоміг. Причому, я мріяв колись повернутися на Україну і мріяв з ним побачитись. І в той самий день, як вийшла ця стаття, сказали, що Василь Стус помер. Це був страшний день. «Борець! Борець! Борець!» Просто, як знаєте, французька боротьба.

Він насамперед геніальний український поет. Отже, він геніальний поет всього людства. А оскільки українська культура, українська поезія — це частина вселюдської культури і вселюдської поезії і Стус насамперед належить Україні, але він належить і всьому людству. Оскільки всьому людству, то так само він належить і моєму єврейському народові.

Стус — це видатний, це геніальний поет. Мені він ближчий за дуже й дуже багатьох поетів. Але я не можу читати... Його книга, що вийшла там, тут поки-що не вийшла, «Палімпсести». Я не можу її читати так підряд. Про-

читаю кілька віршів і далі не можу. Тоді ще читаю кілька віршів. Для мене ця поезія... для мене вбивча.

По той бік кордонів йому все-таки могли допомагати так, як допомагали іншим, обмінювали в'язнів і так далі, і так далі. Але, либонь, комусь хотілося зробити з нього жертву, а тоді з цієї жертви зробити ікону.

І от сьогодні я бачу і я не можу на це спокійно дивитися, як Василя Стуса починають чіпляти кожен до свого прапора, починають від нього прикурювати, як і від інших. Уже з'явилася купа бездарних віршів з обов'язковою посвятою Василеві Стусу. Але треба пам'ятати, що Стус — це не символ. Стус і символ теж, але це вже по-третє, по-четверте, по-п'яте, по-шосте. Стус був геніальний поет. Про це треба пам'ятати.

МИКОЛА ЖУЛИНСЬКИЙ

10 вересня 1990 р.
Інститут літератури

...минуло двадцять п'ять років з того відомого виступу Василя Семеновича Стуса в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі «Тіней забутих предків» Параджанова. Ви не були безпосереднім свідком тієї події, наскільки я знаю. Але у вас є дуже цікаві, я б сказав, унікальні свідчення наслідків цієї події. Чи не могли б ви про це розповісти?

Я не був тоді. Я був тоді в Ленінграді і працював на суднобудівельному заводі і про події на Україні не мав повного уявлення. Дещо долинало. У Ленінграді була своя громада українська. Знали, що процеси відбуваються

складні. Водночас відродження і... Те відродження душилося на очах у багатьох.

У мене є ті документи, тому що вони випадково збереглися в інституті. А я працював вченим-секретарем, заступником директора інституту. І на ці документи натрапив і вирішив їх зберегти. Вже не пам'ятаю, скільки років тому. І ось сьогодні я можу їх вам показати.

Ви натрапили тут, у відділі рукописів?

Ні, вони не були в відділі рукописів. Тепер вони будуть у відділі рукописів, тому що ми хочемо фонд Василя Стуса започаткувати і надіємося, що у нас буде працювати син поета Дмитро. А ці рукописи збереглися у відділі кадрів. А точніше, у спецфонді. І вони тим цікаві, що ота пояснювальна записка, що переді мною, написана рукою Василя Стуса. Написана вона через кілька днів... Можна навіть дуже точно вирахувати, через скільки днів. У суботу, четвертого вересня, відбулася прем'єра кінофільму, а уже сьомого, у вівторок, написана пояснювальна записка. Я думаю, що в понеділок був день для вказівок і вияснення, що треба робити, а вже у вівторок Василь був викликаний і написав цю пояснювальну записку. Якщо ви не заперечуєте, то я зачитаю хоч кілька рядків з неї.

Це дуже цікаво.

«Пояснювальна записка. В суботу, четвертого вересня, під час виступу автора фільму і його учасників, і потім, після виступу Івана Дзюби, який не міг не сказати про групу арештів, його зіпхнули зі сцени, гукаючи, що людей не заарештовують. Я виступив так само. Мене обурило брутальне поводження з Іваном Дзюбою, факт арештів і та атмосфера приховування цього факту, яка найточніше виявилася під час зустрічі з акторсько-авторською групою цього фільму. Були шалені вигуки: «Це провокація! Це брехня! Тут не місце...» і так далі. І тоді я не зміг стерпіти. Я говорив з обуренням про те, що підозріливо приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві, особливо щодо молодих митців. Ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого тисяча дев'ятсот тридцять третього року надто близька, щоб можна було не реагувати на подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи, я не міг стриматись. Я вважаю злочином...».

Далі йде текст, і можу сказати, що він досить чітко говорить про те, що він стоїть на засадах ленінізму. Він вважає, що треба боротися за справжнього Леніна, не такого, яким його бачив Сталін чи Хрущов. Що все це робиться всупереч ленінізмові. Тому що тут треба входити в історичний контекст. Треба розуміти, в який період все це робилося. Крім того, я вважаю, що ця пояснювальна записка абсолютно чітко виявляє позицію самого Василя Стуса, який був принциповою людиною. І водночас десь він все-таки намагався себе застерегти.

Уявіть собі молодого аспіранта в Києві, який готує себе до літературної діяльності. Я переконаний, що на перших порах він думав, як себе підготувати до діяльності перекладача. Він тоді вірші писав, виступав з цікавими літературно-критичними статтями, часто брав участь у різних дискусіях, літературних вечорах і так далі. І тут він стояв на позиціях, на яких багато хто стояли. Мовляв, на з'їзді Партії, на якому Хрущов розвінчав культ Сталіна, говорилося, що це все порушення ленінської національної політики. Що це є деформація ленінських принципів і ідеалів.

І та записка також написана від таким кутом зору. Але це зараз ми так далеко вже пішли вглибину і бачимо, що першопричини сталінізму, цього терору, цього знущання над українською інтелігенцією значно глибші. Вони не обмежуються тільки епохою диктатури Сталіна. Вони були закладені в основі цієї системи. Але Василь тоді так ще не мислив або не хотів так прямо про це все говорити. Він тут пише: «Кожна чесна людина мусить боротися за Леніна. До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді соціалістичний, справді найбільш демократичний суспільний лад, пам'ять про людей, що офірували життя для високого вогню революції, для щасливого майбутнього нащадків».

Може, тут воно і недоречно, але я згадую Миколу Хвильового, передсмертні записки якого стали відомі в останні роки, де він також говорив, що революція, заради якої гинули мільйони, і він, по суті, віддав своє життя, вона обманула його. Просто жорстоко підвела. І ці ідеали виявилися не такими у процесі їх реалізації.

І тут можна говорити, що була ще одна хвиля розчарувань. Скільки було цих хвиль, важко уявити собі. Але наші шістдесятники, українська весна шістдесятих років, — це було ще одне розчарування. Ще одна була надія, що ці ідеали можна якось гуманізувати, можна на цій основі щось таки побудувати. Але, як виявилося сьогодні, це неможливо. Далі він пише: «Але загуділа сирена, глушачи мій голос. Це страшно. Я намагався говорити про обов'язок кожної радянської людини боротися і захищати демократію, соціалізм, справжнє революційне ленінське вчення. А сирена гуділа, сирена не давала говорити, затуляла рота».

Ви подивіться! Я думаю, що, може, Василь Стус і не вкладав оцього глибинного, другого смислу у ці слова, але подивіться. Він говорить про обов'язок кожної радянської людини, говорить про соціалізм. Але, виявляється, сирена гуде і душить...

Ця пояснювальна записка, оригінал якої буде зберігатися у відділі рукописів, тим ще цікава, що тодішній директор інституту, академік Микола Шамота написав таку записочку і вказівку: «Друкувати точно, з помилками, якщо вони є, з підкресленнями і тому подібне».

І далі написано: «На хорошому папері, два примірники».

Це вже коли робили копію цієї пояснювальної записки в 1972 році, коли вже був Василь Стус заарештований, коли готувався вже судовий процес над ним.

Тобто це друкували для судового процесу?

Так. Тому що бачите, ось прийшов вже в сімдесят другому році десятого лютого із Комітету Держбезпеки лист Шамоті, підписаний старшим слідчим комітету Держбезпеки при Раді міністрів РСР Мезерею. І тут такий текст. Це російською мовою, я зачитаю: «В связи с расследованием уголовного дела просим выслать характеристику на бывшего аспиранта института Стуса Василия Семёновича тысяча девятьсот тридцать восьмого года рождения с указанием мотивов его отчисления из аспирантуры».

Була підготовлена характеристика українського мовою, потім був зроблений переклад російською. І все це, видно, було в судовій справі Стуса.

Треба сказати, що була взята тільки формальна сторона, привід, бо треба було його виключити з аспірантури. І Василя Стуса виключають з аспірантури. Виключають з двадцятого вересня, а наказ був вже підписаний 15 вересня 1965 року. Фактично через тиждень його відрахували з аспірантури. За що його відрахували?

«За систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу аспіранта другого року навчання Стуса Василя Семеновича з двадцятого вересня цього року відчислити з аспірантури інституту».

А в наказі є обґрунтування, і досить детальне. Це обґрунтування потім перейшло автоматично в характеристику на нього. Я зачитаю:

«За час перебування в аспірантурі з тисяча дев'ятсот шістдесят третього року аспірант відділу «Теорії соціалістичного реалізму сучасного літературного процесу» Стус Василь Семенович неодноразово грубо порушував норми поведінки працівника наукової установи. В тисяча дев'ятсот шістдесят четвертому році, як повідомив в інститут відділ міліції Жовтневого райвиконкому Києва, Стус непристойно поводив себе в клубі заводу «Більшовик», ображав чергового міліціонера, за що був оштрафований. На початку шістдесят п'ятого року аспірант Стус порушив правила пересилки рукописів у зарубіжні країни. У березні шістдесят п'ятого року, як повідомив партійний комітет Київського верстатобудівного заводу імені Горького, Стус самочинно намагався влаштувати літературний вечір у будинку культури заводу. А коли члени парткому пробували пояснити, що приміщення зайняте, і просили перенести зустріч із молодими письменниками на інший час, аспірант Стус ображав їх і влаштував вечір на вулиці, де виступали невідомі письменники...»

«Вечір» і «письменники» взято в лапки, що, мовляв, то і не вечір, і не письменники.

«...де виступали невідомі письменники, з приводу творчості яких і сам Стус нічого не міг сказати. Неодноразові розмови і попередження не дають

бажаних наслідків. Стус відкидає будь-які зауваження і не виправляє своїх помилок.

Четвертого вересня шістдесят п'ятого року в кінотеатрі «Україна» він знову порушив правила поведінки в громадських установах. У письмовому поясненні з приводу цього він виявив незрілість і продовжує наполягати на своєму праві поширювати свої невірні погляди засобами, що межують з хуліганством».

Тут не треба бути великим аналітиком, щоб побачити, що все це готувалося свідомо. Це, видно, була вже, як кажуть соціальні психологи, установка. Потрібно було найти відповідний кримінал. Кримінал тут був найдений. А потім його назбирали вже під час слідства, цього криміналу, по всіх місцях роботи.

Є в мене тут дуже цікаві матеріали. Я тут не можу всі вам переповісти, але є один дуже важливий документ. Це копія його записів, коли він перебував у слідчому ізоляторі. Я готував таку статтю до «Літературної України». Був такий намір у Спілки письменників України, зі мною говорив Мушкетик Юрій Михайлович і Драч про те, що добре було б підготувати таку статтю. То ще кілька років тому. І я просив деякі матеріали, щоб хоча б мати уявлення. Бо невідомо з цієї судової справи, за що його було засуджено, які були мотиви, як це з законом узгоджувалося? І мені вдалося через відділ культури Центрального комітету Компартії України дістати копію його записів у слідчому ізоляторі. Це великий обсяг, абсолютно ще невідомий, його ніхто ще не друкував. Написаний 14.10.1972 року. Це двадцять три сторінки. І варто було б це опублікувати, але я не взяв на себе сміливість надрукувати, тому що є син і дружина, і вони повинні вирішувати їх долю.

Тут знову Василь Стус намагається якоюсь мірою, може, не те слово, але я його вживу, врятувати себе від тюрми. Він, видно, усвідомлював, що таке тюрма, як вона може позначитися на його творчій долі. А він дуже багато працював. У слідчому ізоляторі він дуже багато що зробив. Це диво просто. Ця людина мене вражає. І я переконаний, що ми ще не наблизились навіть до розуміння того, яка це була своєрідна, принципова, чесна і з величезними творчими потенціями людина.

Ми сьогодні бачимо його «Палімпсести», надруковані за кордоном, листи, що з'являються днями, щоденники. Ми бачимо, наскільки він був працьовитий і працездатний. Але все рівно уявити всю велич Стуса, я думаю, нам ще не скоро вдасться. Тому що ми не можемо навіть усвідомити, як у таких умовах людина могла находити сили, мужність все-таки працювати і вірити в те, що все-таки його життя, його творчість, його доля потрібна народові. Це треба мати якусь дивовижну інтуїцію, передчуття своєї необхідності для України, для культури, для її майбутнього.

Багато є спогадів тих, хто з ним були там, Михайла Хейфеца, наприклад. Як вони відчували від нього якийсь дивовижний заряд мужності, сили духу і віри, що треба триматись, треба вистояти.

Я тільки один момент хочу зачитати. Ми говорили зараз, що його виключили з аспірантури. І що? Куди людині діватися? Він каже:

«Мене було звільнено з аспірантури, потім з посади кочегара, з історичного архіву, пізніше навіть з метро, де я, позбавлений іншої змоги заробляти собі на прожиття, ганяв вагонетки. У душу заходив розпач. Почалося ускладнення хвороби. Втрата змоги друкуватися була для мене нестерпною. Офіційні особи, що відмовлялися розмовляти зі мною, коли я йшов до них на прийом, тільки посилили це відчуття розпачу, спроневіри і нестерпно болючої гіркоти».

Він це щиро говорить. Ми якось не можемо собі уявити, що Стус, і там раптом розпач, і гіркота, і так далі. Але він був людиною, і в нього були хвилини, коли він таке відчуває... Він виступив тільки на захист людей покривджених, за справедливість, за гласність. І раптом така жорстока кара. Він не може зрозуміти, за що така кара. Чому таке до нього ставлення. І ми можемо тут легко відчути, що його готували в політичні діячі, готувала сама система. Вона такі створила умови, що він не міг не бути політично незаангажованою людиною, хоча, може, він і не хотів цього. Я повторюю, я переконаний, що він готував себе до літературної діяльності. І в слідчому ізоляторі він вивчає мову, перекладає Рільке, пише статті, пише вірші. Він працює як літератор, не як політичний діяч. Він не пише ніяких звернень. А те, що він виступав, те, що він заступався за своїх друзів... Ці листи до прокуратури, до Верховної Ради, до офіційних осіб. То це була нормальна реакція людини, яка вважала своїм обов'язком стати на захист тих, кого кривдили.

І, до речі, не тільки одного Василя Стуса кривдили. Отут є матеріали, які, я вважаю, теж дуже цінні. Я не знаю чи, наприклад, Михайлина Коцюбинська має оригінал своєї пояснювальної записки, бо вона ж працювала у нас, теж з приводу цього вечора. Я її зачитаю:

«У суботу, четвертого вересня шістдесят п'ятого року я була присутня на прем'єрі кінофільму «Тіні забутих предків». Після виступу режисера-постановника фільму Параджанова на сцену вийшов Іван Дзюба, який сповістив зал про ті політичні арешти української інтелігенції, які мають місце зараз на Україні. Ці факти були вже перед тим відомі мені. Добре знаючи з уроків нашої історії, хоча б з уроків тридцятих років, до чого доводить мовчання з приводу необґрунтованих репресій, я була певна, що треба протестувати. Тому я встала, коли було запропоновано встати на знак протесту, і вважаю, що зробила правильно. Михайлина Коцюбинська».

А ось Світлана Попель:

«Виявом великої громадянської мужності вважаю виступи Івана Дзюби і Василя Стуса, які поінформували присутніх на кіносеансі людей про хвилю арештів серед української інтелігенції, застерегли про можливість повторення репресій тридцятих років, «щасливіші» жертви яких протягом двадцяти найпродуктивніших років працюють у нашому колективі. Сліпою вірою в злочинності кращих людей нашої України з боку одних і боягузливою чи байдужою мовчанкою з боку інших зумовлені трагічні періоди нашої історії, які не мусять повторитися. Десятого вересня шістдесят п'ятого року».

Буквально на другий день після того, як Василь Стус написав пояснювальну записку, тут є також пояснювальна записка Юрія Бадзьо. Він каже так: «Вважаю, що своїм вчинком я не порушив ні партійної дисципліни, ні громадянської поведінки». Бо він був тоді членом партії. Але каже, що вважає свою поведінку правильною і не хоче каятися. Це люди були мужні. Але всіх їх виключили з аспірантури. І Юрія Бадзя. Знаєте, яка доля потім його була. Михайлини Коцюбинської, яка не мала роботи і не могла друкуватися. Також і Світлана Попель, і так далі. Ті, хто мав мужність не покаятися, зберегти своє почуття власної гідності, ті, ясна річ, були вилучені з нормального громадського, наукового, культурного життя.

Ви є автором кількох, може, найширших публікацій, зокрема в «Літературній Україні», про Василя Стуса. Як вони йшли до друку? Були якісь ускладнення?

Я скажу вам щиро. Більше двох років тому я був в Ірпені в Будинку творчості і написав статтю про Василя Стуса. У мене матеріалів було дуже мало. Я навіть «Палімпсестів» не мав. Я не мав багатьох публікацій, які були за кордоном. В основному я мав копії вироків, першого й другого. Коли я бував за кордоном, мені вдавалося дещо читати. Але я навіть тоді, в кінці сімдесятих років, навіть не наважувався все це привезти сюди. Але я пам'ятаю, що я робив кілька варіантів цієї статті. І з кожним варіантом я бачив, як я звільняюся від тих стереотипів. Бо ми так швидко останнім часом йдемо, ми так якось демократизуємося. І та гласність нас так захоплює, піднімає, неначе хвиля, що іноді боїмося озирнутися назад і побачити, які ми були несміливі, часто обережні. І для мене була мета, аби хоч про Стуса заговорити, аби хоч написати щось, аби тільки заявити про те, що він був. І поставити під сумнів хоча би якимсь словом, чи правильно його було осуджено, і я переробляв... І ця стаття в «Літературній Україні» — це третій чи четвертий варіант мого наближення до Стуса. Я переконаний, що це далеко не це слово, яке потрібно було про нього сказати. Але я вважав, що хоч так...

І можливо, тоді по-іншому не можна було.

Можливо, й так. Бо вже після того почалося. І вечір в Інституті літератури, коли прийнята була відозва з вимогою реабілітувати Василя Стуса. Почались інші публікації. Правда, вже були публікації такі несміливі. Але я тоді

говорив тільки якоюсь мірою про еволюцію. І мушу сказати, не всі сприйняли. Ті, хто знав Василя Стуса... Я ж його не знав. Я тільки один раз бачив. Ніколи не був знайомий. Я не мав ніякого морального права про нього судити. Але, принаймні, судив з того, що я міг прочитати. Я вважаю, що він пройшов досить складну внутрішню еволюцію. І ця еволюція деким сьогодні не хоче сприйматися. Пригадую, як минулого року в Іллінойському університеті була конференція про перебудову на Україні, і я зробив там доповідь про Василя Стуса. І, принаймні, те говорив, що я написав тоді в «Літературній Україні». І зачитав майже повністю текст пояснювальної записки. І тоді Надія Світлична не сприйняла цього. Вона обурилася і мене дуже різко критикувала. Що, мовляв, я подаю не того Стуса. Стус не міг такого написати. Це фальсифікація. Стус не міг написати, що він стає на захист ленінського вчення, ленінських принципів демократії. Я дуже обережно, абсолютно шануючи її і... Я розумію, що уже на Заході, особливо після смерті Стуса, утвердився інший образ, певною мірою ідеалізований. І це зрозуміло. Це все-таки жертовна постать в українській політичній і культурній історії.

Я сказав, що ми повинні врахувати, в яких умовах він був, що він проходив певну еволюцію своїх поглядів. І нічого тут дивного немає.

Коли уважно читати його вірші, то там видно, що чоловік «випрозорився», як він сам каже, не зразу. Аж у таборах він набув остаточного завершення сутнісного, яке ми знаємо.

Безперечно. Я теж так думаю. І навіть більше того. Може, сьогодні і не час так прочитувати Василя Стуса. Може, ми ще не можемо на такий крок піти, бо ми не маємо повного уявлення. Ви, може, краще за мене знаєте, що частина архівів до сьогоднішнього дня невідома. Наскільки я знаю, його остання збірка «Птах душі» і до сих пір десь в архівах, і тому ми не все можемо знати. Можливо, сьогоднішній день ще не такий, ми ще не можемо бути такими спокійними, холодними, розважливими, щоб все проаналізувати спокійно, з науковою об'єктивністю. Бо в нас ще Стус — це трагедія, це страшна втрата, яка нами сприймається дуже емоційно. І ми просто не можемо змиритися з тим, що така постать, що така людина — і так жорстоко, підло була знищена. Це було знищення. І це жахає.

Але спочатку, перед цим знищенням, було його внутрішнє знищення шляхом обману, з якого він якимсь чином, як той фенікс, відродився. Він свого часу був, як розказують його родичі, активним комсомольцем і так далі, виступав, і Сталіна любив, і всіх інших. І ясно, що це все нелегко йому далося. Але десь уже із шістдесят другого року починаючи, в нього починається якесь зовсім інше переосмислення цього.

Оцей процес прозріння людини, яка вже бачить, що далі надії не може бути. А тут ще була надія. Він думав, що, може, його ще зрозуміють. Подивіться, як він пише цю пояснювальну записку. Це написано емоційно. Навіть по почерку, по цих фразах, по підкресленнях видно, що він пише ще на емоціях, на почуттях. І я вірю, що це все написано щиро. І він ще вірить, що це може ще хтось зрозуміти, може якось увійти в його почуття, в його настрої, в його переживання. Але потім він бачить, що все це марне. Нема до кого апелювати, ніхто не хоче слухати. Жорстокість всюди. Всюди його заганяють у безвихідь. Йому створюють спеціально пастки, провокації. І він бачить, що його, як вовка, заганяють, і в нього немає іншого виходу, як захищатися. А захист який? У нього тільки є слово, яким він може захищатися.

До речі, у його поезіях це дуже помітно, як він залишався наодинці зі словом, апелює до цього слова, намагається знайти в цьому слові якогось соратника, який його підтримає. До речі, останній період його творчості, вірніше, середній період його творчості дуже пов'язаний із Шевченком. Він постійно проектує свою долю на долю Шевченка і хоче зрозуміти, як той міг втриматися, у значно легших умовах, ніж був Василь Стус. Все-таки щось його тримало. І він відчуває, що це тримала та Україна, ті ідеали, заради яких жив Шевченко. І він бачить, що слово може його вберегти. І він над тим словом постійно працює.

Ви подивіться, яка еволюція в нього, в його віршах. Він спочатку стоїть на таких класичних позиціях, римована поезія. Потім він раптом відмовляється від рими. Він вважає, що це є якоюсь мірою щось задане, те, що сковує його внутрішній світ. А той світ виривається постійно, він бунтує в ньому. І він бачить, що і ця система поетичних образів уже не може його влаштувати. І розміри не можуть влаштувати його. Він виривається за межі їх. Він буквально зсередини вириває цей вірш, і цей вірш починає вже жити іншим своїм життям. Поет, який живе в клітці, раптом звільняється з цієї клітки за допомогою цього слова, виходить за межі оцього внутрішнього, обмеженого приписами і настановами системи світу і звільняється. І, до речі, його смерть прочитується в його поезіях. Він готує себе до смерті, він готує себе на розп'яття. Цей процес, коли він починає розуміти, що він мусить загинути, бо в нього іншого виходу нема. Він спалює себе у вогні слова, він спалює на вогні цих ідей, заради яких він живе.

У нього іншого виходу немає. Тобто йде процес сходження на Голгофу саморозп'яття. Цей процес саморозп'яття настільки динамічний, настільки він в ньому живе, що для нього нічого іншого вже не існує. Я думаю, що це буде колись прочитано, і про це заговорять. Я десь тільки якимись невеличкими штрихами до цього підходив, але я не знав всієї його поезії. Мені хотілося б до цього повернутися і подивитися. Тому що це феноменальне явище в поезії, коли поезія є найважливішим смислом існування його. І іншого не

може бути. А це весь комплекс проблем, якими жила Україна. Він тягне цю всю історію України, трагічну історію, із давнини в сьогоднішній день. Він бачить, що саме вона десь в його душі акумулювалася і вона повинна вибухнути. І вибух цей через слово. І в цих словах його, які, на перший погляд, дуже важко ... оце «життєсмерть»... Поєднання абсолютно непоєднуваних, здавалося б, антагоністичних смислів, видають зовсім іншу якість його розуміння.

А який спокій! Яке спокійне сприйняття своєї долі. Впевненість в тому, що вже іншого виходу нема. І він приймає цю долю, і з цією долею вже живе. І він живе для того, щоб, як він пише, повернутися у життя після своєї смерті. Він вже знає, що це є поза ним, існує в іншій даності, в іншій духовній площині, яка вже йому непідвладна.

Він був дуже скромною, я відчуваю, людиною. Але він розумів, що його доля така. Він мусить себе розіп'яти. Розпинає, по суті, система. Але він розпинає себе, бо іншого виходу нема. І будучи розп'ятим, він тоді знає, що він і живе. Це феноменальне явище в українській літературі. Ми сьогодні дивимося на Василя Стуса передовсім з політичної точки зору. Ми ще його поезію вповні не оцінили, але я переконаний, що у двадцятому столітті в українській національній історії і культурі Василь Стус займе місце першорядне. І ніхто не зможе до нього наблизитись. Дехто може сказати, що це він своїм трагізмом завоював. Але тут якраз той випадок, коли не трагізм визначає велич і не його смерть страдницька, а визначає поезія, яку він породив, якою він, випалюючи себе, наближався до такого кінця.

Фактично, він дав якісь нові виміри самосвідомості української, абсолютно нову структуру. У мене таке відчуття.

І в мене теж таке. Я це не можу ще добре пояснити. Якби цю останню збірку «Птах душі» можна було прочитати!

Треба видерти її звідти.

Так. То ми б тоді ще багато що зрозуміли.

Я недавно читав його листа до Віри Вовк. У журналі «Сучасність». Прочитав я листи до сина, будуть друкуватися у видавництві «Веселка». Це неможливо спокійно читати. Читаєш і думаєш: це щось незбагненне. Не можна збагнути, що людина в таких умовах так мислила! Наскільки він вільно мислив! Парадокс.

Чим більше він був загнаний у неволю, тим він був вільніший у своїх думках і мисленні. Це справді незбагненне, неймовірне для сьогоднішнього дня. В тому прагматичному світі ми часто познаходили собі місце. І в цьому місці ми себе почуваємо затишно і так далі. І навіть не можемо собі уявити, що могла людина бути в іншому нелюдському існуванні. А це — нелюдське існування.

Я прочитав про наші концентраційні табори, про наші тюрми. Це не входить ні в які норми цивілізації. І в той час бути таким незалежним! Тоді починаєш думати, що наша Україна гідна того, щоб мати таких синів, таких поетів.

І починаєш думати ще про себе. Що ж таке в мені, що я такий був...

Я про себе не хочу і говорити. Я переконаний, що не один буде ще вивіряти себе за компасом життя і творчості Василя Стуса. І буде думати, щоб або взагалі не творити і відійти, або переглянути смисл свого буття.

ДМИТРО ГОРБАЧОВ

19 вересня 1990 р.
Музей українського
образотворчого мистецтва

...близько знайомі з Василем Семеновичем Стусом. Як вперше ви його побачили, через кого зазнайомились?

Вперше він прийшов разом із Дзюбою Іваном Михайловичем і з Надійкою Світличною, якщо я не помиляюсь. Це було приблизно шістдесят четвертого чи шістдесят третього року, а може, шістдесят п'ятого навіть. Він прийшов для того, щоб подивитися оті скарби українського мистецтва, приховані від стороннього ока. Прийшов сюди, до музею українського образотворчого мистецтва. Оскільки я був головний хоронитель колекції, і своя рука владика, я потай від начальства показував декому ті скарби, що у нас там зберігалися. А потім він почав вчащати. Його це зацікавило. Ми з ним інколи ходили Києвом трішечки і балакали на різні теми. Це переважно була тема українська.

Одного разу я запитав в нього щось про Лєскова. Я тоді саме захоплювався Лєсковим у зв'язку з тим, що Лєсков — українізований російський письменник. Для мене це теж була новина, що не тільки українці стають росіянами, але й росіяни можуть стати українцями. Але Василь Семенович сказав, що він ще Лєскова не читав.

Мене засмутила наша взагалі культурна ситуація, що доводилось буквально все, всю інформацію збирати самотужки. Нема напутників, нема наставників, нема літератури. Як тяжко було українському інтелігентові стати справжнім інтелігентом. Але Василь Семенович ним став, і ерудованим, і знавцем мов, і знавцем літератури, правда, за екстраординарних і трагічних обставин.

Я пам'ятаю також Василя Семеновича вже після того, як його було звільнено з посади, як його було вигнано. Це був сімдесят другий рік. Прийшов він до видавництва «Дніпро», де я теж опинився, після того як мене звільнили з посади головного хоронителя українського музею. Я запитався в нього, що він робить тут, у нашому видавництві. Виявилося, що тут, як він мені сказав, збираються видавати його книжку. Я добре запам'ятав, що це був якраз сімдесят другий рік.

Стус сказав, що вказівку про видання його книги дав секретар ЦК Шелест.

— Я бачився з Шелестом, — розповідав мені Василь Семенович. — Він запитався: «Чого вас цькують?» Я відповів: «Того, що мої вірші видано у Парижі». На що Шелест відповів: «А ми тепер видамо тут. І таким чином збалансуємо ситуацію».

Коли ми розмовляли з Василем Семеновичем тоді, я звернув увагу, як погано він екіпірований. І зрозумів, що він має маленьку платню, дуже тяжко живе, і так далі. Через деякий час я почув, що його заарештовано. А книжку його, розуміється, вже не видали.

Очевидно, на начальство нашого видавництва «Дніпро» був якийсь тиск, якась нагінка, тому що нас, редакторів, викликано було до директора, який сказав, що перед тим як платити гонорар чи наймати якогось автора, треба радитися у відповідній організації. Причому директор наш — порядна дуже людина, яка друкувала і переклади Світличного, і хотіла друкувати Стуса, змушена була говорити, переказувати чужі слова, чужі інструкції. Причому для того, щоб, очевидно, нас переконати в тому, що потрібна така пильність, він сказав, що ми інколи платили гроші людям, які їх витрачали на антирадянську пропаганду. Мався на увазі той же Світличний.

Я собі тоді подумав: Світличний мало не жебраком виглядав. Яка там пропаганда! Він зводив ледь-ледь кінці з кінцями. В усякому разі я теж промовчав тоді, коли директор про це говорив, бо сперечатися було нерозумно. Це була така своєрідна гра. Директор те казав нещиро, а ми також слухали,

сприймали до відома, також маючи власну свою думку, про яку не дуже-то хотіли, щоб інші знали. Така була змова своєрідна.

Ви були у близьких стосунках з Віктором Зарецьким і з Аллою Горською. І напевно, ви були свідком їх стосунків з Василем Стусом?

На жаль, ні. Я не бачив їх разом. Зарецький приходив до нашого музею з Горською, а Стус приходив з іншими людьми. А я не дуже був схильний до широких стосунків з людьми. Більше такого кабінетного характеру. Я за освітою сам архівіст. І це вже багато про що говорить. Як про мене говорили мої друзі, «архівний пацюк». До речі, про архівістів так само висловився товариш Сталін, що вони «архівні пацюки». Коли я вчився в університеті, то цей вислів товариша Сталіна висів над нашою кафедрою як знак великої зацікавленості Сталіна нашою справою, батьківського піклування про нас. Тому я не дуже часто ходив по майстернях, на збори якісь і так далі. І про взаємини Зарецького зі Стусом я не можу нічого сказати.

Як Стус оцінював речі, які зберігалися в запасниках, першорядні, я маю на увазі, мистецькі?

Я пам'ятаю, що смак у нього був і тоді. Мистецький смак. Тому що він вирізняв першокласних художників від другорядних. Петрицький, скажімо, йому дуже подобався. Бойчукісти йому так само подобались. Речі кубофутуристів українських йому теж були до снаги, що називається. Але він говорив про це мало. Я тільки бачив жваву реакцію на ці речі. А говорив мало тому, що взагалі про це мистецтво тоді тяжко було говорити навіть мистецтвознавцям. Не було ще цього апарату вербального. Ми не знали навіть, з чим це їдять, як говориться.

Я, як людина, яка вже спеціалізувалася на авангарді, брав словесний запас для опису нашого авангарду у поляків, з польського журналу «Пшегльонд артистични». Так що я знав, що подумати про ці речі, і інколи навіть знав, що про них сказати. Але більшість глядачів тодішніх не знали, що про це сказати. Але дехто, бувало й таке, не знав, що про це подумати, але знав, що про це сказати, тобто говорив нісенітниці.

Стус у вас вперше познайомився з такими художниками, як Петрицький, як бойчукісти?

Так, так!

А як з поетами авангардного плану?

Він теж знайомився вперше в шістдесяті роки. Зі Свідзінським, скажімо. Він приніс невеличку книжечку Свідзінського, здається, одинока його збірка сорокового чи сорок першого року видання. І показав мені. І навіть зачитав вголос кілька рядків. Я пам'ятаю, що йому подобався такий рядок: «Чи то місто зачакловане, мов на релях, мов на конику, непомітно обернулося».

Так що він кохався в цій магії словесній, образній. Одного разу я дав йому почитати збірочку Михайля Семенка. Через два чи три дні він приніс її і сказав, що від цього поета він не в захваті, що це поет іншого спрямування, що він його не надихає.

Тоді мені здалося, що Стус — творець такого більш серйозного, може, навіть, трагічного жанру. Пізніше, коли я прочитав його вірша «Молодий Гете», скажімо, я зрозумів, що це поет-філософ, причому, з ухилом у велику трагедію. І тоді я зрозумів, що Семенко з його бурлеском, з його бунтарством, з його кпиною нескінченною просто не вписався в космос духовний Василя Стуса. Пізніше я дізнався, що Василь залюблений, закоханий в Пастернака. І це теж зрозуміло. Коли читаєш Пастернака, то там вже не до жартів. Жодного жарту не дозволив собі Пастернак протягом всієї творчості. Отже, Семенко не вписався сюди.

Про Шевченка чи про когось з інших класиків не було у вас розмов?

Не думайте, що я був дуже тісно пов'язаний зі Стусом. Він вряди-годи приходив, дивився переважно або ми говорили про живопис. Не говорили, а тільки коментували і дивилися переважно. Інколи говорили про Рільке. Це справді була його улюблена тема. А я теж тоді захоплювався Рільке, вивчив напам'ять кілька його віршів німецькою. Я цитував ці вірші, а Стус їх коментував. Пам'ятаю, що слово «вьольбунг», яке я вжив, було невідомим, незрозумілим для Стуса. Це був шістдесят п'ятий рік. Очевидно, він тоді тільки ще вивчав мову як слід. Ми потім добирали до цього слова відповідника, «склепіння», чи щось подібне. Це те, що я пам'ятаю. Я не був політичним персонажем у хорі трагедії Стуса, я був таким периферійним. І я не думаю, щоб він особливо і пам'ятав вже мене, так, як я його. Бо він справляв враження видатної особистості. Таке перше враження від нього. Це якась скупченість, цей вираз трагізму на обличчі, якась навіть наїжаченість проти довколишнього світу. І ця його прагматична щелепа. Взагалі, постава такого якогось атлета, який весь час у стані бойової готовності, щоб дати відсіч. Це звертало на себе увагу.

Хоча здоров'я він був не дуже великого.

Так. Але зовні він виглядав все ж таки досить кремезним, атлетичним. І особливо обличчя в нього було, як у стародавніх германських велетнів, епічних героїв.

Може, того його й до Рільке тягнуло?

Можливо. Взагалі-то можна знайти зв'язки української культури з будь-якою, а з німецькою — і поготів.

Але він все-таки вас пам'ятав...

Так. Був такий епізод, але це вже за переказами. Стус, напіврепресований, який працював в якійсь конторі, одного разу серед своїх колег заговорив про невідворотність репресій проти будь-кого з інтелігентів українських. І він

згадав мене як людину благополучну, що Горбачова ж не торкнулася ця хвиля. Він як сидів у музеї в підвалах, то так і сидить досі. Але через півроку вигнали й мене, хоч вина моя була мінімальна.

У сімдесятому році я вже почувався спеціалістом з українського мистецтва. А для того, щоб бути повноцінним спеціалістом, неминуче треба контактувати зі спеціалістами-іноземцями, інакше ти будеш напівінтелігент, напівфахівець. А в сімдесятому році контактувати з мистецтвознавцями, з науковцями із Заходу було небезпечно. І я все-таки, ризикуючи своєю кар'єрою, щоб не почуватися дурнем у своїй справі, змушений був листуватися і зустрічатися з іноземними мистецтвознавцями. Коли вони приїздили до Києва, то я водив їх по хатніх колекціях, де вони побачили наших великих художників, що зараз мають вже світове ім'я завдяки старанням тих же західних мистецтвознавців. Але коли я привів їх до музею і показав деякі речі досить невинного змісту, тільки за формою вони були гостріші, ніж, власне, соцреалістичні, то це вже мені поставили на карб. Що, мовляв, я порушив закони, хоч жодних законів я не порушував. Довго вигадували для мене склад злочину, і один з міністерських працівників, пам'ятаю, сказав: «Те, що ви робите, це, — замислився він, — низькопоклонство перед заходом». Згадав це чиновник лексику тисяча дев'ятсот сорок дев'ятого року. Скоріше можна було б сказати, що низькопоклонство було з боку тих західних мистецтвознавців перед нашим мистецтвом. Побачивши, наприклад, Пальмова, Петрицького чи Богомазова, вони були не те що вражені, а ошелешені. Вони, ці мистецтвознавці, казали мені, що Київ для нас у розумінні авангарду був нульовим містом. Ми їхали для того, щоб подивитися українське народне мистецтво, писанки, відомі по всьому світі. Але коли ми побачили твори художників світової міри, про яких ніхто нічого не чув, а вони дорівнюють Пікассо, і Браку, і так далі, ми були вражені. Багато з цих мистецтвознавців захищали дисертації з українського мистецтва. І тепер про наших українських художників двадцятого сторіччя знають чимало по світі завдяки зусиллям цих мистецтвознавців.

Зрештою, я не дуже і побиваюся, що мене вигнали тоді з музею, бо все-таки свою справу я зробив і якийсь інформаційний ланцюжок спрацював і пізніше.

Вас пробували захищати хтось із впливових мистецтвознавців чи літераторів?

Мене захищав Микола Платонович Бажан, який навіть авансував мене тоді словесно, сказавши: «Ви надія українського мистецтвознавства». Я це зрозумів як аванс і як підтримку моральну, бо на таку роль я, на жаль, не можу претендувати. Микола Платонович Бажан, він мені потім сам розповідав, боронив мене тим, що зателефонував до міністра культури Бабійчука, який якраз і вигонив мене з музею. Але Миколі Платоновичу було сказано цим можновладцем, що Горбачов — не та особа, яку слід захищати. І Бабійчук

навіть присоромив Миколу Платоновича, сказавши, що ви захищаєте бозна кого і що. Не так «кого», як «що». Бажан, виправдовуючись переді мною, говорив: «Ви знаєте, на території Міністерства культури я, Бажан, персона небажана. Вони мають мене за ворога, тому що я бороню справжню культуру, а вони цю культуру нищать».

Він, як міг, то авангард боронив, і поетичний сучасний. Він Валерія Іллю боронив...

Безперечно, у Бажана великі заслуги в цьому відношенні. І в нього все ж таки були можливості. Якщо офіційні мистецтвознавці нічого путнього і гарного не говорили про наших великих художників двадцятого сторіччя, то Бажан примудрився все-таки видрукувати їхні репродукції в п'ятому томі «Історії українського мистецтва». І це ще тисяча дев'ятсот шістдесят сьомого року, коли ще вся країна пам'ятала нагінку на абстракціонізм з боку Хрущова і всієї партії. Правда, Бажан казав мені, що він інколи, репродукуючи твір того чи іншого художника, в тексті його злегка сварить. Інакше не пропустять репродукції. Так що цей плацдарм культурний він відвойовував з труднощами і не без компромісів. Це було неминуче, бо якби людина не йшла на компроміс, то взагалі б життя припинилося. А ми не зацікавлені в тому, щоб життя припинялося.

Будь-яке спілкування, будь-який контакт — це, зрештою необхідність компромісів. Річ тільки в мірі, напевно, і в рівні власної гідності.

До компромісів вдавався навіть Солженіцин, а він здається абсолютно людиною сміливою. І він це робив свідомо, щоб читачі дізналися хоч дещо.

Як надійшла до вас звістка про арешт Василя й інших?

Я пам'ятаю, що ця звістка сумна мене приголомшила страшенно. І на мене війнуло тридцять сьомим роком. Я зрозумів, що таке тридцять сьомий рік. Бо це була ситуація близька до тридцять сьомого року, може, не за масштабами, але за своєю суттю. Про це я дізнався від одного зі своїх товаришів, на ім'я Флоріан Юр'єв, на площі Богдана Хмельницького. Це було взимку, я пам'ятаю. Коли я там дізнався про це, на душі стало недобре. Я, власне, як кожна маленька людина, нічого вдіяти не міг. Я навіть не знав, де проходить суд, щоб хоч би подивитися, чи сказати пару слів, чи підтримати навіть своєю присутністю. Тільки я випадково бачив, як везли з в'язниці на заслання Івана Світличного. Це було вже десь, здається, влітку сімдесят другого року. В усякому разі було тепло. Я йшов до площі Богдана Хмельницького і побачив дружину Івана Світличного, яка стояла біля так званих «присутственных мест». Причому вона була стривожена вся, схвильована. Я запитав, в чім справа, а вона відповіла: «Зараз везтимуть Івана».

Я зупинився. І ми проводили цей воронок. Івана самого ми, розуміється, не бачили. Потім я щось сказав їй, не втішне, розуміється, а просто співчут-

ливе. Ми попрощалися понуро і розійшлися. І я тоді знаєте був чим шокований? Що крім нас двох, нікого не було. Навіть найближчих друзів. Настільки ця машина репресій працювала досконало, відпрацьовано, що абсолютно не можна було ні про що довідатися. Тепер би, очевидячки, зібралося принаймні кілька тисяч, як не сорок тисяч, як це було на перепохованні. А в сімдесят другому році все громадське життя було повністю деформоване, понищене. І це зроблене вже було досвідченою рукою.

Ви самі мали такі неприємні зустрічі із працівниками органів? Я маю на увазі Комітет держбезпеки?

Ви знаєте, мене викликали з іншого приводу. Викликали як експерта. Припустимо, КГБ конфіскує колекцію якогось шахрая. Мене викликають, і я кажу, що є підробкою, що справжньою роботою, скільки це може коштувати, і так далі. У мене довгий час був тільки такий чисто професійний контакт. Але сімдесят восьмого року вже стало складніше. До Києва приїхала на навчання і стажування українка з Америки Мирослава Мудрак, яка займалася художниками-авангардистами. Їй довелося звернутися до моїх послуг, бо мало хто цим займався. Довелося її консультувати. Бо офіційний її керівник фактично не знався на цій темі і не міг нічим прислужитися. Так от тоді мене дуже часто викликали, як я тепер розумію, працівники відділу «ідеологічних диверсій». Бо вони щоразу питалися в мене, чи не робить ця мистецтвознавець ідеологічний диверсій. Я казав, що не робить. Тоді мені показували картинки, які вона, мовляв, вчора фотографувала в публічній бібліотеці, карикатури. І питалися мене, дивлячись у вічі, чи не є це наклеп на нашу славну радянську людину. На що я відповідав, що це ілюстрації художника Фрідкіна до «Німецьких оповідань» Остапа Вишні тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року. Зображено, отже, німців капіталістичної формації, а не славних радянських людей.

Це дуже промовисто показує рівень освіченості цих людей.

Так. А одного разу мене вирішили перевірити, наскільки я вдатний мистецтвознавець. Принесли картинки без підпису і запиталися, хто це міг би бути. За манерою я зрозумів, що це був Іван Марчук. Я кажу:

— Це Марчук.

— Правильно, — сказали мені. — Це ми вас перевіряли. Ви непоганий фахівець. А тепер скажіть, чого такі персонажі ці понурі?

Я кажу:

— Тому що це персонажі з української народної казки.

— Ага, значить це не ідеологічна диверсія?

— Аж ніяк.

От на такому рівні в нас відбувалися зустрічі. Власне, мені трошки незручно було перед цією американською українкою, що я не все можу їй розповісти про ці контакти, про те, що нею цікавляться в певних органах. Я га-

даю, що вона здогадувалася, що, безперечно, за нею стежать. Але оскільки вона мала чисто науковий інтерес, це їй фактично не заважало. Більше того, науковці тут зустріли її дуже радо. Вона мені сама розповідала, що в деяких архівах, наприклад, їй давали архівні документи навіть на ніч додому з тим, щоб вона встигла сфотографувати. Тому що часу в неї було небагато. І, від'їжджаючи від нас, вона скоріше мала приємні враження від наших порядків, ніж негативні. Вона побачила, що є люди, які культурою займаються, цікавляться. І вона побачила, що це люди приязні, які не ховають своїх знань і намагаються їй як можна більше прислужитися. Людські стосунки були більш-менш нормальними. У своїй книзі про українських авангардистів ця Мирося Мудрак дякує, як вона пише в передмові, тим, хто в Радянському Союзі їй допомагав і без кого вона б не змогла цієї книжки видрукувати. Що цікаво, що поіменно вона нікого не назвала. Можливо, теж з перестороги певної, з конспірації. У всякім разі я знаю, що коли вона від'їжджала до Америки, то моя дружина, полохливіша трошки, ніж я, мужчина, сказала:

— Миросю! Будь-ласка, не згадуйте ніде Дмитрове ім'я.

І Мирося Мудрак виконала це прохання літерально. Вона дякувала анонімно, але я знав, що вона десь там мала на гадці й мене теж.

Коли ви почули вірші Стуса вперше?

Я прочитав вірша «Молодий Гете» в журналі «Дніпро» тисяча дев'ятсот шістдесят п'ятого року. Я тоді зрозумів, що це кандидат на Нобелівську премію. В цьому відношенні щодо Нобелівських лауреатів в мене є чуття. Після друку «Івана Денисовича» Солженіцина я сказав своєму приятелеві: «Це кандидат на Нобелівську премію». Потім був ще такий випадок. Я прочитав «Сто років самітності» Маркеса. Я теж сказав, що тягне на Нобелівську премію. Так от в мене було відчуття, що і це поет, який потенційно надзвичайно високий, великий, і, можна сказати, унікальний.

Як би ви оцінювали Стуса як поета, чи як політичного діяча, чи взагалі як людину?

Тут все разом, я гадаю. Тут його досвід життєвий, політичний, культурний, поетичний, власне, складає його цілісність надзвичайно сильну. Політичний діяч з нього теж крицевий був, я би сказав, витривалий. Коли він повернувся з заслання свого, то десь рік був на волі. Випадково ми з ним зустрілися. Я був заклопотаний сімейними справами, хворобами дружини і так далі. То ми зустрілися буквально на хвильку, випадково на вулиці. І він мені сказав:

— Я продовжуватиму політичну діяльність. Мені вже нема куди подітися.

Так навіть сказав. Я не зовсім розумів, що це означало — «нема куди подітися». Але я відчув, що це вже його фатум, так сказати, що він вже приречений на боротьбу, що тут він на компроміс не піде.

У цій зустрічі була різниця між тим, яким ви його пам'ятали до табору, і тепер, після табору і заслання?

Чисто фізично він змінився істотно, але й духовно теж, мабуть. Тоді він був менш активним. Тобто він придивлявся, він щось вивчав, він все перетравлював мовчки. А в останню зустріч він мені видався більш інтровертним, говорив більше, більш активно ставився до оточення свого. І негативізм більший в нього теж був після заслання.

І коли пізніше я почув по «Голосу Америки» і тепер вже й прочитав його розважения про християнство, де він відкидає християнство, я зрозумів, що цей досвід табору трошки, може, і дезорієнтував Василя, тому що йому здалося, що філософія поступливості не для нього. Тому, очевидно, він не сприйняв християнство. Але християнство — це філософія колосального духовного спротиву, тільки способами м'якими і неагресивними. От у чім справа. А Василеві, очевидно, в тій жорстокій ситуації тюрми і заслання йшлося тільки про двобій.

Очевидячки, тут спрацювала ще деяка роздвоєність. Політичний діяч і поет — це не те саме. В політиці він, очевидно, вів відкритий двобій, безкомпромісний, а поезія проявляла християнські його начала, його доброту надзвичайну, його довіру і любов до людей. Але як політик він мав перед собою ворогів відвертих, цинічних. Тому там поступатися було очевидячки безглуздо.

Ви були присутні на перепохованні?

Ні. Я бачив тільки документальний фільм нашого студента. Було тяжко. Коли смерть наздоганяє, можна сказати, вчителя нації, то це тяжко пережити. Це переживається як смерть близької людини. Так мені завше болить, хоч це вже дуже давні часи, що Шевченко помер сорока семи років. Я з цим просто не можу змиритися. Тому що ця людина, як Апостол, а може, як Ісус Христос. Тобто це щось унікальне. Це, може, на сторіччя, на тисячоліття. І їм треба було жити і вчити нас. Бо жити дуже тяжко і без вчителів взагалі неможливо. Я вже говорив про те, як в шістдесятих роках українській інтелігенції довелося жити без вчителів. Це пекельний стан. Ти хочеш опанувати культуру і не можеш ніяк стати культурною людиною. Ти хочеш стати інтелігентом, а тебе залишають на рівні напівінтелігента.

Я гадаю, що Стуса називатимуть другим Шевченком. Інколи і зараз так називають. Один мій знайомий, розповідаючи про перепоховання Стуса, сказав: «Вони нам зробили другого Шевченка». І дуже збігаються обставини: заслання, смерть на чужій землі, перепоховання, рівень творчості і так далі. І рівень культури, до речі. Шевченка зараз ніхто не наважиться трактувати як самоука, такого собі напівінтелігента. Він був людина надзвичайної освіти. Надзвичайної. І тепер західні шевченкознавці кажуть: «Давайте спершу вивчимо його щоденник і його листування і побачимо, якої інтелігентної культури була ця людина. А потім будемо вже читати з цього погляду».

Його вважають мужиком, а в тому ж щоденнику він писав про естетику Лібельта: «Фи, какое мужицкое понятие об эстетике»!

А якщо Шевченко міг сказати:

«Якщо по правді вам сказать,
То дуже вже мені самому
Набридли тії мужики,
та покритки, та паничі»,

він говорив не про конкретних людей, а про жанр літературний, який вже зужив себе. Це вже зужита була тема. Тобто Шевченко на всі проблеми дивився як культурна людина. Але Шевченко жив за часів так званого «хлопоманства». Коли інтелігенція, аристократи, як правило, соромилися своєї привілейованої ролі і намагалися перейти на позиції трудових класів, так би сказати. У Стуса такої потреби не було. Навпаки, наша інтелігенція намагалася піднестися до висот культури світової. І вже про опрощення не йшлося, бо всі були простаки. Так наша система зробила. І Стус — це Шевченко вже іншої доби, інша актуальність була в культурі. Але спільність та, що той і той стояли на висоті європейської культури.

І Стус не любив саме того «кожушного духу», яким Шевченка оповили. Він не про Шевченка говорив, а про той мужицький культ, який створився навколо Шевченка.

І потім Стусові не імпонувала сентиментальність, яка, на жаль, в українській поезії панувала тоді. Недаремно колись Зеров сказав, що у нас що не поет, то «сентиментальна кваша». Так ось та «сентиментальна кваша» виникла начебто на ґрунті Шевченкового сентименталізму. Але то зовсім інша річ. Сентименталізм Шевченка — це тільки один елемент, благородний, елегійний в його цілій творчості. Тому цей сентименталізм не здається чимось безхребетним, так би сказати, млявим. І, потім, цей сентименталізм заснований був на песимізмі, на невідворотності смерті, на тому, що людина приречена, але з тим вона змушена змиритися. А сентименталізм радянський заснований на штучному і цинічному оптимізмі. Що хоч би що, але ми мусимо вірити в світле майбутнє і тішитися. Як співали в одній пісні соціалістичній: «Пєть і смєяться, как дєті». Це в тридцятих роках, коли сміху було!

Це, до речі, дуже промовисто. Тому що зінфантилізований народ — це було одне із завдань. Їм треба було бути батьками, а для цього треба було звести народ до стану дитини. Ми вас ведем, ми вами керуємо, а ви за нас тримайтеся.

І ви нам ще мусите бути вдячні за те, що в вас є такі батьки гарні.

СЕМЕН ГЛУЗМАН

20 вересня 1990 р.
Київ

...за яких обставин чи з яких причин?

Очень трудно отвечать на этот вопрос.

Хотелось правды. Воспитали в семье так. Естественно, в семье воспитывали не борца за правду, не рыцаря, не Дон Кихота, а просто честного человека. На самом деле случайность. Познакомился с Виктором Платоновичем Некрасовым. Через него с Плющом. Через него еще с кем-то. Читал самиздат. А потом узнал о том, что используется психиатрия систематически для расправы с диссидентами. Я уже тогда твердо решил, будучи студентом медицинского института, решил стать психиатром. У меня к моей будущей профессии такое несколько романтическое отношение. Всей грязи и истинного положения я, практически, не знал. Такие вот, наверно, мои дорожки были.

Потом, когда генерал Григоренко был помещен уже вторично в психиатрическую больницу, об этом знали тогда. Не было никаких сообщений в печати официально, тем не менее все, кто хотел, те знали. Об этом говорила интеллигенция. И я решил каким-то образом помочь. Почему Григоренко? Да потому, что наиболее известное дело. Мне нужно было ведь практически заочно проводить экспертизу. Все-таки профессиональное дело, и нужно иметь основания утверждать, что кто-то там неправильно или правильно написал экспертное заключение. Григоренко наиболее удобная фигура был, потому что, во-первых, известен, много людей его знало очень. И с другой стороны, у него было тогда достаточно большое количество публикаций в самиздате, его, по которым тоже можно было уже судить о его психическом состоянии.

Це й послужило основним матеріалом для вашої роботи?

В основе лежало это. Но когда я обратился через Плюща к московским диссидентам с просьбой встретиться с семьей Григоренко, чтобы кто-то приехал сюда и рассказал мне. Всё-таки близкие должны были мне всё рассказать как психиатру о его судьбе, о его жизни, о его личности. Но кроме того, когда приехал, наконец, сын, чтобы рассказать мне все это, он еще привёз с собой любопытный документ. От руки переписанные секретные материалы из дела Григоренко. Адвокат Софья Васильевна Калистратова с угрозой для собственной свободы вынесла их, переписав, и хранила дома. Это полдела. Это нужно было иметь мужество для того, чтобы сделать это. Но нужно было иметь три мужества для того, чтобы передать эти материалы совершенно неизвестному в Киеве какому-то доктору Глузману, молоденькому мальчику, который мог быть провокатором, кем угодно, или просто болтуном. На самом деле это было желание помочь. Потому что, как я потом понял, я был единственный советский психиатр, пусть не очень-то грамотный пока профессионально, я только закончил институт, молодой, не имеющий личного большого опыта психиатрического, но единственный в этой огромной стране на несколько десятков тысяч врачей-психиатров человек, который сказал: «Я хочу». Все остальные говорили: «Я не хочу».

Скажіть, будь ласка, пане Семене, а до факту з Григоренком ви знали, що психіатрія так використовується?

Да, в общем. Были какие-то разговоры. Знал от Некрасова, по «Голосам» передавали. Кто-то еще из каких-то людей рассказывал. Но личных контактов ни с палачами-психиатрами тогда у меня не было, ни с жертвами их. Кто я был тогда? Киевский студент медицинского института.

Чи ви, працюючи над експертизою своєю, вже знали, чим це може для вас закінчитися?

В общем, если б меня так спросить тогда, знал. Знал, что такое сто девяностая, у нас сто восемьдесят седьмая. Знал, что такое семидесятая, у нас шестьдесят вторая. Все это я знал, конечно. Но не буду скрывать, что героем

я не был. Мне казалось, да, вот такого-то посадили, вот такую-то посадили, а меня не посадят. Я надеялся, что меня сия чаша минёт.

А вона не минула.

За всё в жизни надо платить.

Наскільки я знаю, власне, не самі ці матеріали, не ця ваша акція послужила офіційною основою для того страшного терміну, який ви отримали: десять років.

Что значит страшный срок, не страшный срок? Нормальный срок. Для Украины того времени это был нормальный срок.

Це тепер ми можемо так судить. А коли двадцятип'ятирічний юнак раптом це отримує...

Я помню, когда прокурор потребовал мне десяти лет, впрочем, судья их и дал потом, я просто подумал: Боже мой, таким старым, в тридцать шесть лет я выйду на свободу только. Мне тогда было двадцать шесть уже. А потом привыкаешь. Понимаете, когда приходишь в зону, в эту специфическую политическую зону и знакомишься с людьми, начинаешь спрашивать, кто есть кто. И тебе объясняют: этот двадцать пять, этот тридцать, этот двадцать пять, этот восемнадцать, двадцать пять, двадцать пять, двадцать пять, восемнадцать, пятнадцать... То ты понимаешь, что у тебя маленький срок. Тогда я познакомился с Василём Пирусом, это из западных, УПА, который уже тогда заканчивал срок двадцать пять лет. В общем, простой человек, но который стал без высшего образования в лагере интеллигентом. С достоинством. Я просто вижу сейчас его лицо. Достойный, уважающий себя и уважаемый окружающими человек. И многих других, и прибалтов, и наших украинцев. Русских, правда, не было двадцати пяти лет.

За розповідями багатьох, табірне життя стало, що дивовижно і парадоксально, якимось університетом.

Да, это действительно так. Но тут специфика человеческой памяти. Помнится всегда лучшее. Мы там были действительно свободные. Внутренне свободными мы были. Мы были раскрепощены. Мы же пришли из этого двуличного мира. С нас сняли уже эту шкуру фальши, которая у всех нас была. У кого больше, у кого меньше. Иначе тут невозможно было выжить. Кто-то где-то в аспирантуре учился, кто-то в институте, кто-то где-то работал. Где-то фальшь какая-то должна была быть. Там ее не стало. И там мы были действительно интернациональны. Это пошлое слово — «интернационализм». Да потому что нет у нормальных людей этих отношений. Кто кого оценивает в нормальном обществе по каким-то таким... Были мы все вместе. Мы относились друг к другу плохо или хорошо совершенно по другим каким-то критериям. И не было проблем никаких никогда. Но за это надо было платить карцерами, за это нужно было платить голодовками. Если хотите, то за эту психическую сохранность, а мы все вышли практически неразрушенными, и

моральную такую позицию нужно было платить телом своим, здоровьем своим. Мы ещё создавали как-то вокруг себя микроклимат. И этот микроклимат создавался не только для того, чтоб бороться. Если говорить на уровне сознания, то мы реагировали на это зло тоталитарное, мы боролись с ним. Я не люблю, действительно, слова «борьба». Борьба — это уже пахнет революцией. Мы сопротивлялись. Мы не призывали миллионы людей следовать за нами. Мы лично, Светличный, Антонюк, Глузман, Буковский, мы сопротивлялись.

Це скоріше було самостояння, а вже тоді протистояння?

Конечно. Я уже как профессионал дошел потом до этого, что это была единственная возможность сохранить свою нравственно-психологическую структуру. Потому что ты должен реагировать на зло. Если ты его таишь в себе, если ты его глотаешь и не отреагируешь эти отрицательные аффекты, то ты заболеешь неврозом, если профессионально говорить. Во всяком случае, ты заплатишь как-то. Поэтому надо было выбирать. Или ты хранишь целым свой желудок, или ты хранишь свою психику. Если прямо говорить.

Кращі люди вибрали, звісно, психіку.

Понимаете, так тоже нельзя. Сложно это. Мне очень повезло. Мне вообще в жизни как-то везло на друзей, на окружающих. Это было с подросткового возраста. Я же не вырос в какой-то особой семье. Ну да, папа профессор. Ну и что? Сколько этих советских профессоров. Обычные люди, честные, хорошие работники, которые всегда и меня воспитывали, и старшего брата, что надо не просто работать, а работать честно и быть хорошим специалистом. Мой отец знал несколько языков, но при этом он не знал поэзии, не был знатоком музыки. Он выходец из рабочих. Мне повезло и по каким-то другим, кроме семьи, встречам. А в лагере мне повезло, что я попал на тридцать пятую. Я попал в очень хороший коллектив, если можно так сказать. Иван Светличный, Антонюк, Буковский, Калинец потом, потом Валера Марченко уже после меня пришел. И эти старики. Мы со Сверстюком когда встречаемся, мы вспоминаем: он свою тридцать шестую, а я свою тридцать пятую. И первое время при абсолютной взаимной симпатии, у нас никаких противоречий нет, мы по-разному оценивали людей. Теперь, я смотрю, что он уже что-то стал немножко менять... Может, он теперь сказал бы вам то же самое, что я стал менять позицию. Но я считаю, что я её не меняю. Дело в том, что действительно отличалась тридцать шестая. У нас был абсолютный интернационал. Мы были все целым. У нас была какая-то группа сопротивления, но она была организована не на каких-то идеологических или национальных, или каких-то там мотивах. Это было совершенно другим. Это была группа единомышленников, которые, понимая, что один уязвим, поддерживали плечом друг друга. Если кого-то несправедливо наказывали, то мы шли

на голодовку, на забастовку, на протесты какие-то. И не было никогда никаких проблем. Если, предположим, наши славные органы, которые постоянно занимались попыткой забивать клин между людьми тем, что использовали национальную принадлежность... Причём, настолько примитивно... Но у них других методов нет.

Яким способом вони це робили?

Молодого парня из Колымы Васю Жевкова, помню, вызвал чекист наш и начал ему что-то там говорить, как же вы можете с москалями, с жидами... Вася выходит и нам все это, смеясь, рассказывает. Мне они, предположим, такого не говорили. Они понимали, что лучше не надо. Потому что будет заявление генеральному прокурору. Попроще людей, как они считали, попроще... Хотя на самом деле все нормальные люди понимают, что высшее образование, низшее образование, это все так относительно. Это имеет отношение только к специальности, больше ни к чему. Их информаторы, их стукачи бегали. У нас был на тридцать шестой. У Сверстюка была шумная в то время история. Было саморазоблачение агента КГБ. Трагическая история молодого мальчика. Я не буду всю её рассказывать. Она сама по себе роман, или повесть, вернее. Потому что он жив сейчас. Мальчик попал в КГБ по глупости совершенно. В Чите. Там им, видно, своих политзаключенных надо было, план выполнять. Но вот нашелся один. Листовку в одном экземпляре против бурятов повесил. Он рассказывал, как группа захвата его брала с прокурорами, понятыми. Потом ему объяснили, что буряты тоже люди, и нехорошо, и надо искупать вину. И он поехал в политическую зону, восемнадцатилетний, искупать вину. Он был завербован еще во время следствия. Ему объяснили, что там будут сидеть шпионы, энтээсы и прочее. «Они тебе не будут говорить правду, кто они такие. Они будут говорить, что они диссиденты. А на самом деле, Сережа, ты смотри, они такие страшные». И он работал на них. Пока, наконец, он стал что-то понимать. И был день, когда он заявил. Он написал письмо в ЦК о том, что он саморазоблачённый агент КГБ. Он рассказал нам и написал об этом в ЦК. Заявление о том, как они его настраивали заниматься антисемитскими высказываниями, антиукраинскими и прочее. Но, конечно, не так всё просто. И тот же антисемитизм, и шовинизм, и прочее было и до советской власти, до семнадцатого года.

Скажіть, будь ласка, пане Семене, чи через родичів ваших вони не намагались діяти подібним чином?

Пытались. Конечно, пытались. Мои родители их очень боялись. Мои родители, когда увидели меня на свидании после суда первый раз, и когда меня отец спросил, били или нет, и я сказал «нет», улыбаясь, он первый раз действительно уверился. Он был уверен, что должны бить. Он же советскую власть знал. Они очень боялись. Они из поколения, травмированного тридцать седьмым годом. Мой отец коммунист был с двадцать пятого года. И

очень рано, как он мне всегда рассказывал, где-то с конца двадцатых годов он всё понял про эту власть. Поэтому он ушел с комсомольской работы, стал специалистом. Но боялся всю жизнь.

Рассказывал, как в тридцатые года они жили где-то тут на Пушкинской. Они просыпались, когда шум машины был. Потому что это было понятно, что за кем-то едут. И когда останавливалась у парадного, то тогда уже... Ну, в общем, всё это уже понятно, это описано сейчас уже. Родители боялись очень. Но родители были моральные люди. Могу рассказать такую историю. Во время суда был очень острый момент, когда судья настаивал на том, чтобы я дал показания, от кого я получил самиздат. Посадить людей я должен. Я не давал показания. В перерыве адвокат моя ко мне подходит, прямо к скамье подсудимых. Солдаты же разрешают общаться. Закрытый процесс тем более. И говорит, обращаясь по имени, так проникновенно:

— Ваши родители такие больные старые люди. Они очень просят вас. Поймите, вы должны спасти себя ради них. Назовите людей. Скажите. Ведь только это может спасти вас. Иначе будет большой срок.

Я посмотрел на неё и ответил очень просто. Я не считал, что я как-то особенно ответил:

— Передайте моим родителям, что я хочу жить. Если я сделаю это, я сегодня после суда вернусь в камеру и должен буду искать, на чём вешаться. Я жить с этим не могу. А я хочу жить. Пройдёт лагерь, и я вернусь к жизни. А с этим я жить не смогу.

Она посмотрела на меня испуганно и сказала:

— Вы судье можете такое сказать?

— Я могу кому угодно это сказать.

Но это неважно. Конец истории был, когда я был уже в лагере и мои родители приехали ко мне на свидание. И я спрашиваю свою больную мать, после инфаркта, у которой неизвестно откуда были силы ездить ко мне. Я спросил у нее:

— Мама, как вы могли просить меня о таком? Вы же прекрасно понимаете, что если я кого-то назову, это значит, что соседняя камера пустующая должна заполниться людьми.

На что мама мне сказала:

— О чем ты говоришь, я не понимаю?

Я говорю:

— Ну как? Такая-то адвокат подходила…

Она говорит:

— Что ты, сын. Мы никогда её ни о чем не просили.

Це їхній один з методів. Ми трошки вернемося назад. Розкажіть трохи про суд над вами. Це була інсценізація?

Господи! Даже я, романтичный тогда юноша с массой иллюзий понимал, что суд — это чистая форма. Суд был закрытый, хотя по закону меня не имели права судить закрытым, поскольку у меня не было никаких сексуальных эпизодов, и прочее, и прочее. Даже во время Брежнева существовали какие-то формальные законы. Но у нас же неправовое государство. Взяли и закрыли. На мой суд моих родителей-фронтовиков, которые закончили войну у разрушенного Рейхстага, не впустили. Отец, по-моему, с двадцать пятого года член коммунистической партии, их партии. Ну что говорить о суде?

Такі ж суди були і над іншими? Над Василем Стусом, і над Світличним, очевидно?

Нет, большинство они не делали формально закрытыми. Они делали не формально закрытые. Почему они меня избрали на такой, формально закрытый, очень трудно понять.

Тобто у вас навіть публіки в залі не було?

Нет. Некрасов стоял на ступеньках суда. И ещё пару друзей стояли на ступеньках суда. Их не пустили.

Суд був у приміщенні обласного суду?

Да, как всех.

Вас тримали у внутрішній тюрмі КДБ?

Мы всё время там были. Нас на суд привозили оттуда. И следствие там проводили. Только не во внутреннем корпусе, у них следственные кабинеты. Иногда я прохожу мимо той комнаты, где дважды меня допрашивали. Я запомнил этот балкон, который я видел, сидя там. Это не типичный кабинет, это не мой следователь, следователь другой, Слободяник. Говорят, сейчас полковник тут у нас. Или это мой... Это на первом этаже. И из окна следственного кабинета я видел балкон. На балконе какой-то пожилой человек поливал цветы. Это гебистские дома. Там никто из случайных не живёт. Но иногда я прохожу, смотрю на этот балкон и понимаю, где я сидел. Кто-то еще сидит там. Дело ж не в помещениях и даже не в тех людях, которые там работали. Они такие же солдаты.

Яка парадоксальність! Колись там стояла церква святої Ірини, про яку згадує Василь Стус в одному з віршів.

Кстати, как раз Стус мне об этом рассказал. Что сначала там была церковь, которую вы назвали, но до этого там был Храм Эринии, богини мести, языческий. Он мне сказал, что существует предание или какая-то версия, я не знаю, откуда он это знал, что первое, что известно истории, здесь было капище Эринии, богини мести греческой. А потом гестапо.

Розкажіть, будь ласка, про знайомство зі Стусом.

Очень нужно было всех нас держать отдельно. Поскольку мы могли обменяться какой-то информацией, помешать следователю. Уже не знаю, как

мы могли помешать. Всё было известно. Но тем не менее. Порядок не позволял их держать, хотя формально у всех разные дела. Обычно мы находились в камерах, каждый с какими-то там наседками или уголовниками, в общем, со случайными людьми. Это было неинтересно. После суда у меня через какое-то время открывается камера, говорят: «Такой-то, собирайтесь». Что там собирать! Собираешь какие-то вещи свои, и ведут. Ведут они очень интересно. Там уложены ковры, и надзиратели ходят в тапочках. В форме военной. как положено, и тапочках. Не в сапогах и не в ботинках. Потому что все должно быть очень тихо. Ковровые дорожки старые, конечно. Это не торжественные ковровые дорожки. Но это плотный ковер для того, чтобы скрадывать шум шагов. И когда кого-то ведут мимо вашей двери, вы можете не услышать. Разговор только полушепотом. Даже если он открывает тебе кормушку в камеру и говорит. Это мёртвый дом. Радио нет. А телевидения вообще там нет. И вот так месяцами. И ведут меня в очередной раз. А ведут интересно. Если ведут, например, навстречу Стуса отсюда, а Глузмана оттуда, то нельзя, чтоб встретились. Даже незнакомым нельзя встречаться. Они ведут и вот так щелкают пальцами, очень хорошо у них получалось, очень громко. Звонко и громко. При мне было всегда так. Было несколько раз так, что навстречу кто-то шёл. Тогда меня в пустую камеру загоняют на пару секунд, а потом проводят того человека. Или наоборот, того загоняют. Нельзя встречаться. Взрослые люди!

Меня повели в какую-то другую камеру. Открывают камеру, закрывают меня в ней. Знакомлюсь с человеком. Он называется: Василий Стус. Я называюсь. Мы находились вместе двадцать дней. Конечно, мы тут же выяснили отношения. Оказалось, что он уже после суда. И я после суда. Нам стало все ясно. Мы уже социальной опасности не представляем. Нас можно держать вдвоём. И он объяснил мне, почему, собственно, так получилось.

Он в течение дней семи или десяти находился один в камере. И он по своей психологической конституции вообще очень тяжело переносил это одиночество. Это не просто одиночество, а гнетущее, молчаливое одиночество, никаких звуков, уже даже к следователю не водят. Абсолютно ты один в этом каменном мешке, где нечем заняться. Он там переводами занимался, стихи писал. Но этого недостаточно.

Папір і книги можна було мати?

Ему разрешили. Он имел то ли Гёте, то ли Рильке. Какие-то оригиналы он имел. Видимо, это нужно было следователю. Мы вам — вы нам. Это не значит, что Стус должен был дать показания. Хотя бы согласиться на себя дать показания. И то следователю уже хорошо. И вот Стус согласился дать какие-то показания на себя. Он не говорил, что он гомосексуалист или цереушник. Он просто подтвердил, что он украинский патриот. В тот период, когда мы вместе с ним находились, были крики какие-то в коридоре или в ка-

мере. Я не могу, естественно, сейчас сказать, что это было, да и тогда не знал. Но я слышал эти крики. Какие это могут быть крики? Крики человека, которого ведут на высшую меру наказаний, на исполнение? Там вряд ли исполняли. Этого не может быть. Может быть, просто увозят осуждённого. Там же, в общем, разные люди сидели. Тюрьма КГБ не просто чисто политическая. Там же и валютчики сидели, и крупные расхитители. Или это с ума кто-то сошел. Или еще что-нибудь. Всё что угодно могло быть. Он слышал истошные крики какие-то. Потом шум борьбы. Я помню, как он рассказывал, что он тут же начал стучать в дверь, в кормушку. Надзиратель ее открыл.

— Что такое? — спросил.

— Вам показалось. Ничего не было, — спокойно так.

Но он же не сумасшедший. Это ж не галлюцинации. Он потерпел несколько дней и понял, что ему будет плохо одному. Это не говорит о том, что он человек, склонный к психозам. Нет.

Такі враження, що це теж один із методів. Так людину можна було довести принаймні до нервового розладу.

Этого не делали при нас уже. Они не имеют права. Говорят, необходимо разрешение прокурора по какой-то инструкции. Известно, что не предусмотрено одиночное заключение. Потому что это очень болезненное наказание. И Стус потребовал с угрозой, что он объявит голодовку, чтобы к нему посадили какого угодно человека. А наседку жалко сажать, нет смысла. Я потом прикидывал. Этого нельзя, этого нельзя. Они ж все знакомы. А Глузман по оперативным данным агентурным не был знаком со Стусом. Значит, его можно. Хотя какое это имеет значение. К Светличному бы посадили. Но это слишком хорошо ему будет. Значит, посадили к Глузману. Ну, так Глузману со Стусом было хорошо, а Стусу — с Глузманом. Проблема была решена. А потом его забрали просто на этап уже.

Мене цікавить найперше людське враження від нього.

Мне очень трудно сказать сейчас. Внешность... Представьте, я уже просидел пять-шесть месяцев. В этой же тюрьме, в абсолютной изоляции от мира, ничего не зная. Сокамерники какие-то были, полууголовники или уголовники. И вот меня приводят в камеру, где сидит человек старше. Ну, я в общем, мальчишка. Мне двадцать шесть лет. Он постарше, солидный уже человек, о котором я слышал.

Фамилию я знал. Я знал, что это порядочный человек. Я не знал, что это гениальный поэт. Тогда не знал. Но когда спустя пару минут я осмотрелся в камере, и мы о чем-то начали разговор, я вижу, что у него лежит книга на немецком языке. Я спрашиваю, что это. Он объясняет, что Рильке или Гёте. Я не помню уже. Понимаете, это был для меня праздник. Это пиршество было. Я попал к человеку, который, я могу сказать, был мне интересен. Мне было интересно потому, что он был выше меня по интеллекту и по знаниям, и по

всему. У меня было прекрасное ощущение роскошного пира интеллектуального.

Я думаю, що йому теж було з вами цікаво.

Мне трудно судить. Я реально к этому отношусь и я понимаю, что он на самом деле был выше меня. Он был и старше, и образованнее. Во всяком случае, я думаю, ему было неплохо со мной. Иначе бы он не переписывался со мной потом.

Це коли вас вже розвели?

Нет. После того, как мы развелись с ним, мы были в лагерях, и мы переписываться не могли. Это запрещено по советским законам. Уже когда мы были в ссылке, мы обменялись несколькими письмами.

Ви проходили заслання?

В Тюменской области. Он очень далеко.

Пане Семене, чи не могли б ви згадати якісь розмови, яких, звичайно, було багато?

Много. Он очень много мне интересного рассказал. Я помню его первое замечание. Когда он понял, что я вообще не могу говорить по-украински... Разумеется, я мог всё читать. Я жил в русифицированном Киеве, в русскоязычной семье. Он как-то очень мягко и с болью, именно с болью высказал сожаление. Как же так... Он даже какое-то слово... А, да! «Укра́инский» я говорил. Он поправил меня очень мягко и сказал: «украи́нский». Другое ударение. Мне стало стыдно. Это было мягко сказано и хорошо сказано. Потому что потом, я не буду называть фамилии, я видел пару очень умных людей, которые сидели по таким же статьям, как и я, и которые просто распугивали, отталкивали от себя людей в лагере этой узколобостью своей. Когда вся проблема заключается только в языке, а не в интеллекте и не в нравственном. То есть, если это палач, но украинский палач, это хорошо.

Казала Леся Українка, що як млинці, то буду їсти, а як «бліни», то ні.

Я чётко тогда почувствовал, что у Стуса Василя никаких таких комплексов не было. Это был европеец, у которого болела душа за свой убиваемый народ и за свою культуру, но без этих местечковых, хуторянских проблем. Он прекрасно понимал, что это проблемы гораздо сложнее и серьезнее.

Разговоры были и об истории. Конечно же, Стус — первый человек, который мне рассказал о том, что та земля, в которой я жил и родился, имеет свою историю. Я же не знал этой истории. Меня в школе этому не учили. Родители мне тоже не могли этого дать, они не знали. А Стус мне рассказывал. Естественно, в конце концов мы затронули тему еврейско-украинских отношений. И Стус мне очень много интересного рассказывал. Я ведь не знал. Я знал несколько односторонне. Я знал о той крови, которая лилась, еврейской.

Но подоплёки, связанной, частично, с польским влиянием, частично с межрелигиозными какими-то проблемами и просто ментальностью населения, тогда не знал. Он очень интересно это всё рассказывал. Это прекрасное ощущение было, когда он рассказывает и тут же иллюстрирует это пением старой украинской песни. Я по киевскому радио не слышал этой песни до этого никогда, естественно. Когда идут к какому-то Ицыку просить ключи от церкви. Потому что ключи находятся у него. Это точная иллюстрация. Тут возразить нельзя, если народ пел песни. Он объяснил, что это было связано с тем, что поляки ключ давали местному богатому еврею. Выбирали такого, который им прислуживал. И чтобы помолиться, должны были на поклон идти к нему. Естественно и отношение.

Скажіть, будь ласка, а сама камера як виглядала? Кагебістська?

Паркетные полы. Да, у них паркетные полы там были. Но при этом каменный мешок, где маленькое окошечко, очень глубокая мощная стена. Высокое окошечко. Посмотреть в окно нельзя. Отсутствие воды. Отсутствие туалета. Стоит большая кастрюля пятилитровая. Мужчина вы или женщина, это никого не волнует. Там же и женщины были. Они смотрят в глазок. Я не понимаю, почему они ленились провести там капитальный ремонт. Может, такая интенсивная работа все время у них была. Надо было бороться с антисоветчиками. Проблема уже в том, что дважды в день, утром и вечером в положенное время, не когда вы хотите, выводят на оправку. Но это же очень неудобно, потому что люди могут где-то оставлять какие-то заначки, записки и прочее. Им приходится всё время шмонать. Но тем не менее они не жалели себя.

Скажіть, будь ласка, тут, у цій тюрмі шмони були?

Да, конечно. Регулярные шмоны и заглядывания в естественные отверстия, и всё это... А как же! Но здесь не интенсивно было. Я помню первый, потому что это самое острое ощущение. Я иду на работу. Работал я тогда врачом-психиатром на скорой помощи. На моей улице, на Артёма, меня останавливают и говорят, проедем. Те ребятки, которые меня уже обыскивали. Я уже понимал, что они не из министерства пищевой промышленности. «Проедем». В «Волгу» сажают. Они не хотели меня брать на квартире. Областное управление было на Печерске, я забыл название улицы. Привели туда, внутрь, в помещение. Сидит какой-то, ждет меня, человек с широкими плечами. С открытым лицом. И говорит:

— Здравствуйте, Семен Фишерович.

Я говорю:

— Здравствуйте.

— Ознакомьтесь.

И даёт мне бумагу, на которой прокурор уже выписал постановление на арест. Когда я ознакомился, спустя несколько минут меня ведут в тюрьму КГБ. Я знал, где находится КГБ, но внутри никогда не приходилось бывать. И вот заводят. И первое — сразу ставят в соответствующую позу. Раздевают, по рубчику всё проверяют. «Раздвиньте»... «Откройте рот» и прочее, и прочее.

Скажіть, будь ласка, зі Світличним Іваном ви познайомились ще в Києві, чи вже там?

Как-то удивительно всё получалось. Я был знаком очень тесно с Лёней Плющом, который часто очень общался. Я никого, кроме Ивана Дзюбы, не знал. А с Иваном я познакомился уже на тридцать пятой. Это было прекрасное знакомство, которое через всю мою жизнь... Я не знаю, кому я ещё так обязан в моей жизни. Это действительно мой учитель. Учитель по-хорошему, по-человечески. Как когда-то в Древней Греции сидели люди под плотами, и это называлось обучением. Вот таким моим учителем-философом был Иван Светличный. Это касалось отнюдь не оперативной нашей какой-то работы по сопротивлению комитету.

Это само собой. Но это не главное. Иван Светличный открыл мне мир украинской поэзии. Ну кто для меня был Тычина? Это же понятно. И Рыльский почти так. И многое другое я не знал. Но дело даже не в этом. Иван никогда не был таким узколобым... Я не люблю употреблять слово «националист», потому что мы можем по-разному воспринимать одни и те же слова. Но, тем не менее, он не был никогда таким. Это был действительно культурный европеец. Он видел зло, и он хотел называть его по имени. Он не хотел его называть ярлыком «добро». Он в лагере знаете чем занимался? Он в лагере пестовал молодые таланты. Я бы в жизни не начал писать стихи в лагере. Совершенно случайно что-то я записал и принёс Ивану. Иван сказал: «Вы должны продолжать». И всем он так говорил. Это не значит, что все продолжали, и у всех получалось. Но он понимал, что нужно человека воспитывать в смысле поэтического дара. И не в этом только дело. А структурная лингвистика, а структурный анализ, а французская поэзия Беранже, а что-то еще... И это всё Иван. Он открывал этот мир. Другой мир, который я не мог получить здесь, находясь на свободе. Меня ни в школе, ни в институте этому не учили. И в книге я прочитать не мог. Какие-то публикации очень специальные были. Я успел только начать прикасаться к этому, когда меня посадили. Но сам я того не успел прочитать. А Иван открыл этот мир мне. Это был мир нравственного, мир доброго, мир науки. Если так уж откровенно до конца говорить, не знаю, как Господь Бог располагает судьбой Украины. Мразь живет, наша же, лагерная мразь, которым Иван руку не хотел подать, считая это для себя унизительным... Нельзя же оценивать мир по тому, сидел человек или не сидел. КГБ отбирало по другим параметрам. Тем более были и

случайные люди, были и люди ломавшиеся. Я вообще не максималист, и то, что я говорю, связано не с моей оценкой сейчас, и не с моей оценкой тогда. Смотрите: Ивана фактически нет, Стуса, Игоря Переца нет, Валерия Марченко нет. Валера пришел не европейцем. Валера пришел с комплексами большими, чем я.

Він взагалі молодим був тоді.

Такой же, как я. Валера был очень богатый внутренне, талантливый внутренне человек. Это был, несомненно, один из лидеров культурного возрождения в потенции. Хотя мы никогда не говорили с ним на эту тему, но это было понятно. Валера рос на глазах. Он впитывал на ходу все. Семья и какие-то еще обстоятельства вложили самое главное — нравственное ощущение, умение мыслить логично, силу какую-то человеческую, мужество. Хотя эти все слова ничего не обозначают. Я видел мужественных людей, которые...

Все это очень сложно. Проблема возрождения Украины, к сожалению, упирается не в материальные средства, не в нефть и заводы, и не в рабочий класс. Это всё может возродиться. И документацию можно перевести на украинский язык постепенно, и историю болезней вся восточная Украина сможет постепенно писать по-украински. Но нужна же интеллигенция. Народ должен иметь какое-то ядро, на котором будет возрождаться. А просто на языке — это несерьезно. Ведь завтра и тоталитарная Украина может быть. Только на украинском все будут говорить, и КГБ будет работать, и в тех же камерах будут сидеть другие люди. Так что проблема в другом, и это ужасно. Именно вот эти, кого я знал, Светличный, Марченко и Василь... Это действительно трагедия.

Валерія Марченка забирали від вас в останню дорогу?

Нет. Мы вышли с ним с первого срока. Он был арестован ещё второй раз. По-моему, Горынь с ним сидел в камере в последний раз, перед тем, как его забрали умирать в больницу на этап.

Тоді він не був ще такий хворий, коли ви разом були?

Нет. Он был хроник-почечник, но у него не было декомпенсации. По тем возможностям он щадил себя. Это немножко смешно звучит, что я сказал, о человеке, который голодал, который активно в сопротивлении участвовал и делал всё, что он делал. Он заболел не в тюрьме, он заболел до этого, еще в юности простудил почки.

Крім голодовок, були і інші форми протесту, зв'язані з листуванням?

«Лыстування» — это не то слово. Это было другое. Мы писали. Мы понимали, что слово — это наше оружие. И мы это четко понимали. Я не могу сказать, что я это уж очень понимал. Но я шел в зону политическую, до этого читая и украинский самиздат, и московский самиздат. Я понимал, что в Мордовии есть сопротивление, оттуда попадают тексты. Я читал Черновила эту

знаменитую книжку, Осадчего что-то. Я понимал, что я иду в зону и там будет интересно, хотя я немножко романтизировал. Я думал, что там все такие матёрые борцы и революционеры. Не было там революционеров, и слава Богу. Там были нормальные интеллигенты, которые не хотели умирать олигофренами и деморализованными. Мы писали не только стихи, но и рассказы, и просто хроники были. Я могу гордиться тем, что на тридцать пятой я делал то, что до меня никто не делал. Я начал вести журнал-дневник зоны под названием «Хроника архипелага. Гулаг продолжается ежедневно». Видимо, на самом деле не во мне дело, а так обстоятельства сложились в зоне, что это уже было необходимо.

Пане Семене, а ці тексти передавались за колючий дріт?

Да. Когда я был в ссылке, кто-то из новых друзей из Москвы привез разные материалы, в том числе посевовское издание, где было объявление, что издательство «Посев» через месяц издает сборник «Хроника зоны тридцать пять» за какой-то, там был указан, год. Дело в том, что то, что мы писали, публиковалось постоянно в «Хронике текущих событий». Это тот сборник, за которым охотился комитет, и который все-таки существовал до определенного года. И кроме этого была масса заявлений, какие-то серьезные тексты. У меня несколько научных статей вышло. Одна из них была опубликована в американском психиатрическом журнале.

Ви там продовжували займатися науковою роботою?

Нет, это не научная работа. Это интересные научные наблюдения, но это, конечно, не научная работа. Там не было возможности заниматься научной работой. Можно сказать, это были наблюдения ученого, но не наука как таковая. Не было литературы. Что-то помнил. Я пытался выписывать какую-то литературу. У меня была интересная статья, посвященная страху свободы. Она так и называется «Страх свободы». Она была опубликована с большим шумом. Уже заканчивая половину своего срока в лагере, я обратил внимание, что двадцатипятилетники, которым скоро освобождаться, они этого не формулировали, но было видно, что они бояться уходить. Я как-то не обращал внимания, но потом задумался, а почему? Ведь это же патология. Человек из лагеря выходит на свободу, наконец, после двадцати пяти лет. Может быть, то, что в психиатрии называют явление госпитализма. Человек, который уже привык к тюрьме, к этой опеке, к тому, что можно пойти в столовую, где тебя накормят, не надо никаких жизненных проблем решать... Но я же знал этих людей, я же видел, что это сохранённые люди, которые не стали такими препаратами или автоматами. Это личности. Хотя они и не очень образованные, простые крестьянские сыновья. Но они личности. Я, конечно, никому из них этого не рассказывал. Просто беседовал. И я написал статью. Я исследовал этот феномен и показал, что это совершенно другое, это не патология. Это люди из микроклимата нормальной жизни, свободы. Ми были там свободны.

Ми жили, как мы хотели. Мы реагировали на эту страшную власть там. Мы могли писать. И они тоже участвовали во всём этом, эти старики наши. Мы их называли «старики». Конечно, после двадцати пяти лет это были не молодые люди. И они просто боятся свободы, потому что они уходят в патологическую страну. Они уходят в несвободу. И вот я это на психологическом и психиатрическом языке, не на публицистическом, а на специальном языке проанализировал. Эта статья была с очень большим успехом опубликована в разных изданиях. И даже американский психиатрический журнал опубликовал её.

За вашим особистим самовідчуттям там було легше?

Так нельзя говорить. Сейчас немножко меняется ситуация. А вот до восемьдесят какого-то года, когда началась эта оттепель, это были ужасные года. Это самые мои страшные года были в жизни, хотя у меня была семья и, в силу своей известности, я был более защищён. Я прекрасно понимал, что меня возьмут, но я понимал, что меня будут брать из последних. Сволочи они. Кроме того, что они сволочи потому, что просто арестовывали, они еще смотрели на общественное мнение. Они понимали, что вот этот беззащитный, его можно съесть, проглотить, и мир промолчит. Со мной они понимали, что лучше не надо.

Знаєте, коли іноді думаю про трагічну долю Стуса, думаю, що якби люди були активніші там...

Я могу сказать своё впечатление, не основанное на информации. Я его высказывал уже тогда. Мы знали, что он умирал. Мы знали, что он умирает. Мы знали, что следующим будет Стус. Мы знали, что его можно спасти. Я был уверен, что его Запад мог спасти. Не хотели! Не понимали, что нужно это делать. Я не знал, что такое украинская эмиграция. Я уже во многих странах был. Но я встречаюсь в основном не с эмигрантами, а с профессионалами, психиатрами.

Но то, что мне рассказали люди... Теперь я понимаю, почему это произошло. Потому что все это политизировано. А что им до этих стихов? Да плевали они. Они не понимают, что он гений. Я не хочу сказать, что все. Формально реагировалось. Хотя в этом есть греховное, то, что мы с вами это обсуждаем. Получается, что Стуса надо было спасать, а других не надо было. Но тем не менее, это так. А почему я взялся за Григоренко? Это же не единственная жертва психиатрии. Потому что он известный. Вот так устроен мир. Но тут проблема в другом. Если бы вместо Стуса они спасали кого-то другого. Они же никого не спасали.

В тім то й річ

А с Валерой Марченко, когда вот это происходило, когда он уже умирал. Теперь я могу об этом говорить, но ГБ и раньше знало. Мы с Ниной Ми-

хайловной[1] раскручивали все это отсюда. И отнюдь не через украинскую эмиграцию. Если бы Валера выжил... Но он уже агонизировал, он уже был обречен. Он умирал уже. У него уже уремические состояния были. Но если бы он выжил, то, я думаю, его можно было бы уже вырвать, несмотря на то, что это были страшные годы. Потому что там уже раскрутилось... Я не помню всех деталей, но там и папа Римский, и Рейган, и прочие... И что, эмиграция этим занималась? Нет. Здесь мы с Ниной Михайловной, там Надя Светличная. Подключились некоторые круги, но это не оттуда начиналось. Это мы отсюда, рискуя головой своей.

Ви почали в таборі писати українською мовою. Це дивовижно, що до ув'язнення ви не ризикували говорити українською мовою, а там почали писати прекрасні вірші українською.

Я начал писать потому, что в лагере я жил на Украине. Большинство узников — украинцы, и со мной они говорили по-украински. Это и двадцатипятилетники, те, что мы называли бандеровцы. Просто я уже боюсь это слово произносить. Я теперь уже запутался. Это иногда негативное слово для людей. Непонятно, кто есть кто, но это прекрасные люди.

Були якісь специфічні впливи табірні?

Калинец, Светличный. На самом деле я писал стихи по-русски, большую часть. Но вот однажды мне захотелось написать по-украински. Я всегда проверял словарём какие-то слова.

Лексика прекрасна. Це дивовижно.

Я не могу объяснить это, почему так произошло. Но так было.

Скажіть, будь ласка, про оцей лист, який ви написали в березні цього року до Горбачова. Про причини і наслідки.

Надо было. Я знал от Вали[2], что они обращаются и требуют всё время, чтобы отдали стихи. Каким-то образом меняется ситуация в стране, каждую неделю, каждый месяц. Мы все видим, что меняется в лучшую сторону. Всё больше тем открытых, все больше фамилий всплывает. Уже начинают говорить, что КГБ у нас не святая организация, и пора бы ею заняться. Пишут об этом в газетах. И, естественно, Валя обращается, просит: дайте стихи! Они не антисоветские, не связанные с какими-то военными государственными и оперативными тайнами. Просто стихи. Не просто стихи, а гениальные стихи.

Останні вірші, триста віршів і триста перекладів, це не так мало.

Я ж не могу пойти и просить их отдать. Это бессмысленно. А тут президентство Горбачева. Это чисто пропагандистски, с одной стороны, но не со-

---

[1] Мати Валерія Марченка.
[2] Дружина Василя Стуса.

всем пропагандистски. Ты захотел быть президентом, ты усилил свою власть очень резко. Вот, будь любезен, подними такую проблему. Я понимал, что он не будет это решать. Это решает аппарат. Я понимал одно: я пишу это письмо, чтобы оно было опубликовано. Без публикации передавать на радио «Свобода» бессмысленно. Не те времена. Я хотел, чтобы это было известно здесь, чтобы они должны были как-то реагировать. Я написал очень коротенькое письмо и отправил его почтой. Тут же начал искать возможности здесь. Две газеты здесь вроде бы схватились, но потом что-то произошло. Отказались.

Ви маєте на увазі київські газети?

Да. И две московские газеты. А газета «Слово» наша взяла, но она маленькая. И вот теперь, к счастью, журнал «Україна». Я во время интервью просто показал его, а интервьюер схватил и сказал, давайте опубликуем. Я очень удивился. Вы же поймите, что такое журнал «Україна» был пару лет назад.

Ще навіть рік назад я пам'ятаю публікацію Стуса, з яким реверансом вона там йшла.

Я считаю, что какой-то социальный эффект все-таки был. Смысл публикации не в том, чтобы заявить миру, что я такой умный и знаю, что они на самом деле имеют. Конечно, они имеют. Они ничего не уничтожают.

У всякім разі щодо віршів Стуса ви переконані, що вони там є?

Конечно, всё хранится. Абсолютно всё хранится. Есть у меня основания утверждать так. Я с ними семь лет общался плотно. И даже после этих семи лет. Я так нескромно могу сказать, что я неплохо понимаю психологию КГБ. Они мою, а я их.

І після цього листа теж були спілкування?

Да, и после этого. Они попросили меня о встрече. И мне было сказано... Это глупый был ответ, настолько несерьёзный, что я даже не хочу передавать дословно. Достаточно сказать, что первая фраза была такая:

— Вы сейчас будете смеяться, но что делать, я обязан, меня послало начальство, я должен вам сказать то, что я сейчас скажу. Но вы будете смеяться.

Дело не в этом, дело в том, что это должно быть сказано вслух в советской прессе.

Я испугался немножко того, что сейчас происходят довольно неприятные для них вещи в восточной Европе. И в спешке, в силу своих новых акций... Кто его знает! Вообще они никогда ничего не уничтожали. Но тут, перед своим крахом... А он неизбежен.

Дай Бог, чтобы это был не крах, а чтобы это было спокойно и умеренно. Потому что если крах, это будет печально не только для них. Дело в конце

концов не в тех ребятах, которые там работали. Судьбу никто не выбирает. Приятно с ними общаться или нет, зная, кто они такие, но дети их ни за что не должны отвечать. Так вот я подумал, что они в спешке могут уничтожить и это. Хотя это на самом деле не оперативная тайна. И это глупость, что они это держат. Но раньше они держали всё, и понятно, почему это непонятно, но понятно, что вот так и всё! Они должны уничтожать оперативные свои данные, агентурные и какие-то ещё. Я решил: а вдруг. И вот решил написать вот такое.

Диво дивне. Навіть з українських письменників і друзів ніхто на таке не наважився. Публічно були виступи, я знаю.

Я думаю, что это не из-за отсутствия мужества. Просто ни у кого не родилось такой мысли.

Від адресата ви ще не отримали відповіді?

Мы с ним пока еще не знакомы.

А як ви гадаєте, дійшов той лист?

Это не имеет значения. Я думаю, что референт, который у него отвечает за эту проблему, я имею в виду не проблему Стуса, а проблему органов, это знает.

Ви так і продовжуєте ще не працювати за фахом?

Я же работал. Просто я не психиатром работал, а работал педиатром, потом спортивным врачом. Сейчас я уже года полтора как ушел с медицинской работы. Но это связано с тем, что я занимаюсь творческой работой. Я пишу, я хочу еще писать. И это связано не с тем, что мне не дают работать. Сейчас, думаю, ситуация изменилась настолько, что мне бы дали, конечно, работать психиатром. Но, прямо говоря, сейчас я бы не смог с ними работать. Меня недавно одна очень милая женщина-психиатр спросила:

— Почему вы не хотите вернуться? Пошли бы на курсы и работали бы?

Я посмотрел на неё и сказал:

— Знаете, никому не говорил из чужих, а вам скажу. Потому, что я со всеми вами работать не смогу.

И пожалел немножко, боялся, что обидится. Но она посмотрела на меня и сказала:

— Да, вы правы.

Я могу нескромно считать, что больше пользы приношу для отечественной психиатрии не тем, что хожу на работу и назначаю лекарства больным. У меня есть другие возможности что-то делать. И я это делаю, я стараюсь. Но если честно сказать, меня уже тошнит от всего этого. Я не хочу быть палачом памяти Снежневского, Лунца и прочих действительно палачей. Да это не моё дело. Я могу сказать другое, писать о другом. Все мои поездки чисто психиатрические. Я был в Париже, я был в Лондоне, я был в Осло, Ко-

пенгагене. Я был в девяти странах и во многих городах. Я ничего не видел. Я прошёл по Парижу пару часов и по Лондону пару часов, пока искал консульство.

Власне, така поїздка чекає вас і зараз. Але там буде один приємний момент.

Это второй раз я в Бонне буду. И я надеюсь, что меня не будет так донимать пресса, потому что они уже видели меня.

Ви там маєте якусь нагороду отримувати?

Почетное членство Германской психиатрической ассоциации. Но это...

ОЛЕГ ОРАЧ

24 вересня 1990 р.
Київ, вул. Червоноармійська

...ви один з тих небагатьох друзів Василя Семеновича Стуса, які дружили і були знайомі з ним протягом дуже довгого часу, ще зі студентських років. Чи пам'ятаєте, як відбулося ваше знайомство?

Ви знаєте, Станіславе, як на мене, то це загучно — «друг Василя Стуса, довго дружив»... Я так і залишуся в рамках товариша студентських літ. Бо навіть в часи студентства ми не так уже й багато бачились. По-перше, Василь був десь на три курси попереду од мене, по-друге, він не жив у гуртожитку. Він жив у своїх батьків, то ми йому заздрили, його влаштованому побуту більш-менш теплому, ніж у нас. А він заздрив нашій студентській козаччині.

У нас компанія підібралася українців-філологів. Тридцять п'ятий кантон, так ми жартома називали свою кімнату. Це був центр футбольного життя, шахового життя і, може, комусь із хлопців, які дивляться цей запис, із моїх товаришів, не сподобається, але я скажу, що це був ще й центр, як не дивно, картярства. Але я не навчився ні в карти добре грати, ні в шахи. Я в цьому розумінні безнадійний чоловік виявився.

Василь у футбол приходив грати і в шахи. У шахи він грав блискуче, це визнають усі хлопці. А хлопці інші в кінга різалися, студенти є студенти. Я вже вірші писав і читав Василеві не раз. В нас літоб'єднання називалося «Обрій». І всі ми ходили до нього. Василь якось мені запропонував, і я познайомився з його студіями, як він назвав. Це були товсті зошити. Він дуже багато читав. Він не тільки в футбол грав, як ми, а більше сидів за книжками в бібліотеці імені Крупської. Це сестра Марія теж підтвердить. Працьовитий був надзвичайно. Це відзначають і викладачі. Скажімо, Віра Андріївна Софронова, яка викладала українську літературу вісімнадцятого сторіччя, пригадую, сказала, що працює вже давно, але не знає на факультеті більш ясніших голів, як Стус і Принцевський.

Іван Принцевський. Вони вчилися на одному курсі, можливо навіть в одній групі. Іван Принцевський — син репресованого за часів сталінщини, і це йому завжди заважало в навчанні. Йому це не забували, як синові ворога народу. Йому це уприкрилось в час студентства. А вчився він, так як Василько, практично на відмінно.

Вони писали реферати, на які сходилися з інших груп. Коли про «Мойсея» Франка Стус написав реферат, то прийшли люди з фізмату, бо знали, що це послухати — то набратися трохи розуму. Василь написав курсову роботу і на республіканському конкурсі студентських робіт зайняв перше місце. То було наукове дослідження про «Троянди й виноград» Рильського. І тоді вже помітили, що це майбутній науковець.

І ось доля цих найясніших голів. Іван Принцевський став врешті кандидатом наук у Донецьку. Став викладачем університету, який утворився на базі Донецького педінституту. Він був такий манірно-делікатний і наражався на наші усмішки такі приязні. Між собою ми його називали «кісейною баришнею». В нього така манера триматись була. Він надзвичайно лагідний був. Василь делікатний при всій своїй сталевості натури. А цей чоловік, нам здавалося, такий був слабовольний і надто вже лагідний, що не годилося козакові. Так от цей слабовольний, на нашу думку, чоловік, коли його цькуванням довели до того, що він уже далі не міг, прийшов додому на свою квартиру, а був одружений, донька маленька, став навколішки біля ліжка, якогось зашморга припасував до билець і вдавився. Розумієте, яку силу волі треба мати. То не обірватися з висоти, як це банально роблять самогубці. Кажуть, що він залишив записку доні, що, доню, я винен тільки перед тобою.

А Василя, як вам відомо, згноїли в тюрмах. Так система не приймала отакі інтелекти. Не дозволяла розвиватися інтелігенції. Ми не знали, що Василь пише вірші. Відчували, що буде науковець, критик, дослідник літератури. Зате нам дуже хотілося попастися на зуби Василеві. Бо Василь як скаже, що катрен вийшов класично, то так воно і є.

А керував літературною студією Тимофій Трифонович Духовний, викладач зарубіжної літератури. На мою думку, та й не на мою тільки, один із найбільших інтелектуалів не тільки в нашому інституті. Річ у тім, що він приятелював, бо переписка в них була, із самим Миколою Бажаном, який був тоді головним редактором УРЕ. Тимофій Трифонович Духовний — автор багатьох статей до УРЕ. Отакий чоловік. Але він до нас ставився поблажливо. Бачив, що це спроби, кволі спроби. Він нам не заважав. Керував, але не заважав. Підказував часом, безперечно, серйозні речі.

Наскільки був зрусифікований тоді Донецьк, можна було судити по тому, що шкіл українських і тоді вже не було, в п'ятдесяті роки. Українському відділенню історично-філологічного факультету не було де в місті пройти практику. У нас хлопці роз'їжджалися по селах. Зросійщено все було настільки, що навіть історія України деякими викладачами викладалася російською мовою. Ви розумієте, як це було боляче нам, українцям.

Василеві теж не випало української школи закінчити. А я закінчив три під Маріуполем і в Маріупольському порту, то всі три теж російськомовні. Мій батько — завідувач школи в моєму селі. Школа називалася «Червона», тобто українська назва на печатці. Село Червоний Орач, звідки мій псевдонім. А батько сам був настільки зросійщений двома війнами, з фінами і з німецько-фашистськими загарбниками, що казав: «Сынок, ты и дома старайся по-русски!» Середовище навіть на селі вже розкладалося, деморалізувалося в цьому розумінні.

Оця літературна студія «Обрій» і ця компанія, це товариство наше студентське... Там був Микола Раєцький. Недавно від другого інфаркту помер на Вінниччині. Вчителював. А був би дослідником, науковцем. З інституту виключили, хоч навчався відмінно, за вплив на студентів. Мав великий вплив в національно-виховному розумінні. Він в Луцьку закінчував потім. Анатолій Лазаренко, Володимир Міщенко. Міщенко редактором в «Радянському письменнику» працює, а Лазаренко в журналі «Донбас». Микола Колісник — у «Вечірньому Донецьку». Дуже здібні хлопці. В інституті Василь послав до «Літературної України» добірку своїх поезій. Я тільки не знаю, чи він на Малишка послав, чи в «Літукраїну», а там вже хтось Андрію Самійловичу передав це. Але в п'ятдесят дев'ятому році від двадцять другого грудня вийшла в «Літературній Україні» добірка. А тоді була така рубрика «Доброго путі!» І Андрій Самійлович дуже тепло відгукнувся про здібності цього вчителя. Так і писав: «Щасливої дороги, молодий поете!» А ще перед тим він писав так:

«Нам здається, що творчість двадцятиоднорічного вчителя з Вінниччини Василя Стуса має хороші поетичні зерна». Василь то народженням з Вінниччини, а треба було написати «з Донеччини».

Двадцять перший рік Василеві. Він дуже рано закінчив школу. З шести років, ще не було, пішов в школу. Наймолодший студент першого курсу він був. В двадцять один рік він удостоївся такої високої оцінки. Там було всього три чи чотири вірші. Але й зараз мені ще пам'ятаються деякі образи з цієї добірки. А оце «не люби свою тривогу ранню» треба писати, очевидячки, як гасло в школах, щоб людина лишалася вірна собі, ідеалам своєї юності, молодості. Василь в одному листі до мене так в пише: «Прошу вірити, що я не змінився проти студентських літ. А якщо і змінився, то це результат умов, які забагато від мене заправили». Мається на увазі перебування в цих зонах, слідствах і всьому на світі.

Скажіть, будь ласка, він до вас в гуртожиток приходив і залишався?

Залишався, аякже! Бували вечері спільні. Служив Василь в армії на Уралі, куди йому Любов Забашта чи разом вони з Андрієм Самійловичем листа написали. Забашта і Малишко тоді були шлюбна пара.

Після служби він повернувся, а потім навчався в аспірантурі. Таки ж добре навчавсь, а не дали закінчити, інститут Літератури імені Тараса Шевченка теж відторг.

А тепер має в своїх фондах спеціальне місце для архіву Стуса...

Очевидячки колись буде ще й меморіальна дошка «Тут навчався Василь Стус». І будуть пишатися.

Хоча ще зараз є там люди, устами яких виганявся Василь з аспірантури.

Ось я звертаю вашу увагу, Станіславе, як називались його перші вірші в цій добірці. Ось вони: «Порив», «Ранній березень», «Радість».

Так поривно, так ранньоберезнево і так радісно починався Василь Стус. А система його, бачите, так на цю гірку, революційну можна сказати, поезію, таки присилувала. Сам Василь в одному листі, він опублікований, пише, що якби добре жилося, він мав на увазі не тільки власне життя, то він би, каже, вірші не писав, працював би коло землі. Це дуже важлива думка. Це був природній стан доброчинності Василя, ким би він хотів себе бачити. Я впевнений, що він був би за часів козаччини козаком. Його дуже потішило, коли я повідомив йому, що в тому невеликому списку реєстрового козацтва, шість чи сім тисяч, є прізвище Стус. Він був дуже радий.

Ви до нього додому ходили?

В один з приїздів Василевих, коли він до батьків з'являвся, ще був живий тато, зібралися ми. Василько ж сам, Василь Голобородько, Володимир

Міщенко, Анатолій Лазаренко, Василь Захарченко приїхав з іншої області, і я був. В них в хаті завжди гостинно було. Таке не штучне, не підкреслене щось, а природна селянська українська гостинність. Пам'ятаю, співали пісню. В журналі «Вітчизна» фотокартка є. Хто нас знімав? Хтось іще, мабуть, був. Співали пісню:

Ой на горі вогонь горить,
а в долині козак лежить.
Порубаний, посічений,
китайкою укриваний.

Така проекція долі. Ви й думати не могли, що так воно справдиться у долі Василя?

Ні, Станіславе. Ми вже багато чого відчували. Нас була щопта, горстка, як писав Василь, літоб'єднання. Нас не треба було шукати товаришам із органів, естетам у цивільному. Часом на цих вечорах ми відчували прохолодні пальці на власних, пробачте, ребрах. Ми розуміли, що легкої долі нам не ждати.

Пильне око ви вже тоді відчували?

Скільки хочете! Безперечно! Ми відчували іноді провокації. Примітивний такий стиль роботи був. А чогось ми, може, й досі не знаємо.

Колись воно з'ясується?

А що його з'ясовувати? Я думаю, тепер тим людям соромно в очі дітям своїм дивитися. Кого вони переслідували! За ким стежили!

Знаєте, багато з них себе виправдовують. Дав би Бог, бо каяття якоюсь мірою трохи очищає.

Якби то так. Аби їх не обминуло це християнське відчуття власної вини. А в ті часи, як студентська громада збиралася, хтось читав вірші, хтось «музицирував».

Я знаю, що Василь грав на інструменті.

Я ні разу цього не бачив. Я знаю, що він кохався у класичній музиці. Він не минав жодних гастролей і нас до того закликав.

Але, знаєте, нас, з села, більше до футболу тягнуло, як до опери чи балету. Але одного разу на такому літературному засіданні, коли вже один одному можна було сказати, що болить на душі, я запитав Василя як найстаршого, як найрозумнішого, найдосвідченішого з нас: «Василю, що робити? Ми вірші пишемо. Викладатимемо мову і літературу для діток. До восьмого класу вони ще будуть такими українятами, а далі бачиш що...»

Школи на Донеччині як після восьмого, то уже російськомовна. У центральній садибі мого колгоспу споконвіку була українська школа. Поблизу порту Маріупольського. Потім кілька чоловік із міста купили хати в цьому селі. Тільки жили в цьому селі, а робить їздили в порт. Написали колективно-

го листа в облвно. Швиденько облвно передало на райвно. На бажання батьків школу перевели на російську мову. Директриса, яка вже на пенсії була, а ще працювала, мало інфаркт не вхопила: «Хто... що... які батьки?» Отак це швиденько робилося.

Хотів би хоч раз почути, у зв'язку з тим, що у нас українська мова державна, щоб адміністратори старалися так навпаки одпрацьовувати.

Ви питаєте, чи я бував у нього вдома. В Донецьку в батьків бував. А тут, у Києві, коли я після армії і після навчання на вищих літературних курсах у Москві тинявся без прописки, без житла, без роботи, то ніхто ж інший, а Василь Стус, стрівшись якось зі мною на Хрещатику, і слухати не став. Я розумію, там переповнена хата. Вони жили в батьків Валі, дружини його, там і сестра Валина. Це на Львівській, на Святошино, на третій просіці. Він ледве за руку мене не притяг. «Будеш у нас ночувати, принаймні». Вони мені дали таке розкладне крісло-ліжко. Я мав притулок цілий місяць там. Видно, саме через це за мене взялися, коли слідство почалося. Думали, що я багато знаю. Що було знать! Зі мною тричі так звані бесіди проводили. До речі, днів три тому стрів я того чоловіка, що мене допитував.

Цікаво, як він вам в очі подивився?

Скажу. Цей чоловік, В'ячеслав Андрійович, працює тут і досі, принаймні живе в Києві. Не знаю, чи він працює в КДБ. Я стрічаю його вже вдруге. Десь днів три тому я стрів. Він мені кивнув, я не відповів йому.

Тоді він мене тричі викликав. Дзвонить на роботу. Я в будинку літераторів працював. Дзвонить. Виходьте до того фонтану біля Катерининського палацу. Прекрасні місця. Водить мене попід тими деревами прекрасними. Я дивлюсь з кручі на Дніпро, а він мене допитує. Чи щось не приносили до Василя, а хто приходив. Ясна річ, що люди до нього приходили, літератори, інтелігенція. Що, я там мав прислухатися обов'язково?

Їм хотілося знати прізвища і суть розмов, це зрозуміло. Головне, що обов'язково мають бути романтичні обставини.

Коли я запитав, чи це допит, коли він трошки почав гнітить мене, він каже:

— Ні. Це, Олегу Юхимовичу, не допит, це бесіда...

Я кажу:

— А що ж тоді допит, якщо це не допит?

— Допит — це там, коли на вікні ґрати і стілець пригвинчений, на якому ви сидите.

Тоді я наївно поцікавився, навіщо його пригвинчують. Він посміхнувся. Бо зрозуміло, чому пригвинчують. Щоб не вхопив того стільця та не навернув цього слідчого, який задає занудні однакові запитання.

Якщо можна, розкажіть про цю трійцю, яка була в Донецькому, тоді ще Сталінському, педінституті: Принцевський, Стус і Раєцький. Я чув, що за рівнем ці люди були вищі навіть, як викладачі.

Не хочеться так казати, щоб не образити викладачів. Але ці хлопці істинні інтелектуали. Це просто гордість інституту. Це, може, саме те, заради кого інститут існує.

Раєцький сидів на Вінниччині і займався перекладацькою роботою. Мозок голодний був до роботи. Він за життя навіть не намагався ніде прилаштувати ті переклади. Але робив це на найвищому рівні. Ми ще взнаємо Раєцького.

Ви не пригадуєте цю історію, як його виганяли?

Ні. Річ у тім, що я був на першому курсі, а його вже виключали, так що я й бачив разів два-три Раєцького. Я знаю, що його викликали в обком партії, йому якось погрожували, звинувачуючи в національно-патріотичному впливі на студентство. Тоді це був великий гріх. А я не знаю, як можна філолога будь-якої національності не виховувати в національно-патріотичному дусі. Це боялися робити викладачі. А це їхнє святе діло. Це професійний їхній обов'язок. Але знаходились такі свідомі хлопці, як Раєцький, Принцевський і Стус. І я завдячую саме їхньому впливу, особливо Принцевського і Стуса і цьому товариству нашому, що вони мене сформували як літератора. Ви розумієте, не так просто вигребтися навіть на такий рівень літературний, як мій, наприклад. Одне діло народитися на Полтавщині, або в Тиліжинцях, або в Зачепилівці, а інше діло в такому зденаціоналізованому середовищі, де тебе могли, коли запитаєш в гастрономі українською мовою, обізвати «бандерой». Хоч самі не знають, що це за «бандера», самі історії не знають.

Ви мали зустрічі з ними, як закінчили інститут?

З Раєцьким — ні. Із Принцевським бачився після служби в армії. Я служив в Уссурійській тайзі на кордоні з Китаєм. А з Василем я бачився. Жив у нього місяць. А потім переписка. Я намагався товариша свого якось підтримати.

Після першого суду, після жорстокого вироку, п'ять років суворого режиму і три роки заслання, коли я зацікавився, що таке суворий режим і як Василь там почувається, мені пояснили, що два листи тільки може Василь писати протягом місяця дружині і батькам, але одержувати він має право. Я не міг не скористатися цією можливістю його підтримати. Я писав йому листи і висилав книжки. Потім, коли він був в засланні, то приймача йому треба було «ВЕФ». Валя повезла йому приймача з такою приставкою від електрики. Бо в Магаданській області в селищі імені Матросова і яке позавчора було імені Берія, які там приймачі і батарейки?!

Це селище спочатку було імені Берія?

Так. Уявляєте, системі все одно, назвати іменем ката, чи пак, вождя, чи перейменувати.

Як прийшла до вас звістка про арешт Василя?

Я не пригадую. Я тоді працював в Будинку літераторів. Тільки почав, щойно оформився на роботу. В Будинок літераторів сходяться за день всі чутки і вся інформація. Коли я почув, що арештований Василь, я побіг ввечері, це в ніч було сімдесят другого року, побіг притулитися до цього великого сімейного горя, біди великої. Узнати більше, чому, що, які мотиви. Як би ми не почувалися тоді напружено, відчуваючи за собою кроки, ми ж все одно абсолютно нормальні люди.

В чому Василя Семеновича можна звинувачувати, який кримінал йому можна було тоді пред'явити? Пише людина поезії, пише статті. Куди пише? Депутатам Верховної ради, Шелесту пише. За Конституцією це порушення якесь, чи що? Чому б не писати до уряду? Але він піднімав такі проблеми, звертав увагу, показував, що народу зрозуміло, і інтелігенції зрозуміло, що коїться. Справжній стан речей з культурою, з історичною пам'яттю. Цього не подарували Василеві. Навіть Шелест, якого часом видають мало не за національного героя.

Коли я почув, що Василя арештовано, я побіг туди, де вони жили на Святошино. Підходжу. Стоїть машина чорна біля будинку через садок невеличкий. Ви знаєте, я зрозумів, що то за чорна машина, яка чогось вночі тут стоїть, пізнього вечора. Я подумав, мабуть, Василя привезли. Надія така, що попередили, щоб не писав віршів дуже гострих, і привезли. А тоді подумав, що, може, привезли на очну ставку з дружиною. Мало що. Я не розуміюсь на цій юриспруденції, на слідствах оцих. Думаю, може, побачу зараз Василя. Тисну на кнопку. Чую, гупають. Валентина Василівна відчинила мені двері. А тут мене «под белые рученьки», як кажусь, і в велику хату, де стоїть малий і нажаханий тим, що відбувається, Дмитрик.

Він зрозумів, що це чужі люди в хаті, а не гості. Дуже сумна Валентина Василівна, почорніла геть.

До мене зразу ж:

— Документи!

Я кажу:

— З ким маю справу?

Слідчі. Якщо не помиляюсь, один Логінов, а другий каже: Ульянов. Незважаючи на таку тривожну сум'ятицю в душі, я ще спромігся на такий гіркий гумор. Кажу:

— Дожилися. Колись Ульянови були захисниками, адвокатами, тепер слідчими.

А він мені каже:

— Можете мне поверить, Олег Ефимович, что мне эта банальная шутка уже надоела.

Видно, йому не вперше про це кажуть. Кажу:

— Якби «надоєла», так уже поміняли б профіль або спеціальність.

— Ну ладно, вы долго не разговаривайте, а открывайте портфель.

В мене був такий товстий портфель. Я щойно одержав роботу. Причому, не без допомоги Василя Семеновича і Бориса Ілліча Олійника.

Василь мене підвів до Олійника і каже: «Треба Олегові якусь роботу знайти». Я не мав тоді ні роботи, ні житла, ні прописок, нічого. І ото мене наставлено було директором Українського республіканського будинку літераторів. І з того будинку я ото ж і побіг. А оскільки я стеріг одну дачу в Ірпені, то мусив на цілий день все з собою носить. І плащ, і костур, як кажуть. Я знав, що в мене в портфелі. Але ж таки гонор. Я кажу:

— Це обшук? А де ж ваш ордер? Ви не знали, що я сюди прийду.

Кажуть, що якщо ви не хочете, щоб ми зараз з вами поїхали туди в Ірпінь, де ви знімаєте дачу, і перевернули все догори дном, то «откривайтє» той портфель. Мусів відкрити. Що там могли вони найти? Я збирався в сауну. Там була пара білизни, мочалка, мило.

Про обставини суду я знаю тільки по публікаціях, по спогадах, Михайлина Коцюбинська згадує.

Зважаючи на те, що я тримав під руку дружину підсудного Валентину Василівну, я не мав сумніву, що зайду з нею зараз на читання вироку, побачу Василя, і хоч поглядом, хоч усмішкою мені вдасться його підбадьорити. Хоч Василь — людина такої сили волі, страшно казати був, що це викликало повагу і в слідчих, і в конвоїрів, як мені казали. Через те, може, він мене підтримав би поглядом, бо я кепсько почувався внутрішньо. Але мені не пощастило. Впустили до зали тільки батька Василевого, пропустили сестру Валентини Василівни. Не пам'ятаю, чи Марія була на першому суді, на читанні вироку. А мене капітан МВД віддер від Валентини Василівни і випхав у натовп. А людей перед дверима зібрався, хоч і не великий, але натовп. Це тепер ми мітингуємо. А тоді прийти під двері суду, виявити свої симпатії до підсудного було вчинком певного роду. А може, й не було.

Що тут скажеш? Побіг я шукати правди, торгаючи двері суду нашого ж радянського. Якісь двері відчинилися. Сиділо двоє літніх людей. Як потім з'ясувалося, це був суддя і адвокат, які збиралися вже йти туди правити судочинство. Я звернувся до них. Кажу:

— Люди добрі, як же зайти туди? На читання вироку ж всім дозволяється. Чому мене не пустили?

— Вы опоздали.

— Як це я запізнився? Суд ще не почався.

— Там уже полный зал.

Я кажу:

— Який же там зал, коли тільки чоловік чотири-п'ять туди впустили?

— Обратитесь к начальнику конвоя.

— А хто ж він?

— Капітан МВД.

Ну, так він там один капітан. Він же мене віддер і виштовхнув.

Це вам ще один яскравий приклад, коли самі служителі Феміди порушують конституційні положення. Можна називати нашу Конституцію найкращою і найдемократичнішою в світі і, будучи юристами і працівниками правоохоронних органів, як той капітан, порушувати їх. Це цинізм, це лицемірство. Суд офіційно не був закритим. Але який би він не був закритий... У нас бувають закриті суди над великими злочинцями, військовими зрадниками. Але коли вже слідство і суд минули і виносять вирок, мені здається, кожен жебрак з вулиці, кожен перехожий може зайти і слухати вирок. Там зачитується кримінал, і є міра покарання. Це ще й юридичне чи моральне виховання тих, хто прийшов послухати. А в даному випадку я не знаю, на кого це морально впливало. На тих, хто з чорного ходу зайшов? Як вони тепер своїм дітям дивляться в вічі? І взагалі своє сумління носять в собі. Тепер, коли вони знають, хто такий Василь. Як же вони тоді дозволили себе ввести в оману? Просто службісти, та й усе? Значить, служба і привілеї для них усіх виявились вищими, ніж дотримання юриспруденції. А їх там в залі було сотні півтори.

Чи вам доводилось за цей довгий час з кимсь із суддів, чи слідчих, чи адвокатів зустрічатися, які зв'язані зі справою Василя Стуса?

Ні, ні разу доля не зводила. Оце тільки бачив В'ячеслава Андрійовича, який зі мною проводив так звані бесіди і я йому таки не кивнув. І в Комісію по спадщині Стуса досі ніхто з них нічого не написав. Міг би пояснення якісь дати, допомогу якусь виявити, якщо порядна людина і руки не в крові Стусовій. Можна було б задзвонити чи зайти в Спілку і сказати, що нащо ці всякі кривотолки, давайте розкажемо, як воно було справді. От я впорядковую книжку спогадів, і вони могли б бути авторами. Я б не відмовив. Хай би люди виклали свою позицію, пояснили свої вчинки. Навіть якщо вони не змінили свою точку зору, то хай би обґрунтували. Хай би хоч це написали. Але вони ж ніхто не користуються цією можливістю.

Після суду ви з батьком бачилися?

Я таки ждав, поки суд закінчиться. І ми в той же день з Володимиром Міщенком проводили батька на поїзд. Поїзд рушав о якійсь там годині, я вже не пам'ятаю. Я пам'ятаю, що у нас був дуже тяжкий стан. А батько, як не дивно, чоловік, якого доля так пом'яла: ці війни, голоди і тепер ця трагедія з сином... Він тримався вельми достойно. Мужньо тримався. Мені згадується,

як ми вже потисли руки один одному, поцілувалися. І остання його фраза, бо я взагалі його більш не бачив після того. З якоюсь не стільки запитальною інтонацією, скільки ствердною, ніби він сам себе в тому переконував, в чому й сам не сумнівався, він сказав:

— Хлопці, ну це ж неправда, що мій син злочинець. Він же нічого не вкрав і нікого не вбив.

Розумієте, ця фраза вивела мене зовсім з душевної рівноваги, а він ще якось так помахав, підтримливо посміхнувся нам. Ви уявляєте собі стан батька, у якого сина забрали? На скільки? Чи не назавжди. І не зрозуміло з яких причин. Бо саме слово «злочин» в народі — це «чинити зло». Це має бути кров або крадіжка. А тут судили за поезію. Інакше не назвеш. Так як і Олену Ратушинську. В цьому ж суді судили Олену, яка вже зараз стає в Союзі відомою. Ви знаєте, її й Тетчер прийняла. Олену ж випхали за кордон.

У Василя теж була ця проблема. Він пише в одному листі, що переді мною чи то дилема, якось він називає, або за паркан, або знов в Мордовію. Швидше, каже друге. Я не міг прочитати «За паркан», думав, що це «Закарпаття». Думаю, що тут страшного. Не будеш в Києві, то будеш в Закарпатті. А він пише: «Яке там Закарпаття — запаркання. Може, і в Ізраїль». І жартує: «Може, я схожий на єврея? Подивись на профіль». А профіль був такий чіткий. Дехто ще тоді, коли дивився на Василя, то бачив в ньому Данте. Недарма ж Микола Вінграновський запропонував комусь із скульпторів: «Дивись, яка натура! Це треба ліпити!» Бо там була козацька натура в усьому.

Його виліпив Довгань, а Ліна Костенко звернула увагу на профіль Дантівський і так його і назвала.

Це не тільки Ліні Костенко так здавалося, а кожному, хто знає цей класичний пам'ятник Данте. У нього теж чіткий ніс, трохи запалий рот і випнуте підборіддя. А у Василя вуста були стиснуті завжди і наче так бритвою розрізані. І в тому воля була велика.

І навіть тоді в юності, коли ви пам'ятаєте його з інституту?

Так, безперечно. Кажуть, про покійників погано не кажуть, але Василя всі так згадують. Враження на всіх було прекрасне. Особливо коли він вже був після армії. Змужнів там, бо в армії теж не мед. Він визрів уже там як громадянин, як лицар духу.

Він таким крицевим вам здавався ще з перших літ студентських?

Так. І я його тоді навіть трошки побоювався. По-перше, я був молодший. А ви знаєте, в товаристві в той час перше, за що шануєш лідера в компанії, це коли він крупніший, чи розумніший, чи просто старший. А Василь ще й так багато знав, що при ньому я почувся якось непевно. Василь, що не запитає «читав?», а я не читав. А збрехати йому не можна було, бо він дивив-

ся наскрізь, як на рентгені. Василеві збрехати неможливо було, бо він дивився делікатно, але проникливо. В душу дивився.

Як він говорив?

Це було поєднання вельми делікатного в самій манері поводження, в умінні слухати співбесідника. Але разом з тим непоступливість. Якщо Василь бачить, що це помилкове твердження, то він завжди стояв на своєму. Власне, він так багато знав, що з ним сперечатися не доводилося. Принаймні мені.

Говорив він швидко, повільно, емоційно?

Повільно. Знаєте, коли читаєш його письмо на аркуші, то бачиш, як послідовно і переконливо лине думка. А манера усного спілкування була дещо оригінальна. Він не спішив говорити. Думки в нього обганяли слово. Він наче гарячі грудки клав перед тобою, коли розмовляв. У нього було таке «е-е-е» між словами, він так тягнув. Він намагався стримати думку, аби вона була безпомильна. Якби ж покласти на папір, то там було би все логічно і послідовно.

Бурхливих виявів емоційних не пам'ятаєте?

Ні. Такого не пам'ятаю, бо він не був холериком. Внутрішньо він був надзвичайно емоційний. Це бомба була, безперечно, емоційна. Видно, що пашіла енергія. Але було вміння стримувати себе. Почувалася велика переконаність в тому, що він каже. Я ніколи не пам'ятаю ніяких побутових розмов. Василь обминав ці побутові розмови, на які ми часом витрачаємо багато часу. Він весь час працював. Я дивуюся. Я місяць в нього жив. Він цілий день працює на різних роботах, я повертався часто пізно. Я ж на ночівлю до нього приїздив. Коли він працював, Дмитрик ночами безперестанку плакав. В нього хвороба якась була. Він, бідненький, плакав. Вони з Валею йому якісь процедури робили. І десь тільки на світанні ущухав Дмитрик. Але я собі думаю, якщо не вдень, і якщо вночі Дмитрик не давав, то що, він зовсім не спав? На світанні, коли вже треба було до роботи йти, я бачив, що Василь змарнілий. Мабуть, після того, як Дмитрик засинав, він ще працював.

Працював він каторжно. В нього була прекрасна бібліотека. Він зорієнтований був і у світовій, і в сучасній філософії, історії, естетиці. Ну що вам сказати? Людина була дивовижна. Сказати про Василя Стуса «здібний» — це сказати десяту частину того, що було. Я боюся слова «геніальний». Мабуть, не мені визначать це, бо я говорю про свого товариша. Але це справді один з найглибших, найміцніших інтелектуалів України на той час.

Бачили ви його у стані глибокого розпачу чи, навпаки, великої радості?

Не бачив. Для розпачу це була не та людина. Там була сила волі. Похмурий ходив часто. Внутрішньо прибитий. Це була пружина, стиснута ледве не до найменшого стану. Сміявся іноді. Чого ж? Сміявся! Міг і пожартувати. Одного разу ми поверталися додому. Був час пік. Біля політехнічного сіли,

по-моєму, на чотирнадцяту марку трамваю. Втомлені стоїмо, тримаємось за поручні. Щось Василь мене розпитує, щось я його. І раптом така, можна сказати, комічна історія відбувається. Якийсь чоловік, приїжджий до Києва, поставив ногу на східці, і водій не може зачинити. А той чоловік, звертаючись до всієї громади, запитує:

— Граждане! Граждане! Скажите, где тут зубы вставляют?

Очевидячки, людина приїхала десь із Росії, а може, наш хохол зросійщений. І він говорить так, як я кажу:

— Граждане! Граждане! — повторює він. — Ну где же здесь зубы вставляют?

Людина навіть не знає, як той лікар називається, по-простому так звертається. Але що людям казати? Багато поліклінік. Куди йому? Чи з направленням, чи без направлення? Вечір. Люди натомлені. Куди йому сказати? Трамвай не буде ждати. Ну то й мовчать. Така ситуація, ні туди і ні сюди. Водій не рушає, цей чоловік не діждеться відповіді на своє болюче питання. Василь тоді й каже йому так голосно:

— Где выбивают зубы украинцам и евреям, знаю, а вот где вам вставляют — извините...

Російською мовою, щоб чоловік зрозумів же все. Раптом людина з Росії приїхала, то що він зрозуміє по-українськи? Вибухнув реготом трамвай, чоловік забрав ногу, і трамвай поїхав. Десь перед наступною зупинкою до Василя підійшов чоловік, протиснувся, і так його вище ліктя стис дружньо, так приязно, із вдячністю, як я зрозумів. Василь не встиг і повернутися, може, хтось з знайомих, як чоловік зіскочив на зупинці і оглянувся. Ми побачили, що це був чоловік єврейської національності. Його, видно, зворушило, що чоловік вголос сказав: «Где нам, украинцам и евреям, выбивают зубы», натякаючи на місця відомі. І в які, Василь, очевидячки, знав, що попаде. Це було ще до арешту, але вже незадовго. Він відчував, що за ним стежать. А як стежать, то що, треба замок почепить на зуби і жити отак, чи що? Василь цього не міг собі дозволити.

Ви були біля місяця там в сім'ї. Як дружина його переносила все це? Адже вони одружилися, коли Василь був вигнаний з аспірантури.

Було тяжко. Василь працював не за фахом, але намагався надолужити вечорами чи на світанні. Валентина Василівна працювала інженером на заводі. Дмитрик хворий був. Батьки Валентини Василівни теж були нездорові літні люди. Це перенаселення. Та ще й мене наднесло. Та я ні разу не чув, кажу вам щиро, ні разу не чув сварки, ні разу не чув, щоб Василь голос підвищив на дружину. А з Дмитриком! Він же дитина, це природно, щось вередує. А він з ним так: «Дмитричку, це треба отак, це треба отак...». То був педагог і батько, справжній, щирий. Це, видно, сформувала сімейна обстановка, в якій

Василь сам виховувався. І Валентина Василівна має достойних батьків. У батьків Валентини Василівни був садок невеличкий, садова діляночка. Я колись навіть їздив туди в суботу із ними. Вони відпочивали в тому садку, і батьки, і Василько. Ходили біля квітів. Буває в сім'ї, тим більше, коли така знервована обстановка, то хтось і прорветься. Ніколи Василь! Не те що дорікань, а навіть нарікань на власну долю.

Він міг обуритися, міг із гнівом у голосі сказати про те, що коїться з народом, з культурою. Про те, що «мужі вчені» в лапках коять злочини проти народу, перекручуючи історію, перекриваючи шлагбаумами природній хід розвитку культури. Це його обурювало. Він не галасував при цьому, а просто не приховував гніву. Він їх не те що не любив, а значно більше, і в нього були на те підстави.

В листах він ніколи не скаржився на свій фізичний стан?

Десь тільки один чи два рази прохопилося не нарікання, а що, мовляв, не до сміху. Бо в нього були пошкоджені ноги, а він працював у копальні Магаданській і мусив штовхати важкі вагонетки. Уявляєте собі, з розбитими стопами. Тяжко йому було. Але він просто хотів, щоб я знав, щоб дати якусь інформацію. Того, що він почуває, він не міг писати, бо це як доноса на себе писати. Та він і не боявся цього. Просто це провалювалося в тих ямах цензурних. От на що він нарікав: «Пишу листа і переконаний, що цього листа ти не одержиш. Бо, як я підрахував, близько вісімдесяти п'яти відсотків моєї кореспонденції провалюється, як до мене, так і од мене». Це жахіття. Уже на засланні. Уже не суворий той режим. Розумієте, йому не дозволено було найняти десь куток. Пише, що в гуртожитку ледве не насильно поселили з якимось п'яничкою, який його провокував на бійку, п'янки. А він те не вживав. Я написав Василеві: «Може, тобі рибальських снастей вислати?» Бо я знаю, він рибалка був затятий. Він любив рибалити, їздив на електричці. Це місцевість, по-моєму, на Ірпені. Він мені це місце показував. А він каже: «Які снасті?! Мені не можна вийти там». Я думав, що йому можна вийти, позбирати ягід, грибів зібрати. Його не випускали. Яке там рибальство! Яке мисливство! Що ви! Рушниця для політв'язня?! Це в нас звучить парадоксально. Це міг Володимир Ілліч собі дозволити за умов жорстокого царизму. А в нас країна демократична, то які там рушниці.

Ви згадали, що вам сниться Василь.

Снився. Вісім разів. Кожного разу повернення. Сім разів це була дружня зустріч. Ми так кидаємось один до одного, бо давно не бачились. І я прокидаюсь від такого потрясіння. Але одного разу Василь приснився незвичайно. Якийсь ображений. Ніби він повертається звідти. І бачить, що нічого не змінилося, всі ми ходимо усміхнені, з дівчатками зустрічаємось. Особливо тон мене вразив. Я запам'ятав його фразу, що, мовляв, чесні люди там гинуть за

дротом, а ви тут розважаєтесь. Я почав казати, що не всім зразу йти один за одним за той колючий дріт. Життя триває.

Або ще один оригінальний сон. Сниться мені Дніпро. Міст через Дніпро. «Ракета» вилітає звідти. Наче якийсь пляж. Люди рухаються, а ліворуч парує кратер вулкана.

Прямо в Дніпрі?

О ні! На тверді. Дніпро тут, а це так ліворуч. Я заглядаю туди. Задушливі сірчані випари звідти. Камчатка сниться, очевидячки. Я туди заглядаю і бачу, як межи тими випарами внизу стоїть Христос кам'яний, наче пам'ятник Христу. А біля нього Василь, але не кам'яний, живий. Як людина. Він так угору дивиться. Я йому кричу туди, як в колодязь: «Васильку-у!» Луна так іде. Чую стогін. Не то Василів, не то Христа кам'яного, не то кратера.

Ви знаєте про перепоховання. Дмитрик із друзями привезли їх літаком. Мені випало везти їх із Борисполя, три гроби, у церкву Святої Покрови. Скажу тільки про деталі, які не зафіксовані.

До мене підійшов чоловік в цивільному, назвав мене на ім'я, по батькові і сказав:

— Сідайте до нас в машину. Ви ж по гроби?

Я кажу:

— Так.

— Хай машина їде за вами, а ви сідайте в нашу.

Я сів. Я думав, що це рухівці, бо всі в цивільному. Бачу, їх там стільки, цих рухівців, що вони вже на колінах один в одного сидять. Щоб, видно, мені місце дати. По дорозі я зрозумів, з ким маю справу. Кажу:

— Ви, мабуть, з органів?

— Да, Олег Ефимович, а что, это вас удивляет?

Я кажу:

— Та мене вже нічого «нє удівляєт».

Але таки здивувало мене. Машину нашу залишили там на складі. Машину з літфонду, водія і мене. Вони поїхали своєю машиною. Ми ждемо, що ж далі? Це ж мають якось передавати з літака. Коли вони, працівники КДБ, вже повантажили з літака три гроби, привезли їх на своїй вантажній машині і кажуть:

— У вас документы есть получать?

— Нема.

Дмитрик же везе. Але є такі, що я маю право супроводжувати гроби в цій машині. Для ДАІ. Я сам надиктував, і видрукували.

— Паспорт есть?

— Ну, получайте.

Мені Василь снився вісім разів. І кожного разу повернення. Та я не знав, що так буду зустрічати друга цього разу.

«Одно мєсто», двісті кілограмів, розпис. «Одно мєсто», двісті кілограмів, розпис. Ще раз «одно мєсто», двісті кілограмів, розпис. І поки я оформляв ці папери, на плечах КДБ прах політв'язнів знов був піднятий з одної машини і перевантажений на іншу.

Так що хлопці не поминули зустрічі і в перші свої хвилини перебування на Україні після тих страхіть концтаборів.

Ви знаєте, що було спалено могилу Василя Стуса. І коли про це дізнався на передвиборному мітингу на стадіоні Дмитрик, помчав туди на машині, пересвідчився і повернувся, він не сказав на стадіоні нікому про це. І я дуже йому за це тоді дякував. Ми маємо в особі Дмитра Васильовича достойного сина поета. Бо він тоді зрозумів, що це провокація. І якщо цей багатотисячний мітинг взнає, то може статися щось непередбачене. Може, на це й було розраховано.

Через деякий час мені вночі подзвонено, і людина сказала, спалено могилу ще одну, Юрка Литвина. Я туди помчав, діждався світання і сфотографував. У мене є фотографії, де видно, як горіла могила, і яка заперечує наївне твердження адміністрації цвинтарної, що то горять могили од свічок, які залишають люди. Тільки жодний слідчий чомусь не звертається до мене, або не шукає таких фотокарток. Я думаю, що Бог не допускав до того, щоб від свічок горіли могили. На фотографії видно, що хрест горів знизу і зверху. Це значить, що зверху хлюпнули якогось бензину і знизу. Тоді я звернувся через «Літературну Україну» до громадян України, щоб зібрати кошти на пам`ятник.

Олег Юхимович, ви зараз маєте, напевно, дуже великий архів, після того як ви стали членом Комісії по спадщині Стуса?

Ви маєте на увазі не стільки матеріали Василеві, скільки людей, які згадують про нього?

Саме так. Скажіть кілька слів про те, що вам надходить зараз?

Надзвичайно цікаві спогади і тих людей, які розділили з ним долю по таборах, і тих навіть, хто долучився до цієї гіркої долі, будучи несвідомо переконаним, що коїть добре, чесне діло. Може, зараз і не слід називати прізвища, поки книжка ще не впорядкована.

Я вдячний людям. Кожна деталь нам потрібна. Хто з ним вчителював, хто в армії служив. Виховательна в гуртожитку, в якому Василь змушений був жити в селищі імені Матросова на засланні.

Ви звідти дістали листа, з Матросова?

Вона тепер в Горлівці. Уявіть собі, землячка до нього приставлена мало як не наглядач. Прізвища не буду називати, воно потім виявиться. Вона дуже відверто і з гіркотою написала. Це російськомовна людина: «Не знали ж мы

Василия. Я была глубоко убеждена, как мне сказали в райкоме, что это один из опаснейших преступников. Что у него связи с западным миром. Он чуть ли не друг капиталистов».

Вона цікавилася, які він книжки читав. І Василько два рази її випровадив. А за третім разом поставився більш поблажливо, і вона каже, що добачила, що він надзвичайно делікатна людина.

Книга буде болюча. Інтонації в таких людей пояснювальні. Вони не розпинаються, а просто пояснюють, як це сталося, що вони змушені були так поставитись до Василя, чи дати свідчення якісь з переляку.

Який діапазон віковий ваших кореспондентів?

Однолітки Василеві, чи хто молодший, як я, хто з ним вчився. Наприклад, згадує одна вчителька, тепер вона вчителює, як Василь, коли вона не хотіла їхати на Кіровоградщину, в село, то Василь пожалів її, бо вона виходила заміж і перспективи сімейні рвалися. Фах чоловіка був пов'язаний з міським життям, а її посилають в село. То Василь каже: «Ти не переживай, я піду за тебе, візьму це місце, розподіл». І він поїхав на Кіровоградщину. І я листа цього включу в цю книгу. У цьому видно Василя. Не дуже науковою роботою займешся на селі. А він пожалів людину і пішов.

Надсилають якісь знімки чи речі, зв'язані з ним?

Так. Скажімо, прийшов цікавий знімок, де він у групі військових, коли їх атестували на звання молодшого лейтенанта. Групове фото. Як не дивно, він там схожий на того Брежнєва на Малой Зємлє. Такі брови в нього, Василь ще хворобою не вимучений, красивий такий, козацький. Я вам скажу, він не... Як це сказати по-українськи. Бачите, що значить виховання донецьке. Не гнушався, не гнушався форми солдатської.

Не гидував.

Якесь слово треба сказати точніше. Він чесно служив. Хто подався в райкоми партії після інституту, хто журналістом був, там редактор його якось од служби одвів. А цей спокійно служити пішов, виконав свій чоловічий обов'язок.

Листів надзвичайно багато. І від дітей. Є лист, де вісімдесят вісім підписів дитячих. П'ятий і шостий клас з Червонограда. Дітки пишуть: «Дивимося на портрет Стуса, і він пильно і проникливо дивиться нам в душі і запитує: «А хто ви і з ким ви?» Посилаємо свій посильний внесок».

Я був проти, щоб діти присилали гроші. А один директор школи на Галичині сказав: «Річ не в тому, що діти не заробляють. Якщо воно п'ять копієчок дасть, то воно вже усвідомлює себе як українець. Бо на громадську справу дає. Це вияв християнської моралі. Поділись, пожертвуй своїм заради громадської справи».

То я мусив своє заперечення забрати. Учителі з дітьми присилають пожертвування на пам'ятник. І не тільки на пам'ятник Василеві Стусу, а про-

сять, щоб ті кошти були використані для надгробних пам'ятників всім трьом. Крім Василя Стуса, ще Юрку Литвину і Олексі Тихому, які поруч лежать.

Вплинуло на вас це знайомство, приятелювання, змінило щось у вашому житті?

Безперечно. Маючи такий приклад життєвої позиції, громадянської позиції перед очима, перед душею, перед сумлінням, знаючи його творчість, не можна лишатись тою людиною, якою був, бо ми так за сусідом повторювали, що ми ледачі, що в нас поліцаїв багато, що в нас і зрадників багато, що ми самі себе катувати вміємо упродовж всієї історії. І манкурти. Цей образ до нас добре прижився, але це не зовсім так. А може, зовсім не так. Коли я читаю ці листи... Це вражаючі свідчення високої моральності нашого народу, незважаючи на історичні перипетії. Коли два хлопчики зі Львова пишуть мені: «Пане Орач! Ми прочитали в «Літературній Україні», що ви збираєте кошти на спорудження пам'ятника нашому мученику Василеві Стусу, то ми посилаємо вам п'ятдесят карбованців, які ми заколядували на Різдво. Кунтий Назар, третій клас, Кунтий Тарас, п'ятий клас». Що можна сказати? Це значить, що є в нас ще українська сім'я, в якій виростають такі хлопці. Це майбутні громадяни, свідомі своєї ролі в суспільстві. Це дає нам надію, що не такі ми всі оманкурчені.

Коли вдова з двома дітками посилає свої пожертвування. Коли пенсіонер, його прізвище Антін Багач, але він не дуже заможний, пише, що «на жаль, не можу прислати більше, але якби ставили хрест на могли тих виродків, які палять могили наших борців, то я б спромігся прислати більше». Одірвав би од рота, мовляв. Хай би вони вже полежали в сирій землі. Це факт уже не вандалізму, а чогось звірячого, звироднілого. Щоб спалити могилу...!

Буває так, що ви подумки говорите з Василем?

Чи не щодня. Коли бувають ситуації, коли треба прийняти рішення якесь, може, не таке вже й важливе, але принаймні таке, що вимагає напруги душевних сил, мені Василь помагає. Я думаю, як би Василь повівся? І, знаєте, я зразу бачу свою позицію. Василь тільки повертається, тільки входить до нас. Вплив Василя буде могутній, це неважко передбачити. Не треба високого лоба мати, щоб до цього додуматися. Люди ще побачать, якого ми лицаря втратили. І якого знайшла слава і історія наша.

ЛЕОНІД СЕЛЕЗНЕНКО

27 вересня 1990 р.
Київ, Академмістечко

Ми жили тут недалеко в гуртожитку. Тут заселені три будинки і був гуртожиток аспірантів Академії наук. Це була вулиця Капітанівська, п'ятдесят дев'ять, теперішня Вернадського, шістдесят один. Цього ще всього не було, був сад, а там за приватними будинками був оцей гуртожиток побудований. Коли він поступив в аспірантуру, я вже був в аспірантурі, я поступив раніше. На п'ятому поверсі він жив з моїм знайомим Володею Осетровим. Він тут недалеко живе. Я йому сьогодні дзвонив, але він каже: «Щó я пам'ятаю, якби я писав... у нас нічого особливого не було». Володя колись приходить і каже, поселили до мене ось таку дивну людину, каже, поета, ходить, каже, вірші читає, щось бурмоче. По його розповіді було щось дуже «здвинуте». Дивак такий.

Колись я до Володі прийшов, Володя всім на світі цікавився. Аспірантом інституту ботаніки був Володя Осетров. А в мене були купи польських журналів, присилали мені. Вони його цікавили. Я був влітку перекладачем з

групою. Приїздить до мене львівський приятель, тепер уже дуже відома людина, Ярослав Івасич. Історик. Він в Гарварді зараз чи що, професор, чи хто. Приходить до мене і каже: «Ти знаєш, нема перекладача. Захворів чи на операції. Негайно треба». Була група, перший раз, я боявся страшенно. Я не вчив тої польської мови, тільки читав. Але група поставилась до мене дуже добре. Потім почали мені слати цілі паки журналів. Все цікаво. Бо тоді ж знаєте, яка була наша преса. А Володя цікавився всім цим. Там ще якісь культуристські журнали. Значить, я чогось до нього зайшов і здибав цього Стуса. Він так пильно подивився, суворо, і ми почали говорити. Володя, той заснув, по-моєму, а ми з ним проговорили до глибокої ночі. Треба сказати, що був він дуже приязний, нічого дивацького явно не було в ньому. Дуже симпатична, приязна людина. Вважаю, що я просто підійшов йому, або він дуже добре відчував людину. Ми з ним на всякі теми говорили. Вийняв він валізку з-під ліжка і показав мені, наприклад фотографії, передруки з якихось старих газет чи книжок. Там Петлюра був чи Коновалець. Я з побоюванням дивився, і з побоюванням не за себе, а за нього. Розумієте, з першого разу! Це вже десь біля другої ночі. Він або мав відчуття людини...

Цікава ваша реакція. Це ж можна було сприйнять як провокацію.

Ви знаєте, я про це не подумав. З першого разу! Ви не того покоління. Так що ви не уявляєте, що це все значить. Ми заприязнилися. Він до мене приходив або я до нього приходив часом, і говорити ми могли дуже багато.

Ви зразу почали говорить українською мовою?

Я говорив українською. Я закінчував російську школу. Починав я в Башкирії вчитися під час евакуації. Потім в Середній Азії вчився. Один раз навіть вчився в казахській школі. В мене був нахил до мов. Коли я був під Ташкентом, там був журнал двомовний, то мені цікаво читати було. Я трохи там нахапався. Вони подібні. Ми були то в Узбекистані, то в Туркменістані. В Туркменістані в Ашхабаді ми жили днів сімнадцять чи двадцять. Я прийшов на урок туркменської мови і попав на якийсь диктант. Перед цим я ходив дивився вивіски. І я зрозумів, там закінчення довші порівняно з узбецькою чи казахською. Він мене заставив писати. Я писав. Викладач був не в собі, почав кричати, бо замість «хлопець і дівчина» в мене було «хлопець на дівчині» чи «дівчина на хлопцеві». Повинен був розуміти, що я два дні в Туркменії. Поставив мені трійку і вилаяв.

Потім, коли повернулися на Україну, в мене мова жила в підсвідомості, але було важкувато. Я приїхав і зразу попав в село. Трохи навчився. Після Середньої Азії дуже захворів малярією, якої там не було, а тут дуже тяжко хворів. А потім переїхали до Львова. Батьки туди були направлені в тридцять дев'ятому році, батько директором школи. Тепер ця школа польська, якщо вона ще залишилась польською. А кінчав я російську школу. Польська мова

мене цікавила. Там багато написів на будинках збереглося. Оточення не було, тому що в будинку не було ніяких поляків, крім двірника. В багатьох було оточення місцеве, а в мене все оточення було приїжджe. Із Росії в більшості випадків. В мене не було нігілізму щодо інших мов, в тому числі і щодо своєї. Я ставився, можна сказати, нормально до української мови. Я вступив до університету. Нас п'ятеро поступили на хімічний факультет з однієї школи. І, звичайно, з колегами ми говорили по-російськи. Пізніше один з академіків, коли його взяли за душу і питали про мене, а він дуже перелякався, то він сказав одному полковнику в Донецьку: «Я помню его студентом, я был его преподавателем. Потом через много лет я встретил неожиданно его в Киеве, когда приехал на сессию Президиума Академии».

А в конференцзалі у нас органіка була, інститут органічної хімії. Він пояснив, що без кави він не може жити. А де в Києві можна було знайди каву? Я кажу, давайте краще ми зваримо вам каву. «И меня очень поразило... Я помню, что когда он был в университете, он пользовался русским языком, а вдруг в Киеве заговорил по-украински». Це вже був кримінал. Це неправда, я ніколи по-російськи не говорив з ним. Він, видно, має гостре вухо і знає, що з приятелями я говорив так. Але я ніколи ні до кого з тих, хто говорить по-українськи, не говорив по-російськи.

І ви з Василем Семеновичем зразу заговорили українською?

Звичайно! Треба сказати, що Василь не був фанатом, дурним фанатом. Є такі. Мабуть через те, що він виріс в тяжкій атмосфері мовній. Він мені розповідав, що хтось із донеччан, якийсь журналіст чи що, то він тільки вдома із жінкою говорить українською, а на людях боїться.

Треба сказати, що Василь добре знав мову, але був вразливий на українське слово. Від нього я, наприклад, дізнався, що «рінь» — це «галька». Фактично, в мене не було такої освіти. Але було й таке, що його потрясло, те, що він почув від мене. Я кажу, знаєш що, Василю, «втаємниченому досить». О, як ти сказав «втаємниченому» — протягнув так, смакуючи якось.

Він мав чуття на слово.

Для нього воно було нове, і йому його бракувало, видно. Він не знав цього відповідника російському слову, і тому це так його вразило.

Він працьовитий, як віл був. Мабуть, не було в нього блискучих здібностей. Він не належав до тих, що пурхають, там трохи взяв, там трохи... Він по-селянськи, по-волячому працював. Він до всього брався солідно. Цікавий його спосіб говорити. Він так ніби важко говорив. В нього весь час працювала думка. Він кудись далеко так дивиться в безмежність. Важко це в нього йшло. І видно, що він одночасно думав. В іншого цього не видно, хоч він теж, звичайно, думає. Оце так він говорив.

А якийсь жартівливий чи легкий стан ви у нього спостерігали?

Так! Абсолютно! Він міг жартувати, бути веселим. Відчуття гумору в нього було на місці. У нього весь набір емоцій був. Він іноді дійсно був трохи нібито дивакуватий, коли задумувався.

Скажіть, будь ласка, коли ви дізналися, що він вірші пише?

Тоді ж дізнався. По-перше, Володя мені сказав. Він не набивався з тими віршами. І я повинен щиро сказати, що він не є моїм поетом. Ми дружили, дуже добре ставились один до одного. Можна сказати, просто любили один одного. Але я був щирий. І це не та людина, яку треба захвалювати. І багато віршів мені не подобалося. Там є такі алітерації, чи як воно називається: шамотіння, снігопад та «ша», «ес»... Він казав, що Світличному сподобалося, а я цього вірша терпіти не міг. На шиплячих побудовано, і воно мені дуже не подобалось. Мушу сказати, як було. Я більше цінував Калинця. Для мене він був поетом надзвичайним. «Коронування опудала», збірка, яку я передавав.

А якісь розмови про письменників, про стан літератури у вас були?

Були, звичайно. Із поетів він любив Вінграновського, Ліну Костенко, Драча. Із класиків Шевченка, дуже добре до нього ставився, молодого Тичину, Лесю Українку якоюсь мірою. Тоді, зрештою, не було великого вибору. Добрий стосунок до Симоненка був. Більше я вам не скажу. Із російських надзвичайно любив Пастернака, Цвєтаєву. Як зараз пам'ятаю:

Мело, мело по всей земле,
во все пределы.

Ви розумієте, він отак:

Свеча горела на столе,
Свеча горела.

З таким страшним акцентом. Особливо різало вухо оце «е». Я, зрештою, не знаю, як він говорив по-російськи. Я просто, мабуть, не чув. Я, фактично, людина малоосвічена в літературі. Ви розумієте, нас виховували на Бабаєвському «Кавалер золотой звезды». Вся та література могла відбити всякий інтерес. Жуля Верна важко було в наш час дістати. В дитинстві я навчився дуже рано читати. Батьки — вчителі. Було таке, що не можна дитину рано вчити, бо буде дурна. А коли щось заборонено, то воно тягне. Хата шкільна була мала, вікна низько, я щось підставляю, влізу в вікно і слухаю. І я навчився. На жах моєї мами, я почав рано читати. Ще до нас приходила тітка Маруся, мамина приятелька, я в неї щось випитував, і вона мені тихенько казала. Ба-

тько був історик. Книжки я дуже любив. Тураєв «Історія Древнього Єгипту»... Правда, був ще «Золотий ключик», єдина така книжка.

Коли ми приїхали до Львова, там не було якихось стандартних бібліотек, може, воно і всюди не було, бо у нас такий прекрасний принцип: застарілі знищувати. Нічого в мене не було, щоб можна було читати. Моя тітка приїхала туди закінчувати освіту, перервану війною, і вона брала мене в бібліотеку колишнього наукового товариства імені Тараса Шевченка. Я був у п'ятому класі. Там були дуже симпатичні пані бібліотекарки, і вони витягали мені цікаві книжки. Мене що вразило — шифр ПУ 125 31. Напам'ять каже. Франко, арабські казки, він їх переробляв. Пам'ятаю таке б'юрко в кутку біля вікна. Там сидів академік Возняк. Я там не дуже часто бував, але кілька разів був. Я не знав літератури. Пам'ятаю, в школі, коли я поїхав в село, взяв з собою Тургенєва, бо не було чого читати. Я приїхав і сказав, ви знаєте, Тургенєв прекрасний письменник. Мені сказали, дурний, чи що? «Бєжин луг» в школі таку відразу викликав, що більше його ніхто не брав. Але пізніше, коли я почав читати польською мовою, для мене відкрилася вся література. І Василя це цікавило. Василь був знайомий з Марселем Прустом. Ви знаєте, це велика рідкість. У нього тоді було два томи. А я у Львові прочитав «У пошуках» в прекрасному перекладі Войтеневського. Мене дуже цікавило. Яку я мав перевагу? Я міг читати те, що в нас лаяли і що було недоступне. Присилали Джойса. Правда, я ще читав по-англійськи. Але Джойса можна було тільки раннього читати по-англійськи. Пізніше я познайомився з Юрком Покальчуком в цьому гуртожитку. Він жив на тому ж поверсі, що й Василь. А Юрко одержував з-за кордону літературу. Він мав знайому якусь італійку, вона йому присилала по-англійськи. А Юркові було цікаво. Іноді була критика, то він каже, прочитай і скажи мені, як ти це розумієш. Якось давав він мені Селенджера «Голоси в інших кімнатах», якісь речі, про які у нас ніхто не чув. Я читати не міг. Я працював, мало сказати, як віл, мабуть, гірше. Я йшов на дев'яту і приходив десь пізно вночі. В лабораторії ми сиділи до десятої години, коли виключали електрику. Просто така специфіка. Все одно не встигали.

Скажіть, будь ласка, а рівень самого Василя Семеновича як вам тоді здався, загальноосвітній, так би мовити?

Він був у нього фундаментальний, але, звичайно, з такими виламами. Але він не виглядав блискучою людиною, такою яскравою.

Особливого враження інтелектуала не справляв?

Не справляв він такого враження. Не видавався він, може, і таким ерудитом. Просто умови, в яких він був, обмеженість, так би мовити. Ви собі, мабуть, не уявляєте, що все було під забороною. І навіть той Марсель Пруст, Джойс, Кафка були тільки для лайки. Він, звичайно, те, що доступно було, знав. І коли він був у Києві, він був як губка. Для нього такі розваги, звичай-

но, були, але коли він дістане книжку, то він її читав. І якоюсь мірою йому відкривала пізніше шлях і німецька мова. Знову таки, я думаю, у нього лінгвістичних здібностей не було дуже великих, яскравих таких. У нього все давалося працею. І це, мабуть, краще, я переконаний.

Противага йому Юрко Покальчук. Цей пурхав по тому, по тому, трошки там, трошки там, ніде солідно, все йому легко. Це як балерина з валізкою. Він задавався абсолютно непридатним для письменницької діяльності. Не знаю, як він пише.

А Василь до всього підходив солідно. Рільке, Гете, інших, коли доступніше стало. Я подарував йому, мабуть, на весілля, Гете німецькою. А Рільке він дуже любив. Та це вже пізніше.

А в малярстві, музиці?

Що в малярстві... В нього не було особливої підготовки. Я пам'ятаю, хтось приніс американський гарний альбом сучасного мистецтва... Ну... він відчував колір. Він любив це діло. Зрештою я теж вчора подивився цей альбом, сьогодні хочу йому показати, дивись, які прекрасні речі! Відкриваю, думаю: і чого воно мені вчора так подобалося? Це особливість абстракції. Може, це тому, що я не мав ґрунтовної підготовки, бо я дилетант в усьому.

Як ми всі, зрештою.

Музика... Ви знаєте, він ходив на концерти. До джазу, а в мене було багато записів, він не виявляв особливого інтересу. Кілька його віршів було омузичено. Було на музику покладено, але це аматорськи було покладено. Йому подобалося. Але, знаєте, він любив куплетну форму. Коли одна мелодія від початку до кінця. А того автора це дратувало, розумієте? Він підходив в залежності від смислу. Повторення його не цікавило. Я пам'ятаю всі ці мелодії, але я зараз глухий майже зовсім.

Цікаво, на які саме вірші була написана музика?

(*Співає.*) «Даруйте радощі мої і клопоти мої»...

Це в стилі тих часів. Цікаво, чия це музика?

Одного знайомого.

Він не композитор зараз?

Ні.

А як Василь до цієї музики ставився?

Добре. Це один куплет. А в другому початок такий, а закінчення трошки інше (*співає*).

Так будь же завжди молодим,
так будь же молодим.
В святому літеплі води
ти сам стаєш святим.

Залежно від тексту. А йому трошки це не... Та пізніше він звик. Він, мабуть, не зразу схоплював... Голос в нього був добрий, в нього був добрий слух.

Пам'ятаєте його улюблені пісні?

Деякі народні. Особливо дуже не співав він. Розумієте, коли ми були, ми переважно говорили. Коли ми його кудись брали, то народні пісні співали «Усі гори зеленіють, лише одна гора чорна, там сіяла бідна вдова...». Ходив він на концерти класичної музики. Я, мабуть, не був з ним на концертах. Він ходив, по-моєму, з Михайлиною Коцюбинською. Треба її попитати. Вона надзвичайно ерудована і може щось згадати.

Як він ставився до кіномистецтва?

Я вам не скажу, не пригадую. Ще давайте про музику. Той же самий знайомий зробив музику на слова Леоніда Кисельова.

Василь був знайомий з Леонідом Кисельовим?

Я бачив його один раз у спілці письменників. Він же помер дуже рано. Перед його смертю появилася в «Літературній Україні» його «Ти полинеш сиза, наче птах». Цей хлопець не знав, хто такий Леонід Кисельов, і взагалі поплутав, хто його автор. І ви знаєте, дивна така річ. Приблизно тоді, коли помер Кисельов, у нього виникла мелодія і він забув, хто автор, але це був такий маленький реквієм. Василь дуже любив цю мелодію. Щось сталося. Вона звучала ангельським голосом. Знаєте, автор музики не дуже розумів цього всього, якщо вже так казати. Спочатку була музика, а потім вже він зрозумів, що це таке. Ви знаєте ці слова? Воно чомусь не друкувалось. Не було його у збірці.

Ти полинеш сиза, наче птах.
Твій полинний присмак вабить серце.
Ти по липню вибіжиш у серпень,
Мов по линві, бгаючи мій страх.

Зараз я мелодію згадаю, тоді згадаю слова.

Якимсь зимовим ранком
Чорний птах,
Сумний, немов прочанка
Тихо сяде на твоє вікно.

То навіть для Леоніда Кисельова незвичайний вірш. Для того, якого ми знаємо.

Це надзвичайно. Це пророчий вірш. Потім зрозумів той автор, що це прощання. Що це душа вилетить і у вигляді чорного птаха тихо сяде на моє вікно.

Воно з'явилося як звук дзвону, несподівано в нього прозвучало. Не знаю, чи тоді він помер. Це вже містика, може. Записав мій товариш цю мелодію, вона десь є. Потім співав її Юрко Брилинський. На жаль, він її грубо співав, дуже по-оперному співав. А її треба співати, як співають в церкві. Василю дуже вона сподобалася. Він працював там в підвалі, в міністерстві, коли його вигнали з аспірантури, і там були хлопці, які щось музичили трохи. Він їм дав, і вони зробили на цей текст другу мелодію. Я її чув, вона мені не дуже сподобалася. Вони попросили, і він дописав ще якийсь куплет, хоч він не дуже хотів. Але коли приїхала одна викладач Торонтської консерваторії, Тоня Ткаченко із Торонто, страшенно симпатична людина, Василь їй наспівував. При зустрічі потім я їй проспівав цей інший варіант. Вона хотіла записати, а в мене голос страшний, звичайно. І ми пішли до Дворка. Там у нас такий був домашній клуб, можна сказати. Він доктор хімічних наук, його поперли з партії за підпис листа, дуже розумна людина. Я познайомив з ним, з цією родиною Стуса. Ми пішли до Дворка, бо там було фортепіано, з Танею Ткаченко. Я їй награв, вона записала. На жаль, КГБ забрало ноти цієї пісні. Вона це записала, і це їй страшенно сподобалося. Вона мені сказала, по-англійськи, правда, чомусь, вона добре говорить по-українськи, але, може, прислів'я є таке, сказала, що якщо це має якусь схожість з тим, що співав Стус, то цілком випадкову. Англійською мовою вона сказала, може, просто в неї стандарт такий був, і вона записала. Вона зробила акомпанемент і прислала мені.

Там так (*співає*):

Ти полинеш сиза, наче птах.
Твій полинний присмак вабить серце.
Ти по липню вибіжиш у серпень,
Мов по линві, бгаючи мій страх.

Питиму розлуку, мов вино,
І колись блідим зимовим ранком
Чорний птах, сумний, немов прочанка,
Тихо сяде на моє вікно.

Ти полинеш сиза наче пта-а...

(*Обривається.*)

Вона їй дуже сподобалася. Потім вона мені написала листа, що, коли вона це грала на фортепіано, зайшов відомий баритон і запитав, що вона грає. І він попросив це в неї для свого сольного концерту. На жаль, мене заарештували, і я більше нічого не знаю. Хтось мені ніби казав, що щось чув.

Я що хочу сказати, що якоїсь особливої тонкості музичної у нього не було, хоча слух у нього був в принципі добрий, може, трохи непідготовлений. Такої сильної обдарованості музичної в нього, мабуть, не було. Хоча музику він любив. Він багато речей любив і, очевидно, розбирався в них.

Скажіть, будь ласка, чи ви були на прем'єрі в «Україні»?

Не був. Я дізнався про це пізніше. Після того, як це сталося, ми багато з ним говорили. Потім його скоро вигнали, а я переселився трошки далі, одержав однокімнатну гостинку. Мабуть, я закінчив аспірантуру. Там я не вклався в строк, в мене була відпустка по хворобі. Я страшенно захворів і пролежав дев'ять місяців.

Зі своїми друзями він вас знайомив?

Так, звичайно. В гуртожитку в нього був дехто. Любив Бадзя Юрка. Він теж жив у гуртожитку. І, мабуть, мене він познайомив з ним.

А з Іваном Світличним ви були знайомі?

Тоді забрали Світличного. Я не був знайомий зі Світличним до його арешту. Я познайомився вже після арешту. Справа в тому, що я Світличного бачив, але його плутав з Житником. Він зовні для мене був схожий. Я просто поплутав.

Справа в тому, що я якраз в шістдесят п'ятому році був в Одесі в санаторії. По хворобі мені дали путівку, там шлунковий санаторій був. Я там випадково зайшов в гуртожиток Університету, здається, і чекав там мого знайомого по Львову Ігоря Смолянікова, який там був на кафедрі, переїхав туди до Одеси. Я чекав довго досить, а там сиділи люди якісь і щось бурмотіли, ритмічно бурмотіли. Таким чином я познайомився з деякими поетами, один з яких Олекса Різників. Він тоді був молодий зовсім, їх було троє. Один, помоєму, Качан. Потім Олійників такий, абсолютно такий, мені задавалося, поет, але дуже щира і гарна людина. Вони мене познайомили з Вінграновським. Ми поїхали на кіностудію. А він сидів весь час на кіностудії. Він читав «Ніч Богуна» і ще щось таке. Не буду багато говорити, але це є актор у житті. Він так дивиться, чи вже ефект є, чи ще треба піддати, попрацювати, чи вже досить. Вони ще мали завезти мене до Караванського, але я забув, в чому там була справа. З Одеси я поїхав до Львова, потім приїхав сюди. Тоді, мабуть, арешти були. Я знав, що ніби там був Світличний. Василь ще питав, він заарештований чи ні. Я йому тоді трошки збрехав, сказав з надією, що нібито ні. Але потім підтвердилось, що так.

Яка була реакція Василя на це?

Ну як... Не було особливих проявів, якогось крику не було. Але тоді ще не було ясно. Але пізніше...

Він його дуже любив. Тоді ж він написав цей вірш:

Не можу я без посмішки Івана.

Я тоді вже мав гостинку, а Василя вже виганяють з гуртожитку. Спочатку ще не виганяли. Намагаємось знайти йому роботу. Мені сказав приятель з напівпровідників, він розпитував всіх, потім Іра Заславська, була така. Сказали, що на Корчуватській цегельні беруть людей без прописки. Якась була

прописка тимчасова. Розпитали, як туди їхати. В нього було нервування. Ми вискочили біля скверу, його почало рвати. У нього були сильні болі виразкові. У нього виразка дванадцятипалої кишки була, висока кислотність. Він видно, терпів, а там в парку ми вискочили. І там в парку він вирвав. Тоді легше, бо цей слиз кислий виходить. Потім зайшли в туалет...

І ми поїхали туди, знайшли відділ кадрів, пішов я вперед. Я взагалі не дуже пробивний і сміливий, але коли за когось, то я іноді можу це робити. Я поговорив, і вона погодилась, така кадриса сиділа. Я виходжу по Василя. Йому це було дуже неприємно. Він працювати не боявся, брудної такої важкої роботи. Це якраз для нього була ця робота. Але це якесь приниження, ходити і шукати. І він так зайшов до неї туди. Зона глянула на нього — і все! Я не сподівався такого ефекту, може, б я його якось підготував. Вона тільки що мені говорила, що є робота! Вона на нього так подивилася, а він же високий... Я дивлюся, що таке? Людина зразу змінилася:

— Ви понімаєте, в даний момєнт у нас мєста нєт, но ви звонітє, ви понімаєтє. Тільки що казала, що є! Як для мене, то є, а як для нього, то нема?!

Ну що ти зробиш!

Він був розстроєний?

На ньому не дуже було видно, бо він і так був набурмосений, то зміну не легко було виявити. Словом, так шукали. Потім знайшли йому роботу там в районі виставки.

Це в кочегарці?

Ні. Кочегарку йому пропонував Борис Мозолевський. Він теж був безробітний. Тоді він писав російською мовою. Борис дуже гарна людина. Він каже:

— Василю, ти йди на кочегарку не вугільну, а газову. Оце я її включив, вона собі горить, а я собі сиджу, читаю. Подивишся, і все.

Василь до цього ставився дуже прихильно. Але це ще треба було знайти ту кочегарку. Борис тоді мав прописку, напевно, бо він був одружений. А тоді головне було прописка. Він десь там на будові був. Я вже поселився тут і забрав його до себе. Розумієте, в чому справа... Полежавши по лікарнях, я багато чого навчився. Зрештою, в самого виразка була, крім всього того цілого набору. Він ще палив страшно, а це на виразку і для легень найстрашніші речі. А йому виходити дуже рано. Туди їздили п'ятдесят шостим, а він ходив дуже рідко, раз, може, на сорок хвилин. І далеко їхати. Через місто теж було дуже тяжко. Ще метро до Святошина не було, а тільки до «Більшовика». Туди їхати більше години треба. Думаю, я встану рано і зготую що-небудь, картоплю або геркулес, вівсянку, чи щось, що я знав, що мені воно добре. І кажу, Василю, ти не кури, поїж, а потім будеш курити. А я тоді ще ляжу і досипаю. Він мене раз попросив, ти не вставай. Я йому кажу, Василю, мені ж не важко, я й собі повинен. Я собі зілля варив і йому давав. Це кінчилось тим, що він

втік від мене до Калиниченка в сусідній будинок. Той таку ж точно гостинку раніше трохи одержав. А той нічого не варить. Я питаю, що таке? Та, каже, він сказав, що той Льоня такий хворий... А то зовсім не відповідний варіант. Бо ми з Іваном були на річці, і щоб його збудити вранці на ту роботу, то він каже, ти встанеш, то запали цигарку і встав мені в рота. Він тоді починає так кашляти, що вже спати не може, його піднімає і він пробуджується. То я рано подивлюся на годинник, вставлю йому цигарку і сплю дальше. А він розкашляється і піде.

Це ще коли ви були аспірантом, то їздили на річку?

Ні, це вже пізніше, коли Калиниченко почав говорити по-українськи. Василь каже, як ти, Льоню, українізував Івана? Іван дуже сердився.

Зараз же Калиниченко українською розмовляє.

Зараз так. Але тоді він говорив російською, причому такою російською мовою, що я з ним не міг говорити російською. Настільки страшний був акцент. Він же з села, з Середнянського району. Просто, розумієте, сільський хлопець. Батько загинув, мати одержувала за батька дев'ять чи десять рублів пенсії. Бідність була страшенна. Прийшов він в такому костюмчику в політехнічний інститут. Захворів тут. Жахливі умови були. Він хлопець дуже розумний. Голова в нього прекрасна. У спеціальності своїй, у фаху.

А коли Василь Семенович з аспірантури пішов, він теж дуже бідував, чи ні?

Такого не помітно було. Мабуть йому помагали, може, батьки. Я не знаю навіть. Не було помітно, щоб він бідував. У нього потреб особливих не було. Так от, це трошки говорить про нього. Ви розумієте, в голову б мені не прийшло, він пішов, втік від того, що це я мушу вставати. Я дійсно був хворий, і він бачив це. Я страшенно був розстроєний і вже не знав, що робить. Іван курить... Я виходив пізніше, о восьмій, а я йому мусів зробити о шостій сніданок. Я добре засипаю, я потім поклався. І от він два тижні потерпів. Правда, йому зразу легше стало. А там же теж трохи такий, знаєте, безжалісний.

Може, байдужий просто?

Безжалісний. Байдужий, це, мабуть, м'яко сказано. Він страшенно переживав чуже, значно більше, ніж своє. У нього була сила волі страшна, хоча він не міг кинути курити. Був такий випадок. В нього щось з зубами було. Ви знаєте, як у нас... А в мене була знайома добрий стоматолог. Вона лікувала, я бачив, Гмирю... Потім стала дружиною мого приятеля. Я туди всіх знайомих возив, і Сверстюка, і Світличного... А тоді Василя завів. Вона каже, що ти мені за типа, чи фрукта, чи так якось, привіз? Я йому кручу, кручу, мало не до нерва, а він сидить. Інші люди вже кричать. Я дивлюсь, а він вже цей... Я кажу: «Чому ж ви мовчите?» — «А що я, за руки хватать буду?» Такий біль він терпів. Я не хочу сказати, що це нечутливість до болю. Чутливість! Він

був дуже вразлива людина. Часом це виривалося. Він стриманий був, але виривалося. Він говорив щось про Світличного, про цих кагебістів, як розійдеться, то він може говорити.

А не було у вас розмови про загальну ситуацію?

Говорили ми. Але я вже не пригадую, тому що у нас не було різниці в поглядах в основному. Я для Василя був в якійсь мірі цікавим джерелом інформації. І він цим користувався. Тоді ж, знаєте, все було закрито. Хоч і я в нього щось взнавав про культурне життя. По-моєму, він тоді дав мені Кошелівця почитати. Така маленька книжечка. Боже! То за цього Кошелівця садили в шістдесят п'ятому році. Нічого там такого не було, нормальна собі книжечка. Потім всі, кого він похвалив, це погані. Переслідували. Пам'ятаю Грицька Кириченка. Я щось не бачу, є він як поет? Його оцінив як кращого з поетів тоді Кошелівець. Ми з Василем тоді познайомилися з ним. Це такий хлопець кремезний. Я боюсь поплутати, але, здасться, він боксом займався. Такий збитий, низьким голосом говорив. Пару раз з ним бачилися. Сиділи з ним біля консерваторії, потім бачилися на вулиці, говорили. Його обробляло дуже КГБ. І, мабуть, він є жертвою, втратив поетичний талант.

Кириченка ви маєте на увазі?

Так, Кириченка. Він навіть вдома був колись у Василя. Каже: «Василю, а що тобі, пиши до скрині. Я пишу. Що ти з ним носишся. Вони не друкують. Пиши до скрині». Він говорив, як з ним працювали. Каже: «О, що у вас, черевики каші просять? Ви ж можете жити по-людськи, якщо ми будем дружить». Потім десь він чи на комсомольську роботу пішов, десь він у районі працював. Бачилися ми з ним кілька раз. І він, очевидно, належить до тих, яких задавили як поетів. Мабуть, він покинув це діло, але був, очевидно, добрий поет.

Тоді знайшли йому роботу за Софійським собором в музеї-архіві. Я вже не пам'ятаю, хто його туди влаштував, в усякому разі, ви знаєте, він там ожив. Там можна було і почитати дещо. Вразило мене, що чи Маркс, чи Енгельс там у спецфондах, недоступні, заборонені. Там цей твір про царську Росію і про Кримську війну. Василь навіть робив виписки і показував мені, як вони цінили Росію. Росія — це святе діло, так не можна було. І класиків туди запхали, вилучили. Головне, що там була людяна атмосфера, місце прекрасне, в центрі, міг там щось і поїсти. Дали йому якось роботу про Кирило-Мефодіївське братство, і він пішов по матеріал у свій інститут літератури. Поніс його біс. Там попав на, не можу пригадати прізвища. В нього треба було дозвіл взяти. Він як побачив Василя, моментально подзвонив, і його вигнали з роботи. Як же його прізвище... Він дисертацію зробив про Панаса Мирного, і чи не він був якимсь чекістом чи розвідником за кордоном. Щось таке.

Кук?

Ні. У Кука були прекрасні стосунки з Василем. Кук в архіві працював з ним. Кук у бандерівців був, по-моєму. Він, видно, покаявся. Василь з ним в гарних стосунках був. Багато він розповідав Василеві. Очевидно, довіряв Василеві. Це ж не той час був, щоб говорити. І він багато такого говорив, що Василь не дуже поширював.

У вас була абсолютна довіра з Василем?

У нас була довіра. Я вам скажу так: якби не було довіри, то взагалі не було б нічого. Василь прийшов до мене. У нього була така сумка типу портфелика, але не портфель. Там був томик «Історії України-Русі» Грушевського, Івана Світличного, ще щось. Я все в нього забрав. Кажу, Василю, не ходи з цим. Воно в мене залишалось довгий час, лежало просто так. Якийсь час в мене була частина його архіву. На щастя, він не пропав. Ми віднесли в надійне місце тут недалеко. Я вже питав одну людину. Бо там же й рукописи його.

Цікаво, чи вони збереглися зараз?

Напевно, збереглися, я питав. Бо ця людина померла. Про це ніхто не знав. Там не було обшуку. Ніхто не міг забрати, ми відносили вдвох. І я не знаю, наскільки його дружина мене пам'ятає.

Може, там є такі речі, які нікому не відомі?

Ми разом відбирали, але я не пам'ятаю, що там було. Все повинно зберегтися, якщо тільки не знищили. Бо в мене все пропало, понищили з переляку. Портфель в одного був, портфель в другого був, портфель в третього був. І все це пропало.

З яких часів ви або Василь помітили, що є якесь «недремне око», скажімо так?

Ви знаєте, я був добре знайомий з Ганною Коцур, через яку ото передавав. Це студентка з Чехословаччини. Вона колись приїхала і сказала, що всіх їх забрали, Мушинку і Мурашка. Мурашко, це, видно генеральський син. Його забрали, і він розказав, як це йшла передача. Це вже було перед арештом. Але вже в один час було передчуття цього. Я якось відчував. Я говорив про це з Ганною. Я не хочу сказати, що я вмію передбачати, але я їй казав: «Ти знаєш, треба дати інформацію, що збираються...» Вона цю дала інформацію. І тоді ми домовились, щоб вона не ходила до Світличного.

В мене був дуже добрий спосіб. В гуртожитку, де вона жила, жив мій колега. Я дзвонив до нього, і він йшов її викликав або давав їй записку. Вона була, звичайно, під контролем. Вона могла їздити вільно. Сіла й поїхала.

Чого мене взяли. Там була інформація десь в центрі, що Селезненко — добре поінформована людина. Ви знаєте, в КГБ бувають такі цікаві речі, що та сама фраза може виявитись в іншому місці тими ж самими словами. Я поясню так... Це ж публікуватися особливо не буде?

Ні, це ми пишемо для себе.

Я відверто з вами говорю. Коли я був в аспірантурі, одного разу приходить до мене якась невідома людина. А я був у підвалі. Відкриваються двері, одна моя знайома каже: «Вот он!» Викликає мене один незнайомий чоловік.

— Ви такий-то, такий-то?

— Так.

Коротше, виявилося, це співробітник. Звичайно, я не розумів, що він в мене хоче. Я вирішив, що це у Василевій справі. А він якраз працював на виставці.

— Я би хотєл с вамі поговоріть. Гдє можно здєсь поговоріть? Какая-нібудь комнатка...

Я кажу, заходьте сюди до мене і поговоримо.

— Ой нєт, нєт, нєт...

Я кажу, у нас вообщє нєт такіх комнаток.

Він зайшов сюди, а там сморід такий! Він вискочив.

— Ето што у вас, какіє-то гази?

Він перелякався страшенно. Там сморід дійсно, але не такий вже. То нормальна в нас атмосфера.

— Давайтє ми вийдєм, посдєм...

— Розумієте, у мєня ж рєакція. Єсли я вийду на полчаса — взрив!

В нього очі такі. Відважний чекіст був переляканий. Я ж думаю: «Що таке?» Кажу: «Ви ж знаєтє, я до десяти часов, а завтра с утра опять, іначє всьо пропадьот...» Мені треба знати що...

Потім виявилося, що мене дуже важко було знайти. Він був в інституті неорганічної чи біохімії. Мені розказали, що він у всіх питав, де такий Селезненко. Щось в нього неточна була інформація.

Потім я таки прийшов до нього.

— Ви нє бойтєсь, нє волнуйтєсь...

— Что мнє волноваться, у меня нєт нічєго особєнного...

— Понімаєте, ето связано с вашім знанієм іностранних язиков.

Я говорю, що я «нє особєнно» знаю. Ну, думаю, легше вже, якщо це так.

— Нєт, ето не спєшно, но может ви когда позвонітє...

В мене охоти туди не було заходити. Я, по-моєму, тримався добре.

Але він подзвонив. Це було на Рози Люксембург. Приїхав я туди. Там сидів він, сидів другий. Цей виявився «лопухом». Це було, по-моєму, обласне. Зараз я там був. Це приміщення комусь передали, фонду культури, по-моєму. Там гарний особнячок. Так перший раз я переступив ті пороги. Там сиділи два чоловіки. Цей і другий. Цей такий лопух, а той людина така... І почалися номери. Що вони мені сказали:

— Понимаете, здесь был инженер Джон Браун, и он хотел с вами встретиться. Что это может быть? Как вы можете обьяснить?

Я кажу, давайте Джона Брауна, і хай він вам скаже, що він хотів. У мене нема таких знайомих.

— Но, понимаете, вот он хотел с вами встретиться. Вот и адрес ваш.

Я зразу зметикнув. Джон Браун...

— Да нет его. Это было в мае месяце...

Я дізнався, що буду жити на Капітанівській в серпні, а він ще в червні чи що знав мою адресу і номер квартири! Ну ясно! Джон Браун! Не могли іншого прізвища вигадати. Але що цікаво, не врахували, що я там тоді ще не жив, звідки ж він міг мати мою адресу.

Я уже їм не пояснював, не розтлумачував. Мені стало ясно, що це привід для чогось. Виявилось дуже просто. Вони мене хотіли завербувати.

— Нам известно, что вы знаете языки. Где у вас были встречи с иностранцами?

— Понимаете, я имел группу поляков, возил их в Москву... І потім повертався до Києва з італійцями. В Союзі вони не могли ні з ким порозмовляти. Я кажу, оскільки я тоді говорив по-італійськи, коли захворів, трошки вчив, заговорив з ними вперше по-італійськи. Вони так зраділи, що можуть порозумітися. Ми говорили. Потім вони дали мені альбоми підписати. «От русского приятеля»... Я всім писав. Вони накупили книжок, щоб всім показувати. Це своєрідні дуже люди. Італійці дуже відрізняються від інших. Вони як діти. Забили купе, як груші, висіли. Вони тут були, їх возили, а ні з ким було поговорити. Я й говорив. Вони потім розійшлися. Залишився один, дуже цікава людина. Родич відомого режисера Джилло Понтекорво і Бруно Понтекорво, нашого фізика якогось. Людина надзвичайно освічена, яка об'їхала весь світ. Дуже цікава.

— Понимаете, они просили, я не знал как, я дал адрес, хотели переписываться, я адрес дал, я не хотел свой адрес давать и дал адрес мамы. Может быть, из-за этого?

Я ж розумію, що все це липа.

— Да ничего, ничего. Это не страшно. — Але посміхаються. Значить, що всі бояться цього діла, переписки з закордоном.

— Неудобно было как-то... Они так хотели...

І я переписувався з ними. Потім мене заставили всі ці листи перекладати. З Флоренції я тривалий час з одним переписувався. Але він молодець, він писав в кінці: віва!.. Хай живе дружба між радянським»... і далі. Закінчував стандартно.

Цікаво, що цей сидить, що бігав за мною, «пєшка», а питає в основному той. Я розумію, що це гра, що це все халтура, не те, що вам треба. Я зразу зрозумів Джона Брауна, бо ви ж ляпсус зразу зробили, я ж вас піймав. Але треба грати.

— Я ж очень интересуюсь, что это такое? Я не понимаю, что ж он хотел, — я настільки почав ніби переживати.

А вони почали пояснювати, що ви знаєте, ви не переживайте, це можуть навіть піти і взяти список жильців, мешканців будинку. Так вони, може, й подали, і воно пішло, що він ніби з кимось розмовляв.

Говорю, розумієте, я не хотів йому відписувати, а він знову написав. Я написав йому вітання новорічне. Я думав, що він відстане, а він знову пише. Не зручно, кажу, бо говорять, що ми боїмося. І я практику мав. Де б я писав? Хіба є в мене час. А так я пишу і тримаю трохи мову. І читаю по-італійськи.

А цей говорить, що він стільки вчив і їздив, і ніяк йому не дається ця мова, ніяк не може вивчити.

Мене ще питали про роботу. Я розказав. І я сказав якусь фразу, вже не пригадую, з приводу тої секретності. Під секретними роблять роботи тоді, коли хочуть, щоб люди не знали. Просто настільки низький рівень в більшості випадків... щоб захиститися, щоб не допустити розумних опонентів. Так роблять. Кажу приклад такий-то, такий-то. І така в мене вийшла ніби крилата фраза. Щось про секретність. Я вже забув що.

Коли ми потім з Дворком говорили, а з ним говорили інші зовсім люди, то наводили цю фразу, оцю саме мою фразу, мою оцінку. То я кажу, що коли це все обробляється, а вони, може, й не зв'язані, але інформація йде.

Я вже не знав, що робити. А в мене приятель був один. Я й з Василем говорив. Я людина не дуже тверда.

Ага, що вони мені пропонували. Типу такого. Коли приїжджає такий Джон Браун, якийсь спеціаліст, ви з ним в театр підете, ми вам білети дамо, щоб ви могли поговорити і всяке там. Це, звичайно, цікаво поговорити. Ми, каже, знаємо, що ви знаєте мову англійську. А в мене нема офіційно, я не дуже пишу. Офіційно я німецьку знаю. Хто сказав, я до цього часу не знаю. Колись, правда, один співробітник запропонував мені бути десь перекладачем і завів мене в Міністерство закордонних справ. Там потрібні люди, які володіють мовою. Зі мною говорив там один по-англійськи, але він сказав, що ви іноді узгодження там забуваєте «ес» додавати, але у всякому разі ми говорили довгий час і він взяв мене в картотеку. Може, вони звідти взяли інформацію, але це пройшов довгий час.

Я послався потім на свій діагноз. Я, кажу, хворий. Кажу, знаєте скільки я працюю? З дев'яти до десяти.

А мені запропонували: «Зачем это вам нужно, зачем вы убиваєте здоровье»... Їздити будем і за кордон. Але я подумав, це ж не тільки їздити. Ти ж будеш на когось писати.

Мене попереджували, ти тільки не підписуй нічого і все таке. Василь каже: «Не лізь!»

Я подумав спочатку, що може так зіграти, але це не для мене в принципі. Я не знав, як відчепиться. Вони мене добре взяли. І ви знаєте, вони мене купили. Я й не помітив. Цей другий ставив мені такі питання, ситуації такі. І чим більше він зі мною говорив, я бачив, що він стає приязніший. І вони вже тоді брали. Я їм підходив. Я купився. Я думав робити дурачка. Я робив дурачка. А потім я, не помітивши, втягся. Вони таки втягли мене в це діло. На різні теми, туди-сюди. Я потім пожалів, як по-дурному повів себе. Я ж хотів бути таким недоумкуватим.

Дзвонять: «Почему вы к нам не заходите?...» І так далі. Я кажу, я хворий. — «Ну что ж, это можно поправить. Хотите в санаторий на два месяца, на три месяца? Диссертация? А от кого это зависит?»

Боже мій! Я так вліз в це діло. Спочатку так не було, а потім все тобі, що хочеш. І я ж не хотів рвати так, це ж, знаєте, теж таке діло.., тоді ж буде цей...

— Вы понимаете, меня вылечить нельзя, у меня очень серьёзный диагноз. Токсический цефалит. Это сзязано с мозгом. Я временами совершенно лежу. Я по два раза лежу в больнице, по три раза в году. И в любой момент у меня может быть ужасный приступ. Такое, как допустим, эпилепсия. Вы поймите меня.

— Это ничего...

А потім, видно, взнали і все...

Таким чином я вивернувся.

Василь тоді ще не був під контролем у них?

А звідки я знаю. Він тоді був вигнаний, безробітний був. Я не дуже спостережливий. Я з ним радився, як поступити. Хто може знати, чи він був під контролем, чи ні. Якось вони, мабуть, цікавилися. Як його вигнали, то вже, мабуть, він потрапив у список. Потім ми в розмовах ніколи того періоду не торкалися.

Ми зачепили одну річ, а потім її пропустили. Я хочу вам нагадати про поетичні вечори.

Тепер поетичні вечори. Коли почалися шестидесятники, я не дуже про це знав. Просто не було в мене інформації. Випадково я їхав в поїзді з одною жінкою. Вона теж працювала в аспірантурі. Повертався зі Львова. Дуже симпатична людина, ми з нею тоді познайомилися. Я навіть в клініку ходив, де вона робила дисертацію. Вона мене зондувала і так далі. Вона мене познайомила, «Соняшник» дала почитати. «Соняшник» просто розкрив мені очі. Ще мені говорив про шістдесятників Ісаєвич. На вечорах я не був.

Смерть Симоненка я пам'ятаю. В гуртожитку у нас була об'ява про смерть Симоненка. Я не ходив. Я прийшов пізно. Знаєте, я тяжко працював... ще тому, що я вже був дуже хворий. І потім я ще не був в це діло дуже втягнений. А уже після Василя, то вже більше. В політехнікумі зв'язку був вечір

пам'яті Симоненка, на якому виступали тоді Стус... Виступав Микола Холодний зі своїм знаменитим віршем «Це ж у житті моєму перший, кого повів я за собою». Отоді він його вперше прочитав. Виступав Мозолевський: «Фрідріх Енгельс, твоя діалектика»... Це було страшне тоді! Це сенсація була. Тоді вийшов з своїми незрозумілими, абсолютно герметичними, м'яко кажучи, віршами Павло Мовчан. Що він хотів сказати, ніхто не зрозумів. Такий Грицько Тименко тоді був, такий в нірвані, заспокоєний... «жебонить струмок...» чи якось так.

Він недалеко жив, я потім з ним познайомився. Павло Мовчан в нього там якийсь час жив. Там богема така була. Там багато хто жив. І він так невідомо де дівся. Я готував його збірку, Тименка, збирав вірші, частину вже передав туди, фотографії. Я зустрічався з людьми, розшукував його сліди, де він пропав. Хто бачив? Він в той час жив у Бердника. Боюся, що певний цього вплив був. Колись вони сиділи, розповідали мені, на острові на Дніпрі і вже відділяв душу від тіла, але пішов дощ і перешкодив.

Бердник?

Ні, Тименко. Вони дуже подружились з Бердником. Де він дівся, так і не відомо. Кабалюк Микола, очевидно, був останнім, хто його бачив. Я його зустрів на Хрещатику, він зайшов до мене. Тоді вигнали його з роботи, і він працював на меблевій фабриці.

У Никоненка така доля.

Андрій, я не знаю. Він чи не спився, бо він пив дуже. А цей твердий хлопець був дуже.

Що не поет, то така доля. А Василь, коли виступав на цьому вечорі, то яке він справляв враження?

Він добре справляв враження. Він емоційно читав. У нього страшенний діапазон, у нього все було в обличчі. Я не скажу, що він правильно читав як актор, але він добре читав. Тобто, доходило. Він не співав і не так артистично, як Вінграновський, любуючись собою. Він добре читав, добре передавав, чітко там, де треба.

А біля пам'ятника Шевченка?

Він не виступав там. Я був. Ми ходили до ЦК з Калиниченком. Страшна була ситуація... Це ж було нечуване. Я забув, в якому році. Там читали хлопці Сосюру... дівчина читала... Там був студент, я вже забув прізвище, в білій сорочці, з театрального інституту, його, звичайно, вигнали. Він читав якийсь вірш Сосюри, такий, не «Любіть Україну», а щось таке щире, я вже забув зараз. І почали ловити, хватати... Воронок... Це таке було. Ми стали отак, не пропускали. Ну чого, кажу, пхаєтесь. Вони не могли пройти. Потім його десь там захопили і забрали. І тоді несподівано люди всі стали, почали кричати, скандувати: «Ганьба! Ганьба!» Вийшли навпроти Університету, зупинився тролейбус. Люди такого не бачили. Там було багато людей. «Я пойду в об-

щежитіє, подниму людей!» І тоді звідти пішли до ЦК. Було дуже багато провокаторів, підпускали туди п'яних, таких, що кричать, щоб схопити когось, звинуватити.

Тоді хтось сказав, що не йдемо підземним переходом, бо можуть закрити, а йдемо по горі. І не кричати, щоб не звинуватили в порушенні порядку, бо вже пізно було, дванадцята година. І ми пішли до ЦК. А там такий був переполох страшний! Один мій знайомий, Юрій Шелест, розповідав...

Це просто однофамілець, Шелест?

Так. Він добре знайомий з Василем був, але така кручена людина був. Такий якийсь. Ми з Іваном були. Ми верталися, то вже транспорт не ходив. Ми туди піднялися, там почали клацати затворами, облили нас водою. Уже перед ЦК там стислося все. Там дихати не було чим. Потім прийшов Головченко, генерал. Почав: «Що таке..! Що читали...!» Така Сергієнко, мати, виступала від людей, почала говорити: «Як же, забрали ні за що ні про що людей..! Вірші хрестоматійні. Вас неправильно інформували».

— Ну добре, розійдіться!

— Ні, не розійдемось, поки не випустите! Будемо стоять!

І той Головченко каже:

— Ну добре, давайте випускати.

Ми, власне, і не знали, кого там забрали.

— Ми випустимо, тільки не тут, а біля Поштамту на площі. Я даю вам чесне слово чи офіцера, чи комуніста. Ідіть туди.

Йому треба було нас забрати з ЦК. Ми вирішили йти. Ми були затиснуті, могли побити всіх, там стіна, притисли нас.

Ми пішли. А там вже — «Ну чого ж ви не розходитесь? А от же він! От герої!» Випустили. Хто там знав, кого вони забирали.

Наступного дня збирали підписи протесту. Потім ці підписи повезли до Москви. Потім за ними полювали, за цими підписами.

А вони переховувалися десь там в номері Драча в готелі, чи ще десь там, вже не пригадую. По-моєму, Зіновія Франко, Михайлина Коцюбинська, такі прізвища. Тоді був з'їзд письменників в Москві, і вони послали телеграму туди. Ще не хотіли приймати, Михайлина розповідала. Потім по-всякому переслідували різних людей. Я чомусь не пам'ятаю... Напевне, Василя не було тоді.

Після того як його вигнали з музею-архіву, він через деякий час влаштувався в метробуді. Може, кріпильником... Я бачив його книжку трудову. Він якийсь час, кілька місяців, чи що, працював на Донбасі, мав стаж підземної роботи, що важливо. Його взяли. Але його не взяли на постійну роботу і пізніше не брали на постійну роботу, незважаючи на хронічну нестачу кадрів. Напевно, була вказівка відділу кадрів. Його приймали на два місяці. Ним були задоволені дуже. Його там захищав його бригадир. Казав: «Нема кому

працювати! Самі лізьте!» Він не пив. Сумлінно дуже ставився до праці, занадто навіть сумлінно. Таких людей пошукати. Його зразу оцінили. Він себе не щадив. Він колись сміявся... Коли Дзюба переїздив на нову квартиру — Ленінградська площа там, чи що, де будинок кагебістів. По-моєму, там і брат мій живе. Дзюбі там дали квартиру, в тому будинку кагебістському.

Це ще до арешту?

До, звичайно. То Василь казав, що Дзюба мене дуже оцінив більше як вантажника, ніж як поета, тому що холодильника йому запер туди нагору, каже: «Маю, принаймні, таку похвалу Дзюби». Я не знаю, де він зараз живе. Там маленька квартира була.

Так от, його в метробуді щомісяця звільняли і щомісяця приймали наступного дня по настійній вимозі бригадира. Це ясно, що був вплив, який забороняв його взяти. І вони так викручувалися, бо їм дуже сутужно було з кадрами. Таким чином він працював.

Це було останнє його місце роботи перед арештом?

Я забув. Мабуть, так.

А хто перший з вас був заарештований, він чи ви?

Знаєте, очевидно я був заарештований. Я спочатку не знав, що він був заарештований. Я був заарештований в справі Добоша. Як була справа, мабуть, треба пояснити.

Десь перед Новим роком у мене подзвонив телефон. В нас телефон був у коридорі спільний десь на десять кімнат гостинок. В мене була восьмиметровка. Там багато восьмиметровок і дві були дванадцятиметрові, там жили родини. Мене покликала сусідка і сказала: «Льоня, ето, навєрно, вас. Я нічего не могу разобрать». В мене ще тоді добрий був слух. Хтось говорить. Говорить як галичанин. З трудом розбираю. Чи я від Левицького, чи він від Левицького. Я знав одного Левицького, художника львівського, графіка. Але особисто з ним не був знайомий. Коли я сказав, що не знаю, я відчув, що розчарував його.

— Як ви не знаєте?

— Не знаю.

Я зрозумів, що це львів'янин, який приїхав перед Новим роком, може, хтось сказав, може, треба переночувати. Іншими словами, він хотів зустрітися зі мною.

— Я до вас зараз приїду.

Я кажу:

— Ви знаєте, я одягнений, зараз виїжджаю. Я дуже далеко від центра живу. Я можу в місті бути.

Я поїхав на площу Шевченка, там була Ганна Коцур. Справа в тому, що в неї в Англії був знайомий Левицький. І вона дала мій телефон, як вона пояснила, щоб її відшукати. Я прийшов до Ганни. Вона їхала до Чехословаччи-

ни на Різдво. Вони мене залишали на Новий рік, а я сказав, що не можу, бо якийсь мене чекає від Левицького. Вона каже, як, Левицький тут є? Я кажу, не знаю. Вона каже, це мій знайомий, я поїду з тобою. Зустріч з ним призначив в метро Хрещатик, кажу, там десь під годинником. Я кажу, буду так-то одягнений, в демісезонне пальто і турецький шалік, у руці в мене буде банка з кавою чи газета. Бо я був в гуртожитку на Гарматній, в аспірантському, мав привезти туди каву, в мене була смажена, зі Львова привіз.

Ми під'їхали. Вона послала свого чоловіка. Нема нікого. Вона послала чоловіка десь за вином, він пішов, а сама пішла на зупинку таксі біля Бессарабки. Потім я вирвався знову сюди і побачив молоду людину таку, який стояв, розглядався. Він мене побачив, Каже:

— Ви Селезненко?

— Так. Ви дзвонили?

— Я Добош, я приїхав з Бельгії. Я дзвонив до вашого батька...

І щось таке розповідав.

— Дивно, як ви дзвонили до мого батька? Це дуже важко, бо він помер ще шістдесят п'ятого року.

— Мені дали телефон.

— У нас вдома ніколи не було телефону.

Така якась єрунда.

Ви відчули вже, що щось не те?

Ні, це не те. Йому щось дали не те. Але щось і те, тому що Ганна його хотіла бачити.

Я спитав, може, він хоче переночувати, і все таке. Він каже, що студент Лювенського університету. Говорить, як львів'янин, добре, нормально. Це вже мені стало дуже підозріло. Справа в тому, що коли там почалися ці національні сутички, Лювенський університет закрили. Лювенський університет — найстаріший університет в Європі. Це я читав в зарубіжній пресі, і це стало мені дуже підозріло. Я кажу, а де ж ви там вчитеся і все таке. Поговорили, а після того я кажу, а ви ж знаєте, університет зачинений. А він спокійно так каже, що зачинена французька частина, а фламандська працює. Цього я не знав. Я зрозумів, що це не те, що я думав. Назвав я якось прізвище Ганни Коцур.

— О, я хотів її бачити!

Добре, кажу, вона пішла десь вино купляти.

Коли ми підійшли до таксі, Ганна почала нам махати рукою, що вже вони ждуть нас в машині. Ми сіли і несподівано зникли, як підготовано. Вони мене підвезли до Гарматної, я скочив на Гарматній і зник зразу, пішов в гуртожиток. Вже ж темно було, а вони поїхали. А перед від'їздом вона спитала, що я завтра роблю. Я сказав, я не знаю, Ганна, але до вас не приїду. Бо я дійсно хворий був, навіть, може, на бюлетені, чи щось боліло в мене, я вже за-

був. Каже: «То ми до тебе приїдемо тоді». Кажу: «Приїзди». А той каже: «А мені можна?» — «Звичайно», — кажу. Що ж я йому скажу.

Наступного дня вони приїхали. І якраз в мене був Світличний із одним фізиком. Це мені потім інкримінувалось, що я на своїй квартирі, яка була очною ставкою, організував зустріч. Бо найшли записку в паперах. Василь написав: «Льоню, був у тебе, друкував. Завтра прийду знову». Значить, очна ставка. Кажу, на кухні лежить ключ. Всі знають, хто хоче, зайде. Хоча сусіди знали, кому давати. Вони сприйняли це, як явочну квартиру.

А найсмішніше, що по паролю зв'язався з Добошем:

— Чи знаєте Левицького?

— Не знаю.

Це вони написали в газеті. Який же це пароль, коли п'ятдесят процентів буде або «знаю», або «не знаю». Це дурне, це не може бути такий пароль. Зразу ж все провалюється. Там же хитро це повинно бути.

Значить, вони зі мною побули. Я йому подарував книжку Дзюби. Не «Інтернаціоналізм чи русифікація». Його книжка в ті роки продавалась в уцінених товарах. Я купив пару штук і подарував йому. «Радянська людина» чи «Громадянин», якось так називалася. Подарував йому платівку Березовського, по-моєму. Це цей композитор, але якась французька опера. Він слухав, слухав, каже, я думав, що непогано знаю французьку мову, але майже нічого не розумію. Я кажу, це ленінградська французька мова.

Іван поговорив з ним. Мені потім інкримінували, що я організував зустріч із Світличним у мене на квартирі. Але потім виявилося, що він напередодні подзвонив Світличному і вже з ним бачився. Світличний до нього до готелю підійшов, і вони ходили і говорили. Я цього не знав. Вони мені не говорили.

Василь, звичайно, про все це не знав, бо він був в Моршині. І коли його заарештували, я не знаю.

Дванадцятого січня, наскільки я знаю.

Значить, тоді ж. Не всіх тоді однаково. Мене заарештували вранці, перед роботою. Вранці прийшли, і я зразу зрозумів.

Вранці після цієї зустрічі?

Ні. Він був перед Новим роком, а ці прийшли дванадцятого числа вранці. Я ще був, можна сказати, негліже. Я не спав, бо перед тим до мене подзвонив мій приятель, каже: «Ти вдома? В тебе гостей нема? Я зможу у тебе переночувати?» Я кажу: «Звичайно, можеш, Василю». Другий Василь, інший. В мене кімнатка така була зовсім малесенька. Стіл стояв, ліжко стояло, книжки висіли наді мною. Всі говорили, що обваляться і вб'ють.

Він працював в фізхімії, так що він рано пішов, на щастя його. А я ще спав собі. Двері незакриті. Він захлопнув двері, але вони відкривалися клю-

чем ззовні. Я коли глянув на них, то все зрозумів, незважаючи на їхню ввічливість.

Я замотався...

— Ой, я запізнився... це мабуть вже пізно.

— Та нічого, не спішіть, не спішіть...

Я там постарався щось скинути з стола, але це вже нічого не дало. І от зранку до вечора, до ночі був обшук.

Там нічого я не тримав особливого. Знайшли, ой яка радість, візитну картку Добоша, чи ще щось. Я не відмовлявся. Дуже пильно порахували мої гроші, щось розглядали. Я потім зрозумів, у чому справа. В моєму листі, так званому, написано, що я взяв від них, вони мені дали, двадцять карбованців. Купили мене, що викликало загальний регіт у всіх знайомих. Кажу, хоч би пару нулів добавили. Звідки взялися ті двадцять карбованців, не знаю. Але в мене була дуже велика сума грошей крупними купюрами, в столі лежали. Вони дуже уважно дивилися номера. Видно, вони йому дали і зафіксували. Там таких номерів не було, звичайно.

Розмови в мене з Добошем особливої не було. Він наївна людина. Я зрозумів, що з таким взагалі нема чого говорити особливо. Він мені, наприклад, говорив так:

— У нас є «Український вісник».

— Знаю, — кажу, — чув.

— Я можу його вам прислати.

— Ви знаєте, — я кажу, — я людина хвора, я не хочу з цим діло ніяке мати... Як ви його пришлете?

— По пошті пришлю.

Розумієте, по пошті він мені пришле! Отаке от. Такі були розмови. Особливого нічого не було. Пили вино, каву пили і все таке.

Коли мене забирали, мені сказали, мене забирають у справі Добоша.

— Знаєте такого?

— Знаю, кажу, приїздив.

— Його заарештовано по розпорядженню воєнного прокурора Львова.

Думаю, нічого такого не було. Мабуть, фотографував який-небудь костел, в якому була радарна установка, або ще щось. Пізніше виявилося, що він віз злісні наклепницькі антирадянські матеріали. А ще пізніше виявилося, що це словник Караванського, словник рим української мови, який рекомендований був до друку, не на Україні, а в Росії. І це в нього було нібито, вибачте, на яйцях прив'язано в коробочці такій від два на вісім кіноплівки. А в мене були вони, бо я знімав на цьому «Кодаку» довоєнному. І Василя знімав. Вони як накинулись, о яка радість, коробочки. Виявляється, на цій вузькій плівці був знятий цей словник. Коли в мене побачили, то все ясно, хто дав. Та, виявляється, дала йому, здається, Ганна Коцур. Але не від мене.

Вони мене завезли вночі, глибоко вночі. Забрали все, запакували в мішки паперові, позаписували багато, багато зникло без запису. Іноземні листи зібрали, того італійця заставили потім перекладати. І так хитро. Я ніде не пишу «знання італійської мови», бо вважав, що це мені не потрібно. То вони мене заставили перекладати. Кажу: «Словник». Словника нема. Потім я переклав. То вони понесли це в консерваторію, дали доценту. Він дав цей... що в мене прекрасне знання італійської мови. Вийшло так, що ніби я приховував від них. Але що там в листі? В листі лексика обмежена.

Потім прийшли покази Коцур Ганни. Відкидати було даремно, тому що це було вже відомо з Чехословаччини. Її там викликали.

А коли вперше у вашій справі виплило прізвище Василя?

Уже детально не пам'ятаю, але, мабуть, вже незабаром. Мене взяли як людину-передатчика і людину, яка все знає. «Добре поінформована людина», — звучало з різних вуст. Не знаю, хто це сказав, може, й там... Через це мене взяли, а не Калиниченка, припустимо, чи ще когось. Правда, я в ближчих стосунках з усіма був. Калиниченко мав клопіт через те, що був моїм приятелем.

Що зі збіркою... Ганна сказала, що коли я віддав цю збірку, то погодив все з Василем. Я заперечив. Сказав, що Василь не знав. Так як я у Львові казав, що вкрав у Калинця збірку, чим викликав його здивування.

Знаєте, це все іграшки. Бо вже приреченість. Там вже був строк.

Строк, ви маєте на увазі, Василеві?

Звичайно. Правда, чомусь йому дали п'ять років. Це мені незрозуміле. Чому дали п'ять, а Антонюку сім. Він себе вів «погано», на відміну від Антонюка. Це інші люди, розумієте. Залежить від виховання, від характеру, від усього.

Щоб підтвердити це, в мене були слабі шанси. Я спирався на те, що на машинописі було написано: «Любому Льоні Селезненку» і так далі. Я думав, що він в них є, звичайно, бо ця лінія чеська була проглянута. Я говорив, що я не міг давати, нащо б я давав те, де писано «Любому Льоні Селезненку...».., коли б я міг у нього взяти чисту збірку і не віддавати свою. Через це я давав Ганні Коцуровій збірку просто почитати, а не для того, щоб вона її передала туди. На щастя, Ганна змінила свої покази. Сказала, що, можливо, не було домовленості. Вони, звичайно, не помітили, що Василь подарував мені ще таку саму і тому навіть не спитав, нащо тобі другу збірку з підписом, яку вони забрали.

Я на цьому наполягав. А щоб це підтвердити, треба було давати якусь інформацію, яка, зрештою, не має ніякого значення, бо я знаю, що вони знають. І я багато давав такої інформації, яку вони не могли використати. Тобто, вони її вже знали.

Я не маю згоди з Іваном. Він каже, що в мене забрано було «Колеса глухо стукотять» під копірку. Я не можу зрозуміти, чи це дійсно вони в мене забрали. Коли вони мені його пред'явили, я досить довгий час впирався, казав, що не знаю, чи це вірш Василя. Вони сказали, це стверджено, і все. Якби я знав, що це в мене забрано, то я б не впирався. В мене інший був метод підходу.

О, в мене десь є список забраного.

Вони вам віддали цей список?

Ні, вони його залишають.

У мене основний слідчий був Левченко. Спочатку мене арештував майор Берестовський. Розбирати було важко. Було багато всього іноземного. Листування величезне. Журнали всякі. Вони раз щось брали, щось не брали, другий раз взяли без мене.

Приїхала моя мати. Вони щось забирали при ній. Хто там дивився, що вони записували?.. Багато речей пропало. На один із обшуків, коли мене не було, а була мати, надійшов один хлопець, з яким я дуже рідко бачився. Він жив в тому ж гуртожитку, що й Василь. Він одержав квартиру і прийшов чогось до мене з чемоданом. Вони відразу зраділи, що це прийшов виносити літературу, але потім крутили, крутили і бачать, що ні. І вони доручили спалити йому журнали «Пшекруй», щоб не розбирати. Він виніс. Але там була книжечка, синенька, блокнот. Я записував там пісні англійською і французькою мовою, популярні, і вона зникла. Вони, видно, її викрали. Він каже, я її не палив, я бачив, вона була. Там багато чого зникло. Забрали пару листів мого батька. В мене навіть почерку не залишилося. Нічого істотного там практично не було. Була збірка Стуса, була папка з матеріалами Грицька Тименка. І так званий щоденник. Там було пару записів інтимних, що я б взагалі не хотів особливо, щоб їх читали. Я не пам'ятаю, чи її викликали, чи ні.

А за який саме запис в щоденнику вони чіплялися?

Запис шістдесят п'ятого року. Це було кримінальне, і мене за нього мали садити, і Стуса, коли були арешти, коли Світличного забрали. «Не пам'ятаю хто, здається, Стус, сказав, що пройшли арешти. Не хочеться вірити, що в наш час»... Там добре було написано, так як треба, було написано.

Другий запис. Було описано ці події біля пам'ятника Шевченка, коли була демонстрація. Стримано написано, без емоцій. Це не викликало особливих претензій. І ще один був запис. Я їхав колись нічним автобусом в Одесу, власне, коли познайомився з Вінграновським, з Різником. Там була розмова з однією людиною, він якийсь завкафедрою. Мене потім допитували: «Хто?» Я кажу: «Не знаю». Він мені розказував дуже цікаві речі про виникнення і загибель Рейху. Цю книжечку я потім прочитав. Це п'ятитомник Шіллера, дістав по-англійськи її. Там, наприклад, сказано, що німці боролися з церквою, про концтабори і прийоми. І все це завдяки Розенбергу, який вчився в архіте-

ктурному інституті в Москві і знав російську мову, перенесли собі. Він був ідеологом. Всі ці методи зони запозичили від Радянського Союзу. Це загальновідомо, але мене звинувачували, що я порівнюю... Я кажу: «Що ви будете виносити на суд?»

— Наклеп.

Я кажу, який же наклеп?

— Добре, скажіть, що Стус...

Я кажу, що як я тоді не пам'ятав, то як можу зараз сказати. Це, зрештою, випадково. Весь гуртожиток тоді... Це по-німецьки «ман заг» — «хтось каже». Кажу, із моїх вікон було видно, як арештовували Івана Ющука, зрештою. Я, правда, цього не бачив, але у всякому разі, міг.

Якщо це Василь наклеп робить, то це були арешти чи не були? Ющук був арештований, Світличний був арештований чи ні? Були арешти чи не було арештів?

Скажіть, будь ласка, тон самого слідства... Слідчі відрізнялися один від одного?

Слідчі колосально відрізнялися. Мій слідчий, Левченко, вів себе коректно. Не можу сказати, що мене били, що мене мучили. Просто була дуже психічна обстановка тяжка. І до того я в той час був дуже хворий. В мене болі такі. В мене були приступи, коли недостача повітря. Закрийте вікно — і через дві години я буду корчиться. І ніщо не допомагає, тільки свіже повітря. Це коли вас сунути в воду, щоб ви задихалися. Це страшне. Я знав, як з цим боротися. Треба зразу вийти на свіже повітря. Ніякі уколи не допомагали. Левченко вів коректно, я нічого не можу сказати.

А інші?

А такі, як майор Білоцерківець, начальник Закарпатського КГБ, це скотина страшна, фашист, берієвець, як хочете його назвіть. По-різному він підходив, спочатку вкрадливо, а потім...

Розмова така була. Я кажу, не знаю такого вірша Стуса. А звідки я знаю, там що, написано, чи що? Зрештою, я не знав. А може, це чийсь інший, кажу, вірш. Він каже, це точно, Стус признався, що це його вірш.

Із самим Василем вам не робили очної ставки?

Була. Мені тільки з Василем була очна ставка і з Антонюком. Я дуже добивався очної ставки з Коцур Ганною, але її не дали.

Білоцерківець спитав:

— Який це вірш — «Колеса глухо стукотять»?

Я кажу:

— Антиберіївський.

— Як антиберіївський?

— Як ви читаєте «марксист, расист і людожер», то в голову зразу приходить Берія.

— А чому Берія?

Я сам вчив доповідь Берія на дев'ятнадцятому з'їзді, то знав, що він марксист. А людожер тому, що він закатував стільки людей, військових, більшовиків.

А він каже

— Що Берія зробив? А що таке Берія зробив?! Розстрілювали ворогів народу!

Я кажу:

— Знаєте, може, за той час, що я сиджу, вже відмінили двадцятий і двадцять другий з'їзд. Я кажу, знаю, скільки черви поїли в таборах.

Він каже:

— Вас теж так з вашим Стусом черви поїдять, як будете так себе вести. Стусові й вам теж там місце. Теж там черви з'їдять.

Дослівно не пам'ятаю. На кінець я йому сказав, що знаєте, всіх зрештою поховають і всіх черви з'їдять. Хоча, правда, від вас можуть відвернутися. І тоді в мене почався той страшний приступ. Він жахливий зовні. І я боявся, що заберуть в психушку. Діенцефальний синдром, це з головою, це дуже просто посадить. Я нічого не можу зробить. Свідомість в мене є, все розумію, але нічого не можу зробити. Утруднене дихання, сіпання таке. Лікарка прийшла, мені не помагає ніщо. Якоюсь мірою гаряче питво, чай. Я не можу вимовити, вони не можуть розібрати. Бігають якісь чини. Потім приїхала їхня, видно, швидка, якісь спеціалісти, щось там оглядали, заглядали всякі чини, дивилися на мене. І дуже поволі прийшов я до себе. Спокій тоді дали мені. Накололи мене так. Мені стало байдуже. Мені пропонували лист написати... Потім принесли другий, помогли. Прийшов до мене в цю камеру слідчий. Я дійсно написав лист, такий, що нічого... А другий лист вже був, звичайно, на моїй совісті, хоч там можна було розуміти подвійне дно, тому що «Одна з наймогутніших держав, озброєна найпередовішою в світі марксистсько-ленінською теорією... як я помилявся!» У всякому разі були всі захоплені. Переклали російською, надрукували. Слідчий сказав, що вже все...

А потім — хлоп! — знов почалися допити. І знову з цим Стусом. Треба було вирвати, що книжка антирадянська.

Зустріч з Василем... Це, мабуть, було до приступу. Я вже не пригадую... Так, мабуть до приступу. Хотіли від мене вирвати, що збірка антирадянська, наклепницька, тобто по статті. Я це відмовив, і це вони від мене ніяким способом не получили.

Друге, цю збірку передали без його згоди. Мені б це все одно виносили, бо я передав її. Це вже поширення. І третє, ота дрібниця в щоденнику. Я категорично казав, як я в шістдесятому році не знав, то... Та це, зрештою, не має значення.

Ми на очній ставці. Я дуже боявся, тому що Василь такий, що він може і те, що не робив, за когось сказати. І я цього дуже боявся, тому що в мене на цьому побудовано все. Якщо це неправда, то те неправда і так далі. Василь сидів і дуже іронічно посміхався, коли я це все розповідав. Він посміхався, бісики в очах бігали.

Але перша зустріч. Мене ввели. Там був його слідчий Логвинов. Василь мене побачив: «Льоню, що вони з тобою зробили?! Як ти змарнів!» Я кажу, Василю, ти теж не виглядаєш як після курорту.

Почав досить весело розмовляти. Слідчі навіть дали нам поговорити. Він сказав навіть, що Логвинов, хоч і росіянин, але ми з ним непогано працюємо. Потім я кажу, що я передав збірку ту, вибач, Василю, я не знав, що так буде... Розповів той факт

Тоді до нього: «Ви підтверджуєте це чи не підтверджуєте?»

Я дуже радий був, що я перший говорив. А він мовчить. Каже, що не буде.., бо це незаконно...

— То що мені писати в протоколі? — Логвинов питав.

— А що хочете. Пишіть: «Кагебісти убивці».

Що він писав, я не знаю, але він підписався і Василь Стус.

Це був останній раз, коли ми розмовляли.

Після того, як мене випустили, я поїхав у Феодосію.

Це було ще до суду?

До суду. Я боюся... бо я був ще на суді Сверстюка, і Світличного, і Калинця у Львові.

В Феодосію я поїхав, взяв курсовку і там лікувався на водах в санаторії. І от я одержую на головпошті листа від свого слідчого Шевченка. «Я думаю, що лист мій до вас потрапить», — пише. Такого-то-такого треба приїхати. Потім підходить до мене чергова по залу в їдальні й передає мені повістку в КГБ феодосійське. Я туди прийшов. Мені повідомляють, що треба їхати туди-то, по-моєму, навіть, помогли дістати квиток, я вже не пригадую. Я приходжу додому, вже моя господиня знає. А вона гречанка. А їх переслідували, вона дуже співчутливо до мене поставилася. З нею говорили, очевидно. Я приїхав сюди, потрапив на суд.

Атмосфера була неприємна. Там був страшенний суддя Дишель. Він кричав, вів себе грубо. Фактично на слідстві я показав, що не давав, що не знав Василь. А той кричав. Я вже деталі не пам'ятаю. Прокурор нічого, коректно і все. Навпаки повинно буть. Суддя кричав, що запам'ятайте, що від свідка до підсудного всього один крок. І ви його вже робите чи зробили! Якщо ви себе будете так вести!.. Зрештою, я вже розсердився і кажу: «Що ви хочете? В шістдесят п'ятому році я не знав, чи він говорив, а ви хочете в сімдесят другому році щоб я згадав? Чи можна мені вірити, якщо я скажу, щоб свою шкуру зберегти?»

Василь вів себе коректно, спокійно, достойно. І ви знаєте, що ті дві дами засідателі... Я розумів, що ці засідателі незвичайні, бо суд закритий, нікого туди не пускали, сиділа охорона, солдат. Василь на закид, що він не любить батьківщини і так далі, говорить: «А Лермонтов теж не любив, коли говорив: «прощай, немытая Россия», і так далі. Він теж сказав: «Люблю отчизну я, но странною любовью». Ці засідательки дивилися на нього і було видно, що вони ним інтуїтивно захоплені.

Виступав Клоччя. Клоччя виступив погано. Просто боявся. Хоча він був у Василя вдома.

Він з Донецька?

Так, з Донецька. Він казав: «Ви знаєте, ми говорили, Василю, не треба, Василю, ти облиш. Ми завжди переконували його».

Погано те, що він признавав, фактично, що те, що робив Василь, погане. Але знаєте, те все не мало значення! Термін уже був. Нічого то не значило. Мене ж допитували півроку. Все йшло про те: «Скажи, що вона антирадянська». А коли вже після Левченка, з яким ми два рази все це пройшли, з передачею книжки, антирадянськістю...

І потім взявся начальник слідчого відділу, який дуже хитро ставив питання. На сторінку, на півсторінки питання. «З якою метою ви передали антирадинську злісну наклепницьку збірку «Зимові дерева» громадянці ЧССР, студентці університету Ганні Коцур з тим, щоб вона почитала чи надрукувала? Пізно вже, ви коротко відповідайте. Щоб почитала. Ви ж так кажете. Я вам поможу».

Вже голова працює тяжко. Безконечні ці допити, хвора людина. Вже ледь-ледь шурупаєш головою.

— Що таке запитання? — кажу. — Ви таке ставите питання... Довге запитання, довга відповідь. Як я вже казав раніше і як твердить рецензія доктора наук Адельгейма, нічого не вбачаю в збірці антирадянського.

Каже:

— Нащо ви так пишете? Нема вже часу...

— А нащо ви так питаєте?

І все.

Між вами і Василем був якийсь діалог на суді?

Ні, що там могло бути. Я оце сидів тільки на Клоччі. Не пам'ятаю, чи Тельнюк був, бо я з ним говорив. Це прекрасна, прекрасна річ про Тичину! Що вони там бачили?

Мій щоденник писаний кількома мовами. Вони там всі бігали, майор Білоцерківець, якого відставили. Вони своїх перекладачів... Я кажу, це по-італійськи.

— А далі?

— Це по-французьки.

— Якого чорта ви це писали? Ви що, не щоденник писали? Чому ви не писали по-українськи?

— А для того, щоб ніхто не міг прочитати. Щоб не було поширення злісної наклепницькоі інформації.

Бо це є в щоденнику, мене звинувачували в поширенні чуток, що були нібито арешти, хоч вони були. Мене звинувачували у тому, що я порівнював фашизм і соціалізм. Я кажу, а якщо ми взяли у стародавнього Риму такі інституції, як театри, школи, лікарні? То це я також звинувачую, що Радянський Союз рабовласницький? Де ж тут логіка? Ми ж взяли і від буржуазного суспільства. Певні інституції залишаються. Все одно це виноситимуть на суд.

Ви були там, коли читали вирок?

Ні. Не пускали. Вони вигнали. Я бачив тільки Клоччю. Я був в страшенному потрясінні.

Я вважаю, що я не зробив жодного неправильного кроку. Але я прийшов додому, в мене такі були кошмари. Я на грані був такій. Мені здавалося, що я щось сказав, що я міг вказати.

Думаю, а може, вони мене піймали на чомусь, може, я чогось не помітив, що буде використано. Я написав заяву, де по пунктах все сказав, тому що в тому жесті нещасному, що я переписав і підписав, було сказано, що на мене впливали. Я в цій заяві в кількох коротких пунктах повторив те, що могло бути не так витлумачено, бо зрештою, людина може обмовитись.

Вранці до суду я прибіг і дав заяву цьому Дишлю. Кажу, розумієте, я вчора був в такому стані, що міг неправильно щось сказати.

— А що ви сказали? Ви ж нічого не сказали.

Я кажу:

— Все одно я прошу прийняти мою заяву, долучити.

У зв'язку з цим листом, де про впливи говорилося Світличного, Стуса. Це, звичайно, ганьба на моєму житті. Але, з другого боку, невідомо, що треба було, тому що треба було йти або так, або так. То тоді випливе, що я давав збірку із згодою, тому що і так це було дуже сумнівно. Я думаю, що це можна було зразу розбити одним словом: «Якщо ти без згоди передавав, то чого ж ти отримав другу ідентичну?»

З Василем я більше не бачився. Я зустрівся на Кавказі з Юрком Покальчуком. Я дещо чув по радіо закордонному. Коли мене випустили, мене попереджали. Потім я чув розмови, що я кагебіст. Я ніколи ні від кого не приховував, що в мене дядя такий був колишній і що братець... Я не робив з цього секрету.

Але самовідчуття було погане?

Звичайно. Яке може бути відчуття після того. Достатньо, що в мене був після того інфаркт. Я поїхав у село. Зі мною, як я дізнався, хотів зустрітися Петро Кравчук з Канади. Та вони мене не знайшли. А я був в селі у баби. Як

у Феодосії, то мене знайшли. Мені сказали, що він хотів поговорити, як усе було. Що я міг йому сказати? І чи він не бачив, коли він тут був, що йому навіть подзвонити не можна було. Михайлина дзвонила до нього, не попадала.

А коли Василь був на засланні і йому можна було писати, ви теж з ним не листувалися?

Мене цікавила, звичайно, думка Василя. Я не думаю, що він міг ставитися до мене особливо так... тому що я нічого не сказав такого. Хоч зараз вважають, що я такий... Я чув. Я одному хлопцеві сказав: «Знаєте що, ти таке говориш, що я такий... Це зараз мені потрібно навіть». Тому що мене тягають іще додатково. То зустрічають в готелі, то просять: «А вы придите туда, где валютчики собираются». А я перший раз чую, що «валютчики собираются».

Мене зразу поставили інженером зі старшого наукового. Перевели мене в інший відділ, забрали роботу, я вже перестав бути хіміком. На мого начальника тиснули, щоб написав погану характеристику. Він категорично відмовився. Там такі нісенітниці йшли. Звинуватили Дворка Генріха Федоровича, що він взяв мене в інститут. Він каже, та ви подивіться по числах. Якщо вже так, то він мене взяв в інститут (я його загітував туди, бо його вигнали з партії в інституті органічної хімії за підпис листа). А він створив прекрасну лабораторію, таку роботу робив для держави! Добрав спеціалістів, фахівців. Чудесну таку, можна сказати, на світовому рівні. Розбили все, вигнали його, співробітників порозтягали. Звинувачення дикі. Та подивіться в трудову книжку, коли він поступив на роботу! Ні, ви його взяли!

Як вони в спокої залишили вас?

Це не було легко. Я сказав, знаєте що, люди добрі (а ми зустрічаємось так, щоб ніхто не знав на роботі), я так не можу. Як хочете, викликайте мене в КГБ або приходьте сюди. Я сказав, знаєте, я не знаю, вірите ви в Фрейда чи ні. Є така підсвідомість. Ви, може, добрі люди кожен зокрема. Я нічого проти вас не маю. Але в мене в підсвідомості... Коли хто наступить собаці на лапу, то він буде гарчати потім або поб'є. Уявіть собі, що ви мені здорово наступили на душу, наплювали, розбили все, що могли. Фактично змінили все моє життя. В підсвідомості при найкращому до вас ставленні, як до людини, я не можу уже бути з вами... Коли ви мені дзвоните, коли мені говорять «Леоніда Владіміровіча», мене вже трясе, бо мене ніхто не називав Леонідом Владіміровічем.

Всі дуже дивувалися: Леоніда Владіміровіча. А мене вже трясе від цього слова. І всі ці ігри... Десь шукати якесь приміщення. Від кого ми ховаємося? Таке враження, що ми в якійсь державі шпигуни. То готелі якісь. Про що нам говорити? Правда, після того, як випустили, я написав і передав дещо через одну свою знайому. Оскільки за мною весь час стежили з сусіднього будинку. Я знаю навіть, з якої квартири. Це мені сказали. Як почали стежити, то одні люди категорично відмовились їх впустити. Хотіли найняти. А з того

боку часто машина стояла. Це вже під кінець, коли ми бачили. Коли ми були в Генріха, під'їжджала машина з рацією, весь час сиділи, стежили.

Я тільки два роки тому став знову старшим науковим співробітником. Причому, до мене найкраще було відношення по роботі. Боялися.

Скажіть, будь ласка, чи снився вам Василь з того часу, як ви його останній раз бачили?

(*Селезненко плаче.*)

Може, я щось зле запитав? Вибачте. Всім, з ким я розмовляю, я задаю це питання.

І на закінчення традиційне запитання. Що для вас Василь Стус? Яку ви відчуваєте його роль в вашому житті?

Зараз важко сказати. Я, може, недооцінив його як поета. Не все мені в ньому подобалося. Ми багато не сходилися. Він казав: «Льоню, в тебе якісь викривлені смаки».

Хоча іншим разом він каже, Льоню, почитай колись Кордуна чи когось іншого. Ми колись разом цього не розуміли. А пізніше колись я забрав до себе Голобородька, він в мене жив і через нього якось я зрозумів цей примітивізм цієї поезії. Від Голобородька потім перейшов до інших. Через неосвіченість свою, чи через те, що я західних начитався, не врубався я зразу в цю так звану школу. Мені, може, більше подобався Калинець.

Я перш за все, може, люблю його як людину, і за його відношення. За цілісність його, за борця. Вірші його деякі я вже по-іншому сприймаю. Що це поет великий, я не розумів того. А може, тому, що те, що близько, ми не можемо завжди оцінити. Хоча я добре знав Калинця. Один мій знайомий каже: «Що ж ти мені не сказав, що він такий поет. А я з ним жив, він мені читав вірші, а я одмахувався».

А сам життєвий шлях його, він вам допомагає якось, чи навпаки?

Важко мені про нього так говорити.

Багато людей кажуть, що він їм внутрішньо допомагав ставати стійкішими...

Бог його знає. Я не борець. Зрозумійте, що я людина іншого характеру. Василь іде вперед. Я ніколи не вилажу. Я не любив вискакувати на уроках. Просто інший характер людини. Це багато значить. Я не борець. Я не хочу говорити нічого. Як би зараз не казали, якби не цей лист тільки, хоч він нічого не значив... Я єдине що, зірвався на Світличному. Завжди ця боротьба з Дишлем. Він же всюди вів. І на Сверстюку. Я вважаю, я там добре все зробив. Здається, я там не зробив помилки.

Самий великий гріх в мене — це Світличний. Це тому, що я був непристосований і суд був відкритий. І він зовсім себе по-іншому вів. Він, помоєму, на Сверстюку сказав, що я бачу, як ви себе ведете. Ви завжди найдете

такий хід, щоб кримінальне перевести в некримінальне. Так вивернетесь! Так ви пам'ятайте, що я казав, що ви вже переступили межу свідка. Ви не вийдете звідси! Самі пішли в ту кімнату. Наді мною солдат. Думав вже, що заберуть, але не забрали.

А Василь міг бути ніжним надзвичайно. Коли я був хворий, він приходив до лікарні. Або з Ритою. Рита Довгань — прекрасна людина. Це була для нього велика допомога. Вона надзвичайно багато робила для всіх. Коли оця розгубленість була, вона працювала як бджілка. І дуже добре, що тоді з нею працював Стус. Це людина унікальна. Скільки вона всього зробила!

Може, ви щось хочете самі сказати?

Я хотів сказати про людяність Василя. Біль свій для нього був завжди слабший, ніж біль когось. Цікавий на суді висновок психіатричної експертизи: «Излишне правдив». Я забув розказати, він на зустрічі розповів, як він був в божевільні: «Люди! Не так страшні божевільні, як ті, що прикидаються. Раптом очі над тобою, і стоїть. Там збожеволіти можна!» А там же і вбивці були на експертизі.

Коли його на експертизу тягнули, я почув, як він кричав: «Слухайте! Василя Стуса ведуть в божевільню!» Це в мертвій тиші внутрішнього ізолятора. Трьох- чи чотирьохповерховий будиночок. Ми весь час чули музику із ресторану. Ми всі півроку там сиділи.

Ми трохи погомоніли, бо ті слідчі дали нам трохи побалакати. В нього була якась веселість. Я не був веселий. А він так весело балакав, безшабашно. Мені там невесело було на нього дивитися. Там було страшне. Я людина ніби психічно зрівноважена, але іноді бувало таке...

Не було ніякого биття фізичного. Але психічне!.. Колись говорили, що людям дають якісь хімікати. Перед тим листом мене ж кололи. І якесь збайдужіння було. Не перед моїм листом, а тим другим, що я переписав. Але в основному стан психіки при такому тривалому капанні, при тривалому не то що капанні... Все це настільки... Коли мене там почали клепати добре, мені сниться вночі якийсь мікрофільм, якісь знімки підводного човна, щось таке... Я прокинувся, і не можу зрозуміти, чи це реально, чи ні. І я зрозумів, що нереально, по тому, що там якісь були на мікрофільмі трубопроводи червоним. А це ж мікрофільм чорно-білий, а на чорно-білому не може бути! Розумієте, до чого доходиш.

Ви сиділи в одиночці?

По-всякому було. Я відносно непогано переносив. У мене була підсадка. Один такий хлопчик із Чернівець, валютчик, очевидно. Він багато чого мені говорив. В якійсь мірі він мене підтримував. Цікаво, що я легше переносив самотність, ніж він. Мене як на цілий день викличуть, то коли приведуть, він вже бігав по камері: «Ну, нарешті ти прийшов.., ну, як там?.. » Він тяжко це, видно, переносив. А може, його накачували. Він мені, наприклад, казав, що

його випускають вже, дай щось передати, кому подзвонити. Що можна передати якимось кодом. Мені передали, наприклад, спортивні брюки, і відпороли вони кишеню. То там можна цими нитками щось там позначити. Хто ж це знав? Це знав кримінальний світ, кримінальники, злочинці. Чи знає моя мати? Чи знав Дворко? Я йому дав телефон Дворка. Там була революція — 17, Конституція — 34, 44-17-34. Кажу, запам'ятаєш: революція, конституція. Скажи, що мене ніби обіцяють випустити. Це ще було до приступу. Що я нічого себе чую. Що ж я можу ще передати? Час від часу були від нього такі наполягання. Йому, мабуть, щось обіцяли зробити з тими валютними операціями.

А їжа була монотонна така, макарони і все, безвітамінна. Фактично, полюдськи, подумайте, що в мене було? Нічого не було. Я єдине, що категорично відмовився виступати по радіо і по телебаченню. Вони дуже радили. Я кажу: «Ні, я оце напишу і все». Коли цей приступ стався, то я переписав цей лист, чи підписав друкований, не пам'ятаю. Кажу, я не фотогенічний, це неможливо для мене, ні по радіо, ні по тому я виступати не буду. Я категорично відмовився.

Мені показували лист Холодного. От, каже, Холодний пише. Я кажу, я не письменник. Я довго утримувався від того теж. А потім вирішив, що, мабуть, важливіше було вийти і щось передати. Це мені вдалося, але, на жаль, я не знаю результату. Мене випустили, але я думав, що знову заберуть. Потім мене знову питали... Стежили за мною. Причому мене послали до Львова, в нашу філію інституту. Ішли за мною два чоловіки. Нікого більше на пустинній вулиці. Хлопець з таким дегенеративним обличчям один був. Другий старий, такий тип м'ясника з портфелем, який до його рук не підходив. Розглядав пташки то спереду, то ззаду. Пуста вулиця. Я, щоб не дивитись так, глянув на ноги. Там було щось на черевику. Дивлюся, він йшов в синій куртці, а тепер в червоній! І що вони хотіли? Потім я розсердився. Машина появилася біля інституту, біла машина, там вони зв'язувалися. Що я міг там зробити? Стежили за мною. Я колись відірвався. Там одна була дуже гарна дівчина, ми вийшли з друзями з театру. Вона махнула, і тролейбус на цьому повороті зупинився. І ми ввійшли. І поїхали. Я прийшов дуже пізно, бо це далеко, в районі аеропорту. Там вулиці вузькі. Хто ж це знав. І ми зникли. Вони мене втратили. Так мати виходила, дивиться, — хтось там сидить внизу. Вона злякалась. Каже, дивлюсь, не ти. Якийсь чоловік сидить, спить на сходах в двір. Розумієте, він сидів, а я прийшов бозна коли.

Він загубив і мусив сидіть. Служба така. Це вже пізніше було.

А перший раз було... Думаю, втечу! Просто на зло. Мені не треба було тікати. І мене дядько попередив: дивись, тебе наб'ють. Це «топальщики», ті, що ходять за тобою. Вони, каже, тобі дадуть за це. Ти знаєш, що йому буде за те, що він тебе втратить?! А мене зло взяло. Я в тій школі навпроти практику

проходив педагогічну і там все знав. Ну, думаю, зараз вам покажу. І так через базар рвонув. Дивлюсь, а цей з дегенеративним обличчям біжить по рундуках, по дахах!.. Я виходжу з базару, вже бачу, нарочито не дивляться, ідуть мені навпроти, але я бачу цей погляд характерний. Той ще біжить, а навпроти заходить на базар інший, що за мною пантрує. Отаке.

Чи є у вас який улюблений вірш Василя?

Я не знаю. Я напам'ять знаю тільки ті два вірші, до яких є музика. Важко мені зараз. Важко. Мені зараз більш цінними здаються таборові вірші. Я чекаю, коли буде збірка, щоб просто почитати. Я замовив в «Поезії», не знаю, чи вони виконають замовлення.

Мої інтереси зараз — це лікарські рослини.

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

1 жовтня 1990 р.
Київ

...хочу запитати Вас, пане Євгене, про обставини знайомства з Василем Стусом.

Дуже важко згадувати старшому, як він знайомився з молодшим. Я думаю, що все відбувалось навпаки. Я добре пригадую, як я познайомився з Василем Симоненком.

Це теж цікаво.

Він такий в легенькому пальтечку, восени, здається мені, наздогнав мене, такий собі кудлатий чи трошки нерозчесаний чоловік і запитав:

— Ви Євген Сверстюк?

— Я.

— А можна з вами пройтись?

— Можна.

— Тоді познайомимося, я Василь Симоненко. Куди ви йдете?

— До бібліотеки йду.

— То й я з вами.

Ви пішли до наукової бібліотеки?

Так, до академічної. Я кажу: «Якщо Василь Симоненко, то ми, мабуть, повинні ґрунтовніше познайомитись. Давайте поїдемо до Світличного».

І ви його познайомили зі Світличним?

Ні, він знайомий був зі Світличним. Зі Світличним відразу всі знайомі були. А ми з Василем Симоненком були знайомі передусім як автори. Василь дуже стежив за всім. Ніщо не уникнуло його погляду. Він не просто писав вірші. Це був чоловік дуже активний, дуже уважний до всього, і він дуже добре знав, хто є хто. Навіть в межах тих, де люди не розрізняли. Тоді було прийнято об'єднувати у тріади. Скажімо, Драч об'єднувався у тріаду з Вінграновським і Коротичем. Для багатьох цього цілком досить.

Це так зручніше для пам'яті їх якось компонувати.

Василя не влаштовували трійки. Він дуже добре відрізняв індивідуальності і дуже добре знав, з ким про що говорити і хто його цікавить.

І це незважаючи на те, що він був зовсім молодий.

Власне, саме тому, що молодий і дуже гострий і чіткий розум. Я думаю, в чомусь це нагадувало розум Василя Стуса. Але я сказав би, що Василь Стус був більше зосереджений в собі. Може, мені тоді це було не так ясно, але пізніший, табірний період дуже випуклив і збільшив усі процеси і явища. І стало ясно, що він постійно працює над якоюсь думкою. Він людина інтенсивного внутрішнього життя.

Це позначалося на манері його спілкування? На тому, як він говорив з людьми?

Я думаю, що так. У нього була манера поблажливого ставлення до людських гріхів. Така, як у пізнього Чехова. Нічого, мовляв, він ще молодий, він, може, не мав нічого злого в задумах. Він був дуже доброзичливий. І я це сприймав як певну пасивність в міжлюдських стосунках. Тобто та пасивність, яка випливає з інтенсивного внутрішнього життя. Він жив своїми проблемами.

А ця його дивна поблажливість стосувалася і тих людей, які були наглядачами пізніше, і цих людей, які від КГБ наїжджали?

Пізніше ми з ним не зустрічалися. Я з ним спілкувався, якщо мати на увазі безпосередній контакт, лише до арешту. Ми з ним не зустрічались більше ніколи, крім листування.

Я думаю, що ця поблажливість, чи такий урівноважений спосіб підходу, змінився після арешту. Тому що він сприйняв арешт гостріше, ніж інші. Він поводився набагато гостріше, ніж інші. Він страшенно витрачався. У спілкуванні з кагебістами було найпростіше якось сприймати їх через димку.

Сприймати їх як якісь тіні, якісь суб'єкти. Не запам'ятовувати, не розрізняти облич, бо не було сенсу розрізняти облич. Це одне було обличчя. І розрізняти їх, диференціювати — це занадто і обтяжливо, і витратно, і нерезультативно. Але він був ранимий дуже. Я думаю, що та брутальність, з якою вони до нас ставилися, як до списаного матеріалу, як до тих, кого вже немає, з якими ще треба провести цю справу, але вони вилучені вже з життя і вилучені назавжди. Таке ставлення в кагебістів було завжди, ще тоді, коли вони були чекістами. Я маю на увазі ставлення до арештованого. Бо арештований, відповідно до традицій цієї держави, — це був чоловік, вилучений з життя. Малось на увазі, що він уже лише предмет інвентарю, як Василь пише. Так, як у тридцяті роки. Ніхто не мав на увазі, що такий-то, такий-то відбуде і повернеться. Якщо взяли — то взяли. І то все.

Ну і розстрілювали. Тоді простіше. А зараз більш затягнутий був період. Але ніхто не розраховував, що хтось буде повертатися. Брали назавжди. Тим більше, коли давали великі терміни. Я думаю, що це ставлення було найбільш дітткливим. І можливо, що воно викликало таку відрухову реакцію протесту тому, що коли людину називають злочинцем, їй хочеться тому, хто називає, відповісти тим же. І особисто я теж відповідав, що ви злочинці. То все так є нині, а в той час їм навіть і не здавалося, що вони можуть бути злочинцями, тому що їхня фірма є поза всяким осудом, поза всякими категоріями моральними. Вона є справедлива, бо вона втілює волю держави.

Отже, я повертаюсь до Василя. Тюрма була наповнена Василем.

Внутрішня тюрма КГБ?

Так. Було чути тільки Василя. Я ніколи не відчував ніяких слідів існування Івана Дзюби, не чув і ніякого голосу Івана Світличного. Бачив деякі вперті трошки сліди Надійки Світличної. Скажімо, десь вона написала ініціали пальцем на пилюці «Н.С.» у прогулочному дворику.

І ви знали, що це вже вона? Вона, наскільки я знаю, була трохи пізніше заарештована, ніж основна група?

Так, вона здається, у квітні була арештована. Але ніхто нічого не писав. Якась у мене була зухвала спроба завести розмову з Льонею Плющем. Це все було обірвано, тому що над нами ходив наглядач і дивився у всі дворики. Але я йому перекинув якийсь папірець. Мені здавалось, що й він перекинув. Льоня дуже активний був. А Василь почув мій голос з камери, і з дворика він озвався до мене. Там були маленькі камери, обернуті вікнами до двориків прогулочних. Дворики — це клітки кам'яні. Ми почали розмовляти, це була страшенно тривожна розмова, бо було ясно, що розмова записується і не можна сказати чогось по-справжньому. Але сам факт розмови чимось відрадний. І ясна річ, що це грубе, страшне порушення режиму. І я навіть досі не можу пояснити, яким чином вони пішли на те, чому наглядач не перервав. Але ми розмовляли хвилин п'ятнадцять. Він сказав, що він уже має звинува-

чення. А я навіть приблизно ще не мав звинувачення. Вони все ще прикидали, за що мене звинувачувати, тому я не міг йому нічого відповісти, коли він запитав, чи маєш звинувачення, за що тебе судять?

А хто основним свідком через вашу справу проходив? Селезненко свідчив по вашій справі?

Я навіть і не знаю, в кого був хто основним свідком. Там не було основних, бо справи не було. Селезненко не міг бути свідком істотним у моїй справі. Він єдине міг сказати, що він читав якусь мою річ, чи то «На мамине свято», чи «Собор в риштованні». Він був свідком. Він сказав, що був у мене в редакції і читав «Собор в риштованні». Я сказав, що він міг, можливо, читати «Собор в риштованні». Це лежало, це не була якась таємниця. Всі речі, які я писав, міг читати будь-хто. Отже, і він міг читати. Я би сказав, що він дуже схопився за те, що він, може, випадково і без мене читав. Він не був наступальний свідок. Він хотів якось цього уникнути. Але той його суддя взяв за горло і припер. «Ви в попередніх показах давали те-то й те-то. І якщо ви будете впиратись, ви можете опинитись знов там, де ви вже були». Він з ним розмовляв, як з цуциком.

Це Дишель був?

Нас судив один суддя. Тільки інші слідчі були. Але мені здається, що я трохи відходжу, якщо вам йдеться стисло про Василя. Чому тюрма була наповнена ним? Він демонстративно не приймав заданого тону. Тон був заданий якийсь фальшиво-підлий, що ніби ми теж зацікавлені в тій тиші, в тій глухонімоті, яка панує в цій тюрмі. Вони подавали знак, коли проходиш коридором, щоб у сусідньому коридорі нікого не було, такими фіглями диявольськими (клацає пальцями). У мене навіть часом складалося враження, що це чорт лопоче хвостом об стіну і дає оцим шелестом знати. Взагалі щось бісівське, щось нечестиве, фальшиве супроводжувало всі абсолютно жести. Навіть коли тобі вручали газету.

Читати вам можна було?

Нам давали тільки «Правду». І жодної помітки в тому не можна було робити, бо вона обходила всіх, ця газета.

А папір якийсь для праці можна було мати?

Можна було мати. Але ми ніколи не думали, що цей папір можна було взяти з собою. Я був готовий до того, що я пишу невинні переклади з Тютчева, якого я, до речі, вперше там став із задоволенням читати... Але я думав, що це заберуть. Я був впевнений, що це заберуть.

Завжди було чути, коли Василь виходить на прогулянку. Своїм кашлем, а кашель не заборонено, він завжди давав знати, що він вже там.

Я запам'ятав собі Великодній день. Було страшенно світле небо. Клаптик його виднівся з двох шибок вікон, які виходили в маленькі дворики, на Софію. І доноситься дзвін. А вже від тієї бабусі, яка нам видавала їжу, я ви-

питав, коли Великдень. З великими труднощами випитав. Це Великдень сімдесят другого року.

І тоді з тюремного дворика чую голос: «Господи, яке небо!» І якесь зітхання. Так було добре чути з цих двориків. Але ніхто не зважувався на таке демонстративне порушення. Василь зважувався і на таке порушення, коли в коридорі його проводили і дали йому, очевидно, повідомлення, що його везуть до психіатричної лікарні. То він в коридорі попередив: «Мене везуть до божевільні!» Криком на весь коридор. І все це страшенно нагнітало атмосферу, тому що всіх кудись хапають, всіх кудись везуть. А це вже мобілізує. Треба якось реагувати на це.

Потім, вживання слова «кагебіст», «кагебісти». Коли його голос було чути, то неодмінно було це слово. Це говорило про страшенно напружені стосунки, які, зрештою, відбивались і в його паперах.

Він багато протоколів не підписував. А непідписані протоколи, безперечно, говорять про відсутність будь-якого контакту зі слідчими.

Пане Євгене, трошечки вернімося назад, якщо ви не проти. Може, вам запам'яталися якісь розмови з ним?

Типова була ситуація, коли Василь приходив до мене в «Ботанічний журнал». Ми виходили курити в коридор або розмовляли в редакції. Він завжди мав якийсь переклад. Це були в основному переклади з Рільке. Була в мене літературний редактор Зінаїда Костянтинівна Піскорська, дочка одного художника. Дуже заслухана в поезію. Вона страшенно цінувала і любила Василя. Поява Василя завжди супроводжувалась літературною сторінкою. Він щось читав. Щось було завжди недокінчене. Мені здавалося тоді, що переклади дещо кострубаті, тому що він приходив з тим, що в нього було на думці, що було в роботі. Його цікавили враження.

А як він реагував на якісь зауваження? Навіть якщо вони були для нього не зовсім приємні?

Дуже конструктивно. Це було для нього тільки предметом для думки. Емоційної реакції в нього не можна було схопити.

Коли говорити про його стосунки із класиками українськими, то які в нього були симпатії чи, може, предмет особливих думок?

Я думаю, що це з листування видно. Він в останній період писав на цю тему. А так, щоб ми часто про це розмовляли, не думаю. Я сказав би, що в нього було досить диференційоване, відмінне від інших ставлення до кожного із класиків. Він дуже індивідуально сприймав, дуже безпосередньо висловлював думки. І здається, що все це коливалося, як і в кожного. Воно не коливається там, де приймаєш загальну мірку.

Навіть щодо Шевченка, де найлегше прийняти цю загальну мірку, в нього теж була така непроста думка, наскільки я знаю.

Це виявилося найбільше в тому спірному ставленні до християнства, яке він висловив в «Таборовому зошиті».

І в листі, здається, до когось. Чи були у вас іноді розмови такого філософського спрямування?

Він цікавився екзистенціалізмом. У нього було багато літератури. І досі в мене залишилося кілька книжок його. Я сказав би, що з усіх моїх знайомих він, може, найбільше розмовляв на філософські теми. Він орієнтувався і досить вільно провадив розмову на філософські теми. То не було випадковим збігом або випадковим вживанням слів. Він жив цими поняттями. Він зовсім невипадково вчитувався в Рільке. Рільке вимагає великої попередньої підготовки. Я думаю, що й Тичину він обрав як предмет дослідження зовсім не випадково. Він хотів натрапити на свою тему. Йому тема ця не давалася. Я не пригадую, чи не Маяковський був предметом його вивчення в аспірантурі. Десь я зустрічав в паперах, і він, пригадую, висловлював захват, що треба ж було, щоб ти знайшов отаку тему — «Собор в риштованні»!

Це говорило передусім про те, що він тієї теми не знайшов. Він шукав. Він відчував велику силу. Ця сила потребувала реалізації.

І відповідного матеріалу для цієї реалізації.

Тичина був досить вдячним матеріалом, з одного боку, а з другого, ще мабуть, був не час його досліджувати, тому що матеріалу не було, не було публікацій. Але він дуже інтенсивно працював над цим. Мені здається, якщо б дали йому можливість працювати...

В мене є одна річ, яку я десь опублікую. Я нещодавно, коли приїжджали Світличні, знайшов стенограму його виступу на обговоренні поезії Воробйова. Я пам'ятаю цей виступ, пам'ятаю цей вечір. Але я зараз прочитав цю стенограму і зрозумів, що він дуже готовився до цього виступу. Він виступив у ролі дуже уважного, дуже вимогливого і безкомпромісного критика. Там є різні виступи, і цікаво було б зіставити. Доля дала мені цю стенограму.

Це надзвичайно цікаво. Я знаю вже пізніше оцінки Воробйова. Пам'ятаю, коли я вже прийшов до університету, яке було ставлення до Воробйова. Щойно Воробйова з університету вигнали з філософського факультету.

Я в шістдесят сьомому прийшов в університет.

А ви були на тому вечорі в «Україні», коли стався той його виступ, коли він публічно заявив людям, далеким від поетичних вечорів...?

Я думаю, що то тільки тепер публічно про нього дуже заявлено. А в той час це був виступ Івана Дзюби. Власне, тоді було якесь непорозуміння в інформації, і коли Іван мене запрошував на цей перегляд, я думав, що це буде звичайний фільм. Він мені не встиг нічого сказати, і мене там не було. І потім я вже дізнався, що то була велика подія.

Взагалі всі ми носилися з ідеєю протесту проти арештів, і якось порізному пробували. Я носився з цією ідеєю від самого початку і радився, як би це можна було зробити. Я вибрав таку форму. Тут якась була така собі маріонеткова фігура націоналіста, який повернувся. І влаштували кагебістську прес-конференцію в будинку архітектури. На цю конференцію вони запросили передусім, розуміється, себе. Але і я був запрошений з інституту ботаніки плюс парторг. І от я подивився...

Так багато кореспондентів було там іноземних! І цей чоловічок, який розказує про якісь там заморські справи. І Смолич, який з виглядом сфінкса слухає це все, головує. А я тим часом гарячково думаю, як дати кореспондентам знати про те, що в нас пройшли арешти. І я пишу записку приблизно такого змісту: «Яке значення для нас може мати все те, що ви говорите, в той час, коли в Києві прокотилася хвиля арештів, і в тюрми саджають людей за те, що вони книжки читають?»

Було багато записок, і всі вони потрапляли в тенета, в сітку. Через президію, розумієте. А тут знагодився Сергієнко, якого теж туди запросили для навчання, для постраху. І я йому дав цю записку. І він прямо відніс цьому чоловікові, що звітувався за свою діяльність, і дав йому в руки. Але це був пройдисвіт страшенно одшліфований. Він прочитав цю записку українською мовою. А ці балбеси української мови не розуміють!

Він прочитав вголос, але так, як читають записку, побіжно.

Я дуже виразно це написав і підписав своїм прізвищем. Навіть, здається, написав «український критик Євген Сверстюк», бо багато записок. І потім вони мали клопіт з тим. Їх розслідували. Вони страшенно любили розслідувати. А тут все було готове. І все вийшло страшенно невдало. Він прочитав побіжно. Ці заворушилися. Що таке? А їм же ніхто не перекладає. Не міг я йому по-російськи, коли він явно не володіє російською мовою. Але треба було поросійськи написати. Потім і Дзюба говорив, що як би ти написав поросійськи, то все ж таки він повільніше читав би, і це було б доступніше. Словом, закінчилося це тим, що той вмить зорієнтувався: «А от, власне, для того я і виступаю, щоб знали, до чого приводить отаке читання таких книжок». І кагебісти влаштували йому бурхливу овацію. Іноземні гуси загелгали між собою і зрозуміли, що щось нецікаве для них. Потім Коротич, коли ми виходили, показав мені на мігах: «Бач, навіщо тобі було, все одно нічого не вийшло».

Коли я виходив, а ми там роздягалися, то вже було навколо мене шпиків не менше п'яти, щоб простежити, чи не буде більше в мене спроби законтактувати з цими кореспондентами в коридорі.

Отже, така ідея десь заявити була в кожного з нас. І найкращу форму вибрав Іван Дзюба, коли в кінотеатрі на такій імпрезі... Я думаю, він сам не дуже уявляв, як це буде, але момент був вибраний дуже добре, і ясно, що всі, хто там був, кожен заявив по-своєму. Була страшенно збуджена атмосфера. Але ясна річ, що кожен у своїй манері. І Василь в дуже чіткій, властивій йому манері.

Я його називав при зустрічах Базилеос. Я не можу пояснити вам, що в цьому було, але я сказав би, що в цьому грайливому тоні був характер наших стосунків. Десь він говорив Шумуку, вони з ним були на одній зоні в Мордовії, що я хотів зблизитись з Євгеном, але він завжди якось уникав. Я не можу зрозуміти, що за цим ховається. Шумук мені це передав, як точний вираз. Здається, в його спогадах це фігурує. Я просто думаю, що ми спілкувалися на чисто літературно-філософському рівні.

А чи не можете сказати, які стосунки були в них з Іваном Світличним?

Вони були раніше знайомі, ще, мабуть, з інституту літератури, оскільки Іван був причетний до інституту літератури. І в них були дуже теплі, дуже сердечні стосунки. Я думаю, що там теж не було такого зближення, тому що Василь був людиною егоцентричного складу, людиною творчою. І основною формою його життя було творче життя. Скільки б там не розмовляли, але теми завжди зводилися до проблем культурних, філософських, чи актуальних ідеологічних, чи історичних.

У розмові він був дуже уважний слухач. І були дуже чіпкі якісь спостереження. Інколи хотілося його думку запам'ятати, записати. Він був дуже активний, дуже активна увага, дуже активний спосіб мислення, і нестандартний.

А як на жарти реагував?

Він любив жарти. Я сказав би, що з ним було легко жартувати. І важко уявити, що з ним можна було посваритися, що могли бути з ним натягнуті стосунки. Я думаю, що в основі цього лежить якась його шляхетність, безкорисливість. Він ніколи не тягне нічого до себе, йому нічого особисто для себе не треба. І тому кожна зустріч з ним була на якомусь такому рівні безкорисливому. Я пригадую, як я востаннє з ним пожартував. Кажу, Василю, буду дарувати тобі свою книжку. А навколо шпики, спереду шпики, ззаду і мої шпики, і його шпики. А ми тільки підходимо до КГБ, бо ми йшли чи до його місця роботи, чи щось. Василь навіть не сміється, а так дивиться. Я беру карбованця, купую журнал «Дніпро» з моєю статтею під псевдонімом, розуміється, і кажу, чи з автографом тобі дарувати, чи без автографа?

— Як це тобі вдалося надрукувати?

Кажу, бачиш, вдалося. Це мені замовило видавництво «Молодь». Наче й договір був підписаний, але в них там ніяких правил нема і ніякої відповідальності. Був дзвінок... Вони схвалили цю статтю про Лесю Українку. І навіть показували іншим: отакі нам передмови треба писати. Але я не мав ніяких ілюзій, що воно прийнято, бо вже залежить від того, як буде нагнітатися навколо тебе атмосфера. Розуміється, вона була пригладжена. І, розуміється, повідкидали всякі там моменти, які викликають увагу певного кола людей, які ідуть в нестандартному руслі. Але, зрештою, це було прийнято. А потім вони мені її повернули. Повернули без усяких пояснень. Не може бути надруковано. В цей час не треба було ніяких пояснень. Не може, і всі розуміють, що не може. Що замовили? «Може, ми вам якимось іншим способом потім оплатимо».

У журналі «Дніпро» був такий Володя Соботович. Він завідував відділом критики. Теж дуже шляхетного складу і дуже тихий і делікатний хлопець. Він рано помер. Я в таборі отримав «Літературну Україну» з некрологом. Щось я йому колись написав про Тургенєва, під псевдонімом, розуміється. До дати, якийсь там ювілей. І він після того почав мене називати Іваном Сергійовичем по телефону. Так що по телефону все було закодовано. Ніхто не знав, тільки він один знав. Він один був дуже зацікавлений. Він був чоловік з тонким добрим чуттям літературним. Спершу я підписував прізвищем приятеля, Володимир Швидкий. Псевдонім у той час не влаштовував. Досить гратися в псевдоніми! А так реальна особа. Хто буде перевіряти, чи ця особа писала, чи ні. Він викладач психології, ще з аспірантури знайомий. А потім ми скоротили його прізвище на Швид.

Мені здається, що та стаття про Лесю Українку під цим псевдонімом. До речі, це дуже неефективно було. Ніхто якогось Швида не буде читати. Хіба що випадково.

Так. Люди звертають увагу на прізвище і читають автора.

Або бувають навіть такі випадки, що нібито прочитав, а потім, коли дізнається, каже: «Чого ж-ти не сказав? То я ще раз прочитаю». Це буде пікантна обставина. Вона важлива в усі часи. І навіть у старі часи вона була важлива, бо читаєш автора.

І тоді, пригадую, Василь запитав, як це мені вдалося.

— «То добре, прочитаю». Але це був гумор, мені здається, який вже гнітив. Дуже відчувалося згущення атмосфери. І я сказав би, що найстрашнішим, найбільш похмурим симптомом змін була фотографія в газеті нового шефа КГБ. Шефи КГБ були передовсім шефами КГБ. І ніхто не чекав нічого. Але подивишся на це тупе, грубе обличчя начальника районного відділення міліції Федорчука, який в чині генерала!.. Це було настільки відразливо, що якось всі ми відчули, що стало душно від цього. І я до такої міри це емоційно

прийняв, що коли мені натякали, розуміється, з його вказівки про зустріч із ним, коли я був вже заарештований, я відмовився зустрічатися. Я просто їм сказав, що мені здається, що ви маєте цілком достатні повноваження від нього вести розмову зі мною. Він хотів персонально зустрітися, бо то ж були головні зеки. З кількома він зустрічався персонально.

Це були зустрічі, так би мовити, характеру обробного, до чогось вони схиляли?

Я можу судити не на основі зустрічі, бо її не було. Але, наскільки мені відомо з різних даних, вони мали познайомитися із зеком на всіх рівнях. Я думаю, що йому просто потрібно було мати особисте уявлення і, по можливості, взяти якусь інформацію. Власне, це мета кожної слідчої зустрічі — отримати максимум інформації. Але цілком натурально, що він закидав кожному якусь загадкову фразу, з якої мало випливати, що чим краще ти будеш поводитися, тим краще це буде для тебе, і, зрештою, підеш на волю.

Пане Євгене, чи було за час вашого слідства згадано прізвище Стуса?

Розуміється, прізвище його фігурувало. Наприклад:

— От ви зустрічалися такого-то числа, пригадуєте, отаке й отаке число?

Я кажу:

— Не пригадую такого числа.

— У Василя Стуса. Там виступав такий-то, такий-то, там обговорювалась й така-то, така-то публікація чи стаття.

Я мав, в усякому разі, цілком чітке уявлення, що Василь Стус не дає ніяких показів ні на кого. Там бували дітклиі моменти, які мені не подобалися, з приводу інших. Я не сказав би, що тут можна закинути людині, що вона на тебе дає дані. Я не міг би так сказати. Я би сказав, що чоловік допускає занадто широкий діапазон розмов, які вже стосуються інших. Бо для них було цілком ясно, що коли той каже, я з таким-то, з таким-то, з таким-то чоловіком однодумці. Я не казав ніколи, що ми однодумці. І Василь не казав ніколи, що ми однодумці. Це ваша справа виводити, що таке у вас однодумці, що таке думки. У вас є свої поняття, у мене свої.

Якщо вас цікавить думка підписана, ви її маєте, я її підписав. Все, коментарів нема. То жорстока форма розмови на цю тему, а не така невимушена, легка, яка дає підстави їм потім снувати павутину. То я відчував, що Василь дуже коректно, дуже чітко відмежовується від усякої розмови, яка може бути використана на іншого. І я думаю, що в цьому відношенні на Василя ніхто не тільки не міг би нічого сказати, а не міг і відчути якогось невдоволення. І може, це є, власне, характерною ознакою його чуття міри, морального чуття.

Чи було у вас, коли суд ішов над вами, відчуття, що суд — це є спектакль? Що рішення уже відоме наперед?

І так, і ні. Взагалі людина в житті знає набагато більше, ніж вона дозволяє собі знати. І людина, знаючи щось, живе так, наче вона того не знає. І ці всі логічні побудови, які в нас були безпощадно доведені до кінця, знову вранці не діяли, бо тобі треба жити. З тими всіма знаннями і з тими висновками, які безпощадно послідовні, жити не можна. Тобі завтра треба знов йти на допит після тих підлих процедур, коли через вічко, хоч ти, може, один в камері, заглядає наглядач і питає: «Кто на «ес»? То був усвоєний метод тихенько запитувати: «Кто на ес? Готовьтесь к слєдователю». І знову таки йдеш на слідство, зовсім не збираючись цілком викладатися. Якщо ти будеш цілком викладатися і якщо ти будеш гостро все сприймати, ти ніколи не поведеш правильної гри. Це гра в шахи, кожне слідство. І це має бути гра без емоцій. Її треба проводити дуже уважно, бо на твоїй неуважності робляться всі справи. А в мене було таке уявлення, що це важливо. У той час, коли можна було дозволяти собі все, знаючи, що все одно будеш мати сім і п'ять. Якщо б в мене була така ясність, що сім і п'ять, я б собі абсолютно все дозволяв, тому що ти вже ж партію програв. Програв і остаточно. Тепер ти можеш дозволяти собі будь-які художні ходи. Отже, ця свідомість і була, і не була. І вони на цьому дуже багато грали. І зокрема, я думаю, що і у Василевому випадку вони на цьому грали.

— Ну що у вас таке? Ну чого вам жертвувати життям? Що ви встигли зробити? Ну, вірші написати, кілька тих віршів. Ну, десь там виступали. Чого ви рветесь на барикади? Ви подумайте.

Якась така могла бути розмова з ним, яка, зрештою, і спровокувала таку примирливу заяву на суді, бо в ній теж була своя логіка. І це взагалі людям не властиво, рватися, так як більшовикам на плакатах, які заявляють, як вони ненавидять ворогів.

Чи ви бачилися з ним вже після того, як отримали вирок і доля вас розкидала в різні місця?

Ми були глухо ізольовані. Він в Мордовії, ми не так глухо зі Світличним, хоч теж глухо. Але принаймні хоч якісь звістки можуть бути. Він на тридцять п'ятій, я на тридцять шостій у Пермській області, у межах сімдесяти кілометрів. Часом у лікарню хтось їздив і якісь чутки отримував звідти. Про Василя нічого, але вони весь час пам'ятали про наш зв'язок. І часом приїжджали люди з тієї зони, привозили вірші Василеві. Я думаю, що нічого не було випадкового. Їх дуже цікавила реакція, взаємини. Я пригадую, як я написав одного разу заяву з приводу становища Василя Стуса. Щось я дізнався. Заяву в прокуратуру. Це може здаватися дивним, але така заява читається дуже уважно, і вони надають цьому значення. Вони зразу затарабанили на якомусь рівні, щоб не було ніякої форми взаємопідтримки, і щоб один не знав про одного. Що я знаю — щоб Василь не дізнався. І боронь Боже, щоб він дізнався, що я написав таку заяву. Це для них було дуже важливо. У них були якісь внутрішні правила гри, яким вони надавали значення.

А ви попали тоді зразу в Пермську область, чи це було вже пізніше? Я маю на увазі ВС тридцять шосту?

Я потрапив від самого початку туди. Вона була запланована в Києві. То цілком ясно було. Там випадковостей немає. Це все розподіляється в КГБ.

І коли ви вийшли з тридцять шостої?

Після семи років. Я виходив у тридцять п'яту, але то на короткий час, на три-чотири місяці.

Чи ви бачилися в тому проміжку після його заслання і до другого його арешту?

Ні, я був в той час на засланні. Ми з ним листувалися. Я сказав би, як на зеківські чи засланські умови, досить регулярно. Мені ще треба буде зібрати ці листи. Але Василеві листи дуже відрізнялися чіткою послідовною постановкою актуальних питань, пам'ятаючи, що наші листи перефотографовуються.

Дозволялося писати листи, коли ви вже на засланні були, так?

Розуміється, так. Засланець із засланцем міг листуватися. Я вперше від нього отримав Євангеліє. Для нього це була дуже дорога книга. Він дуже хвилювався, чи я отримав, бо він навіть оцінив висилку, щоб бандероль не пропала.

Разом з тим це був погляд нечіпкий. Я сказав би, відсторонений. Він ніколи на вулиці не помічав сторонніх людей, яких йому не треба помічати. Він ніколи не цікавився дівчатами.

Зовсім ніколи?

Ні, він був одружений і, я думаю, що він цікавився. Але це характерна його манера не бачити того, чого йому не треба бачити. Він не блукає поглядом по вулиці. Він завжди зосереджений, або навіть скаже щось різко з приводу таких прилипливих дівчат. Дуже різко.

Чи вам відомо щось про стосунки Василя Стуса з Аллою Горською?

Він вдома в них бував. Я сказав би, що він менше бував, ніж інші, бо він жив у Святошині після одруження. А ми його фактично знали після одруження. То далеко їхати. Він не завжди знав, коли збираються, тому з ним були не такі часті зустрічі в Зарецьких, але на запланованих акціях він був. І він був відразу якось своєю людиною. Це було дуже характерно для Василя Стуса. Він був порівняно з нами студентом. Він одразу ввійшов і став своєю людиною. Я сказав би, що це велика міра присутності і заангажованості у справі. Він одразу брав на себе те, що міг зараз взяти. Там було багато зівак, багато людей сторонніх, багато завсідників і балакунів. А Василь належав до тих людей, які приходять для того, щоб щось нести, щоб підставляти плече. Я

пам'ятаю кілька зустрічей, де якісь питання обговорювались. Він був дуже діяльний, подавав якісь ідеї.

Чи було у вас відчуття перед арештом, що він себе готував до такої долі, яка неминуче мала його спостигнути?

Він це відчуття заглушував. У нього була така манера: «Та, що буде, то буде!» Він навіть часом говорив, ніби зовсім не рахуючись з реакцією, як то часто говорять старі люди, повторюючи кілька разів: «Чуєш, що має бути, то буде». Це були слова, які закривали куртиною внутрішні переживання. Вони могли бути різні, але слова зовні заспокійливі. Я сказав би, що жоден з нас не готовився до арешту, хоча був готовий до арешту. Не готовився тому, що не було складу злочину. На той час нас нікого не можна було брати, якщо був нормальний, правовий стан. Це в період якогось сказу вони починають хапати. А так нічого не було, ніякої такої підпільної діяльності.

Я сказав би, єдине, що було трохи необережне, ми це відчували, що якщо книжка видана за кордоном, то її треба показувати другим і давати читати, але мовчки. Особливо в тих приміщеннях, де підслуховується. А Василь цього не вмів: «Та чуєш, якщо вже того не говорити, то про що говорити?» Він не міг звужуватися аж до такої міри. А разом з тим в цьому був якийсь сенс, тому що наявність виданої твоєї книжки в тебе це вже є підстава для обшуку. Ти себе видаєш.

Були намагання схилити вас до покаяння чи покаянного виступу в пресі?

У таборі?

Так.

Були постійно в різних формах. Але з кожним це було індивідуально.

Один не витерпів, я знаю.

Не тільки один.

Я тільки Бердника знаю.

Я думаю, що й з Василем було таке, тому що його ж возили до Києва. Коли возили до Києва на перевиховання, то це означало, що якась надія у них могла бути. Мене навіть не возили, тому що характер розмови на слідстві і особливо після слідства був такий, що я не допускав ніякої розмови з ними. Тобто, вони не мали ніякого кредиту. Вони були настільки люті, що мене на етап випровадили без мішка для речей. Перед етапом є такий офіційний момент побачення і передача на етап. Вони сказали дружині прийти у п'ятницю, а в четвер мене відвезли. Мені якийсь злодій, якого мені підкинули в камеру для розмов, дав свій мішок з-під цукру, і я там поклав свою шапку, піджак, і ще щось. Там була настільки підкреслена злість, що про якусь розмову з ними не могло бути мови. Весь час у нас була така холодна і зневажлива дista-

нція. Я з ними розмовляв, як з жуліками, підкреслюючи, що вони жуліки, і маючи всі підстави говорити їм це. І вони це відчували.

І, звичайно, це викликало їхню реакцію?

Вони не дозволяли собі реакцію. Наприклад, коли я одного лейтенантика, який спробував якось розмовляти в присутності інших... З Крижанівським приїхав.

Степан що, приїхав вас обробляти і агітувати?

Звичайно. Це цілком натурально. І цей лейтенант став, це не лейтенант, а мабуть, майор був, став в якусь позу, і на самому початку дав зрозуміти, що я злочинець. Я кажу, що я не збираюся характеризувати кожного з вас як злочинців, ви собі це носіть в собі, але якщо ви хочете зі мною розмовляти, то тримайтеся рамок пристойності. Я йому дуже зневажливо сказав, що таких лейтенантів, як ви, в мене було так багато, що аж в очах туманіє. Я не хочу з вами розмовляти і вас розрізняти.

— Я сєржант, — каже він. — Я не лейтенант.

— Воно видно, що сержант.

Я повернувся і пішов. Але ж вони везли Крижанівського, а той дурак зірвав всю розмову. Тоді той місцевий, Утиря був такий кагебіст, завернув мене вже з порогу і каже: «Ми не дамо йому розмовляти».

Він справді сів як кошеня і мовчав.

Дивовижно, що такі люди, як Степан Крижанівський, зголошувалися на такі речі.

Я думаю, що він не смів відмовитись. Причому в нього була така жалюгідна роль:

— Чи ви мене впізнаєте?

Я по-російськи, а він по-українськи. Я з ними ніколи не переходив на українську мову, коли мене питали:

— Ну, как обычно?

Я кажу:

— На языке конвоя.

— Но мы же не конвой?

— Это вам так кажется.

І тоді Крижанівський:

— Ну, ви бачите, ми тоді взагалі хотіли порозмовляти, як вам тут...

Я кажу:

— Про що? — по-російськи кажу, звичайно. — Про що порозмовляти ви хотіли? Ви, може, якісь маєте судження про ті справи, за які мене судили?

— А за які вас справи судили?

Я кажу:

— Ви приїхали сюди, очевидно, познайомившись зі справою?

— Ні, нам, — каже, — не дали.

— Так, — кажу, — за кого ж вони вас приймають, коли вас возять, як кота в мішку.

А йому справді не дали читати нічого. Його, як дурника, привезли. Я думаю, що він не смів відмовляти.

Напевно, не він один. Все-таки на той час вже доктор наук.

Воно все було настільки залякане, настільки підпорядковане.

Чи були українці серед наглядачів?

Звичайно, були.

Вони відрізнялись чимось від інших наглядачів?

У тюрмі Київській були майже всі українці. А там Руденко був, потім Рак, замаскований якийсь євнух, національний гібрид.

У Кучино?

Так, в Кучино.

Новицький там був.

Новицький? Я не думаю, що він був українець. Але це дуже паскудного типу... Я не знаю, які підстави думати про Новицького.

Василь Овсієнко казав, що він одного разу навіть говорив українською з ним і згадував навіть Загребельного.

Переді мною Новицький ніколи не виявив свого походження, хоча, я мушу сказати, що не було нагоди, тому що в моєму випадку вони дуже боялися зближуватися. Це я помітив, коли я з Козачковим (який і досі сидить, до речі) сидів в одній камері і він запропонував якийсь обмін, до бритви якусь деталь. Вони охоче з ним розмовляли і дуже боялись, коли я присутній був. Тобто там був встановлений такий режим, щоб все, що зв'язане зі мною, доносити в КГБ. Те, що з Козачковим, можна не доносити. А вони боялися засвічуватися в якійсь формі. Тому в мене було виключено, щоб він виявився, хто він такий.

Ви найраніше з українських в'язнів попали в Кучино. А Василь туди попав, коли вас там вже не було?

Так. Але я був в Кучино не на особливому режимі. Василь був на особливому, а я на суворому. Спочатку це було в самій назві — «особый лагерь строгого режима». Тоді стали домагатися через прокуратуру, що значить «особый». Цю назву зняли, але він залишився «особым». Тридцять шостий відрізнявся від тридцять п'ятого. Дуже відрізнявся. Коли я переїхав у тридцять п'яту, то я потрапив як на курорт. І вони самі, коли я потім повернувся, цитували мій вираз про те, що я побував на курорті.

А в тридцять п'ятому був Іван Світличний, Глузман...

Так. Тоді нас поміняли. Їх чотирьох кинули на тридцять шостий, а я був на тридцять п'ятому. Але їх відпустили, крім Славка Глузмана, з яким ми ще

зустрілися. Світличний поїхав на заслання, він мав термін трохи коротший за рахунок того півроку, який він відсидів колись. Потім Марченко поїхав і Калинець поїхала.

А тридцять шостий відрізнявся в усіх відношеннях. Там був гірший конвой, гірший начальник. Там Фьодоров був як втілення розбещеності.

Там був набагато гірший клімат, мікроклімат. Це було в болоті. Там була набагато гірша вода. А тридцять п'ятий нагорі, навколо ліс. І весною там взагалі блаженство. І внутрішні умови, звичайно.

Коли я потрапив на тридцять п'ятий, вони зразу для знайомства покликали начальство табору і офіцерів. Я пам'ятаю, що Осін запропонував цигарку. То дуже незвична форма розмови, що навіть з цигарками.

Фактично, основний начальник у таборі — це кагебіст?

Звичайно, так. Але мене здивувало, що опер там Букін був в той час на тридцять п'ятому. Він щось там розвідував. Він любив козла ганяти з поліцаями. Але він досить м'який був, як би його сказати, в розвалочку, в розминочку. У той час коли на тридцять шостому він аж захеканий бігав.

Я чого питаю, бо був такий Ченцов в останні роки в тридцять шостому і мав не раз з Василем такі різкі зустрічі. Ченцов Володимир Іванович. Він був кагебістом у тридцять шостій зоні, а потім, як цю зону ліквідували, він став у Чусовому начальником КГБ. І він давав інтерв'ю Чусовській газеті, що, мовляв, приїхала кіногрупа, перепоховання і так далі. Там були звинувачення на його адресу. «Так, я працював в цій зоні, але нічого не мав до тих справ, бо це управління внутрішніх справ тим займається». Вони роблять вигляд, що вони до тих в'язнів нічого не мають. Формально це так, а фактично ні.

Інколи це виявляється дуже прямо. Я пригадую, як перед одним побаченням Фьодоров позбавив мене побачення за якусь там дрібницю. І я дуже розлютився і вперше в житті пішов в кабінет цього кагебіста. То дуже змінюється ситуація. Якийсь час вони тебе ловлять, а якийсь є час, коли ти їх можеш ловити, бо він не може того не зробити, що йому там сказали. І коли ти відчуваєш, що кон'юнктура стала і пішла в протилежному напрямку, то на цьому можна щось виграти. Це було надзвичайно цікаво. Буває, таке находить. Які я речі йому говорив! Він залякано стояв в куточку, майор-кагебіст, я забув, як його прізвище, і сказав: «Вам будєт свіданіє». Причому, чим я йому погрозив? Тим, що я завтра піду в тюрму. Ніби я пішки можу піти в тюрму. Потім цей Фьодоров, який так старанно чіплявся, він же ж і був змушений мені повідомити, що це розпорядження його про позбавлення побачення ліквідується. Він як маріонетка. Там навіть не йшлося про збереження лиця. Той може смикати і робити з ним що хоче і не рахуватися з тим, що йому треба зберегти цільність ролі.

Коли говорити в широкому плані, не конкретному, як ви думаєте, хто судив Стуса, вас і інших? У широкому розумінні.

Я думаю, що це було винесено на якомусь рівні мафії з участю ЦК і КГБ. На якійсь нараді було винесено рішення про терміни.

Для нас кількох, тих, що були в першій черзі, були визначені терміни максимальні.

В якій дотичності до того всього перебували ті люди, які з обуренням виступали на сторінках преси, які теж судили, але вже по-іншому?

Мені здається, що нас глухо поховали і не оголошували в пресі.

Я знаю, в сімдесятих-вісімдесятих роках, не пам'ятаю точно в якому, була стаття про Стуса, де згадувалось прізвище Стуса в ряду інших. І потім був фільм випущений, який називався «Їх ремесло зрада», як не дивно, режисером Шкляревським, який зараз зняв «Мікрофон», де було це каяття Бердника. І там називався цілий ряд прізвищ. Чи не лежить на тих людях, яких ми називаємо народом, на таких, як я, доля вини за те, що сталося з Василем Стусом і іншими?

Я думаю, що тут треба диференціювати. Звичайно, ті люди, які з готовністю приєднувалися до підписів з осудом, на тих людях безперечно лежить велика моральна вина і моральний злочин. Якщо говорити про те, якою мірою вони визначали долю Стуса чи долю іншого, якою мірою вони зумовлювали цю долю, я б розширив це коло. Якщо б у нас було більше людей живих, активних, які б брали на себе обов'язок, які мусили б грати якусь пристойну роль, і таким чином мусили б потрапити в об'єктив, то Стус міг би і загубитися в їх числі. Він би не так виділявся, якщо б в нас була активніша інтелігенція, якщо б навіть з цієї інтелігенції більше було людей відважних і активних, які підтримують. Якщо б не було таких, що вмивають руки, а нині... Я, наприклад, запам'ятав собі, як акуратно і систематично вмивав руки Щербак. То так ставити питання, як вони ставили, не можна було б. Але можна було ставити питання тоді, коли є всі умови ставити експеримент шуліки, що одбиває од стайки одного голуба, а тоді йде полювання за одним голубом. Вони маленькими групками душили. І тоді дуже важко було зносити таку форму ізоляції. Йдеться зараз не про те, яка міра вини людей, бо кожна людина діє відповідно до своїх сил, до своїх моральних сил, до своєї одваги. Але, здається, що в такому силовому полі, яке могло скластися при більшій кількості активної інтелігенції, була б трохи інша гра. Чим би воно закінчилося, годі судити, але розумово експериментувати можна. Власне, йдеться саме про куль-

турну інтелігенцію. Адже є дуже багато людей, які своїми нібито невинними заробітчанськими публікаціями робили підлий фон.

Того самого Василя можна було б рятувати тими ж псевдонімами. Якщо б було десяток таких, як Володя Соботович, то всі були б врятовані. А у всіх редакціях були такі люди. І, зрештою, вони нічим особливо не ризикували, нічого б їм особливо не було.

Коли б Володю виявили, звільнили б з роботи, звичайно. Але він від цього не пропав би. Він знайшов би собі іншу роботу. Це, з одного боку, брак активності, а з другого боку, — вияв підлої активності. Було дуже багато не тільки доносительної підлої активності, а такої охочої кон'юнктури. А ця охоча кон'юнктура теж виставляла тло для кримінальної характеристики людини, що не поділяє цієї підлості.

Якщо зараз дивитися на тих людей, які якимось чином вплинули на структуру національної свідомості української, на такі постаті, як Сковорода, Шевченко і так далі. Як з ними співвідноситься поезія Стуса, його доля і життєвий подвиг? Якби вам прийшлося цьому подвигу знайти коротку дефініцію, в чому полягає цей життєвий подвиг Василя Стуса?

Мабуть, треба було б відокремити особисту поведінку Василя Стуса від його творчого подвигу. Все ж таки він зробив подвиг тим, що в тих неймовірних умовах здобувся на те, щоб мислити чесно і щоб це проводити систематично. Що, маючи звичайне самолюбство поета і прагнення бути публічно відомим, абсолютно зректися цього, абсолютно тим не цікавитися принаймні в межах нашого сприймання. Бо він не міг бути байдужим до цього, це природно. Але він жив так, наче цього нема. Тобто він жив аскетом. Він жив на мінімумі. Я думаю, що в цьому подвиг. Що коли твоя нація гнана, ти є гнаний і ти вибираєш собі долю найгіршу. Власне те, що визначив якось в період війни Екзюпері. Якщо ти хочеш бути собою, то ти маєш бути діяльним, ти маєш бути учасником. Як це не абсурдно, але ти не маєш права бути винятком.

Багато хто думав, що письменник повинен мати собі запасну, легшу позицію для самозбереження. Але в даному разі навіть не йдеться про те, щоб втікати від головної теми в другорядну. А йдеться про те, щоб зберегти національну ідентичність, щоб зберегти національне лице в той час, коли це лице є об'єктом інтенсивного обстрілу. Я сказав би, що Василь Стус серед нас усіх найбільш послідовним виявився в цьому. Він не зрікся нічого того, що було проскрибоване і що було так жорстоко переслідуване. Він навіть не зійшов на сусідню ниву, хоч, будучи перекладачем Рільке, він міг легко зійти. У тому відношенні був ще такий самий послідовний Валерій Марченко. Він ніяк не хотів братися за якусь іншу тему, він ніяк не хотів відмежовуватися від цього загроженого поля.

Як ви вважаєте, якого характеру зараз буде вплив Стуса на літературу взагалі українську, зокрема на поезію? Чи вас не лякає трохи цей потік Стуса з усіх боків, з усіх газет і журналів, ніби відкрилися шлюзи скрізь, де вони тільки були?

То слабість нашого часу, часу легкописання, легкодумання, безвідповідальності, такої легкої моди, яка, власне кажучи, не є модою, а щось таке як стадне захоплення, чи що. Це все минеться, з часом. Я думаю, що постать Стуса не потоне в цьому. Але зате до тих, кому ця постать доступна, вона дійде. І він знайде своїх справжніх цінителів і своїх справжніх критиків. Може, їх ще і немає, швидше всього.

Як і читачів, можливо. Їх дуже мало.

Я хотів сказати з приводу його місця, яке за ним намічене в історії літератури. Я думаю, що він буде завжди сольною постаттю не просто як людина трагічної долі, а як людина, яка втілила у творчості трагічну долю нації. Він, може, найбільше виділився, відособився саме як той, що «самотньо плавав на чорній, як смола, воді». Я думаю, що в нинішньому світі такої поезії немає.

Маєте на увазі, не тільки в українській?

Так. Західний світ взагалі був дуже здивований, зокрема німецький, появою такої поезії, такої постаті... Граничної закінченості страждання.

І ще одне запитання, яке мені задали, і я весь час думаю, як на нього відповісти, бо я тоді нічого не відповів, просто був ошелешений. Є такий Мукусєв Володя, який веде програму «Погляд». Свого часу він приїхав сюди, і знайомі вивели його на цей матеріал про Кучинські табори і про перепоховання. Ми вийшли на вулицю і він раптом мене питає: «Ну хорошо, ребята, а что произошло? Ну, перезахоронили, и ладненько! А что произошло?» Він це запитав, і я не знав спочатку, що йому відповісти. Так от я це запитання хочу переадресувати вам. А що, власне, відбулося з цим перепохованням?

Йдеться про характер цієї відповіді «і ладненько». Мені здасться, що це гранично занижений совєтський спосіб світосприймання і мислення. Це та форма, яку нам, я навіть не знаю, чи програмували, чи до якої самі опускалися, щоб ми могли, як стайка голубів, коли машина одного переїде, відлетіти, а потім знову сісти і клювати біля нього. Щоб визволився зовсім з людської сутності, щоб визволився зовсім з поняття про дух, про призначення людини, і про людину як про повторення подоби Божої. Якщо всього цього немає, то нічого не сталося. Просто є самий процес. А якщо відбувалося те перепоховання, то значить, ми не втратили тої елементарної людської висоти, яка колись була навіть не рівнем думки, а просто традицією. Колись традиція тримала людину на такому рівні, коли такі питання не могли виникнути. Але

оскільки традиція зруйнована, то зараз піднялися до того, щоб повернути, щоб розшукати, щоб відчути, щоб наблизитись. І, зрештою, щоб не зрадити і не втекти. Бо втікають не тільки від живих, а втікають також і від мертвих. Власне, це й сталося. Запізнено і не так, але виконали свій обов'язок перед собою.

Хто для вас і що для вас Стус особисто?

Він був завжди тією людиною, яка складає половину тюрми. І на волі він теж індукував це як потужний моральний генератор, з яким спілкуєшся. І навіть тоді, коли він виявляє в чомусь слабість, все-таки, відчуваєш особу, яка масштабно відчуває, мислить. Це потрібно завжди людині. Це всім потрібно. Хоч страшенно незатишно буває з ним. Донкіхотство має діапазон набагато ширший, ніж у Сервантеса.

Багато було... Ну от запрошує Василь до себе обговорювати якесь питання. Я кажу:

— Василю, мабуть, ми не зовсім знайшли ту кімнату. В тебе хіба не підслуховується?

— Ну, сусід міліціонер, — каже. Але він виявляє цілковиту готовність: «В вашому розпорядженні моя квартира». Бо він не сміє уникнути навіть в такому, чисто здавалось би, практичному випадку. Таким він і у відсутності залишався. Лист від Василя завжди був значним. Завжди я трохи боявся за нього. Що в цьому листі буде? Завжди я знав, що там будуть науково ламані дрова на Колимі. Бо скрізь, де можна було відсторонено обминути, він приймав бій. І через те там залишилося багато людей, які досі, мабуть, називають його якимись прізвиськами, тому що він порушував їх комфорт, він їх змушував до того, ким вони не хотіли бути. Одних він тягнув до виявлення підлості, одних провокував на героїзм. А вони не хотіли ні того, ні того. Він як великий генератор, виявляв, висвітлював, якось термосив, щоб пробудити людину. А людина оптимально себе почувала в гармонійному з тією епохою сні. Власне, добра теперішня епоха тим, що розкриває поняття. В тодішніх поняттях ми його нездатні були б осмислити.

Я сказав би, що на прикладі Василя, подібно як і на прикладах інших людей, можна побачити, що значить людина, яка дорівняє до себе. Яка всю свою силу спрямує в одному напрямку, не розкидаючи. Все, що мав він в житті, він віддав для одної ідеї. І коли інші «хапались за кручі, як терен колючий», пробували якось триматись за життя в широкому значенні слова, то він зосередився тільки на тому, що приймав як святе, жив тільки для нього. Думаю, що то було вироблення абсолюту і наближення до абсолюту. Тільки такою дорогою це можливо.

І перепоховання — це зайвий доказ того спірного факту. Розуміють люди чи ні? Розуміють! З одного боку не розуміють, а з другого боку розуміють, відчувають.

Дуже цікаве питання про виміри найвищі, які людина приймає між життям і смертю. Наближення до смерті цілком реальне, не в уяві, не на словах. Людина, яка кілька разів вмирала. Скажімо, крововилив, виразка шлунку, покинутий в зоні. Це не просто уявлення, що би було, якби було. Це просто смерть. І на цій грані смерті, я думаю, більш виявляється тло справжності, унікальне для мистецтва, для поезії, просто конечне.

Мені здається, він це відчув, коли його везли на операцію. До операції він умирав по-справжньому. І тому все дальше у нього було в інших вимірах. Це наші повторні ролі. Тобто головну зіграв, а то повторення. Здається мені, що він, коли повертався, він наче вже втратив ті застережливі знаки. Бо міра його відречення в таборі в останні роки була просто страшною. Я не уявляю собі, як повести розмову так, щоб відмовитися від побачення. Просто розмову повести. Він нічим не ризикував. Йому не ставили ніяких умов. Здається, просто не хотів обшуку. Не хотів йти на обшук.

Але коли ти не бачився із сином і дружиною кілька років...

Це дуже велика міра відчуження. Мені це нагадує Орфея і Еврідіку Рільке, коли Еврідіка йшла, вся наповнена смертю.

НІНА БАННІКОВА

10 жовтня 1990 р.
Горлівка

... хотела бы рассказать о том периоде, о котором здесь никто не говорил. Все товарищи говорили, что Василий Семёнович был веселый и так далее. А как раз мне довелось с ним встречаться, когда был он очень не веселый, а наоборот, был он всегда хмурый, всегда был в таком состоянии, что он был как бы настороже. Это можно понять. Он был в ссылке. Друзей у него не было никого.

Первый раз я о нем услышала в райкоме партии. Тогда сказали, что к нам на рудник Матросова едет диссидент. Я спросила, а что это такое диссидент, потому что, честно признаюсь, я впервые слышала это слово. Мне сказали, что оно переводится как «инакомыслящий». Едет он к нам на исправление. Я работала тогда воспитателем общежития, и мне по роду своей дея-

тельности приходилось с ним общаться. Одно дело, что я о нем услышала. Потом какое-то время просто не встречалась с ним.

И вот однажды в Красном уголке шахты Матросова проводилась лекция, и туда пришло много людей, я еще их не знала, это было в семьдесят седьмом году, я еще не всех знала. И по окончании лекции он задал вопрос лектору. Кстати сказать, он там говорил по-русски. Только по-русски.

— Скажите, пожалуйста, сколько людей, уехавших на запад, получило право почетного гражданства?

Меня очень удивил этот вопрос, потому что он прозвучал резонансом. И я спросила у товарища, кто поближе сидел, кто это.

Мне сказали:

— Да это же Стус.

То есть, только Стус и мог задать этот вопрос. Потом, когда я встречалась с ним, будучи воспитателем общежития, я спрашивала у него:

— За что вы сосланы? Какие ваши взгляды? За что вы, собственно, боретесь?

Он мне сказал:

— За возрождение Украины. За возрождение украинского языка. За права человека.

Я, конечно, очень удивилась этому и сказала:

— Разве советские люди не имеют прав?

Я считала, что у нас есть права.

Он мне на это ничего не ответил. Вообще, он не сильно вступал в какие-то там дискуссии, в разговоры, неохотно, надо сказать.

Я спросила, кто состоит в этой организации из больших людей, чтоб иметь представление. Он мне сказал: «Сахаров».

Я в душе, честно сказать, усомнилась и подумала: кто ты и кто Сахаров.

Чтобы его немножко понять как поэта, потому что я знала, что он пишет стихи, я просила его почитать стихи. Он мне прочитал стихотворение «На Лисій горі».

Я спросила:

— А где эта Лысая гора? У нас в Горловке есть Лысая гора, в районе Воробьевки.

А он сказал:

— А вот в Горловке я работал. В школе на Кондратьевке. А Лысая гора — это в Киеве.

Я пыталась с ним разговаривать. Мы проводили «огонек» для проживающих в общежитии. Я приглашала его, чтоб он мог как-то развлечься среди людей. Он сказал: «Какой может быть «огонек», если в моей душе меня сжигает такой огонь, который ничто по сравнению с вашим «огоньком». И, конечно, на приглашение он не откликнулся.

Что я хочу сказать. В отношениях он очень корректный был. В нем чувствовалась культура, интеллигентность. Женщины в общежитии, которые работали уборщицами, у меня так спрашивали:

— Почему так? Наши ребята, свои ребята, пьют, безобразно себя ведут в общежитии, а вот Василий Семенович, смотрите, какой культурный, вежливый, хороший, только жаль, что он враг народа.

Понимаете как. У него не было друзей. Не было. Даже тот товарищ, который с ним жил в одной комнате, просто жил да и все.

Я помню собрание на руднике Матросова. Тогда собрался рабочий коллектив рудника и вроде того, что начал каждый о нем говорить, возмущаться тем, что он якобы проповедует войну, тем, что он злопыхатель на наш социалистический строй. Он, помню, встал и сказал, что войну я не проповедую, я сам против этого.

Но в печати он не мог выступить. В районной газете он не мог. Не было возможности у него. Он говорил мне так:

— Обо мне говорят, меня в чем-то обвиняют, меня очерняют. Но люди не знают, за что я борюсь. А выступить публично мне нет никакой возможности.

Потом, после общежития, я работала в книжном магазине. Он и туда заходил. Он покупал книги. Он всегда смотрел из новых поступлений что. Причем он покупал то, что не покупали все. Он не покупал какую-то броскую модную книгу. Он брал что-то такое, что не брали другие. Меня это удивляло, честно сказать. Думаю, что у человека совершенно другие взгляды.

Скажіть, будь ласка, а долю його так доконечно, вірші його, рівень його як поета і як людини ви вже пізнали останнім часом?

Да. Одно он только мне стихотворение прочитал «На Лисій Горі». Я уже позже читала в журналах его стихотворения, хотела, как говориться, задним числом его понять.

И что я еще хочу сказать. Я никогда не думала, что придется о нем рассказывать и о нем вспоминать. Это я вам честно скажу. Здесь в Горловке есть люди, и довольно много людей, которые в то время работали на руднике Матросова, которые так или иначе с ним встречались: по работе, по месту жительства. И теперь, когда мы встречаемся и вспоминаем Василия Семеновича... Всегда он был в таком черном свитере. Я не помню его в другой одежде. В таком черном свитере он ходил, как здесь на портрете.

И мы говорим: «Боже, кто бы мог подумать, что это такой человек жил рядом с нами».

Мы его воспринимали не то, чтоб как врага, но человека для нас чужого. К сожалению, теперь я могу об этом сказать, может быть, в плане покаяния. А говорить о том, что он был моим другом, — это значит погрешить против истины. Это были не те условия. И я должна сказать, что он особенно

никому в друзья и не набивался. Был он замкнутый. Теперь я понимаю, насколько это тяжело. Сами условия жизни на Колыме тяжелы уже тем, что оторванность от большой земли, оторванность от родных. И вот эта замкнутость. Это было очень тяжело. Надо, наверное, быть сильным по натуре, чтобы все это пережить.

Приезжала жена к нему. Это я помню. Люди уезжали в отпуск на полгода. И они жили в этой квартире какое-то время. Ходили по поселку. Все это видали. Все на виду. Небольшой поселок этот Матросова.

Однажды ехали мы из Магадана. И в Усть-Омчуге я увидела Василия Семеновича. Он был в плаще, в черном свитере. То ли это было в начале осени, то ли ранней весной. Автобус остановился, как всегда, на десять минут для отдыха пассажиров. Василий Семенович заглянув в автобус, спросил у водителя: «Есть места?». Тот сказал: «Нет». Он больше не стал проситься. Меня это, конечно, очень удивило. Обычно каждый старается хоть как-то зайти в автобус, или стоя проехать, хоть как-то, потому что автобусы ходят редко. В сутки один автобус. И вот он остался. Меня это очень удивило. А потом я подумала, что, очевидно, он не хотел унижаться той просьбой. Спросил. Нет мест, значит, нет. И он остался. Вот такой был эпизод.

Давайте вернемся до самого початку, бо мені хотілося б запитати, яке він найперше на вас враження справив, коли ви з ним познайомилися. Чи вам хтось до того казав, хто це такий? Яка у вас посада була? І де це було?

В начале семьдесят седьмого года в райкоме партии я первый раз услышала о нем, когда сказали, что к вам на рудник едет диссидент. Еще не называли фамилию. Едет он к вам на исправление. Потом забыла все это. А потом я его увидела первый раз на руднике на лекции. Лектор был из Москвы. Стус тогда спросил: «Сколько писателей, уехавших на Запад, получили право почетного гражданства?»

По залу прошел шум и гул. Вопрос был настолько неожиданным, настолько необычным, что все как-то возмутились и удивились, что вопрос был провокационным. Лектор сухо ответил, что он не знает, кто мог получить право почетного гражданства.

Контингент який був у гуртожитку?

Рабочие, служащие рудника, все кто там работал. Жители поселка.

Так впервые увидела я его. Потом, по роду своей деятельности, в общежитии работая, заходила иногда к нему в комнату.

Ви були ким в гуртожитку?

Воспитатель общежития.

Чи мали якісь завдання впливати на них, чи ні?

Нет. Воспитатель вроде так звучит, что взрослых людей воспитывать... Это надо было организовывать с ними различные мероприятия, какие-то ве-

чера. Проводили мы и вечера. Но я, понимая, что люди тоскуют, оторванные от родных мест, от своих семей, ходила по комнатам, беседовала с людьми, им это даже как-то импонировало, что кто-то интересуется их жизнью. Спрашивала, что из дома пишут, как часто он пишет. Питалась как-то влиять на то, чтоб ребята не выпивали. Хотя это не всегда, конечно, удавалось.

Випивали багато?

Били такие. Надо вот что сказать. Конечно, випивох если даже мало, они почему-то видны. А хорошие людей, если их даже много, они себе живут своей жизнью. Может быть, на сто жильцов в общежитии десяток был таких выпивох, которые, конечно, мешали другим спокойно жить.

Василия Семеновича я никогда пьяным не видела. Никогда не видала. Хотя некоторые пытались его спаивать, угощать и в комнату ему приносили.

Це йому чимось загрожувало?

Да. Конечно. Если бы его увидели пьяным, то, наверное, его бы забрали в отделение милиции.

Яка у нього була кімнатка?

Комната как у всех была. Сначала у него была, если мне память не изменяет, на первом этаже, а потом на втором этаже. Комнатка как обычно. У всех на два человека. Столик, приемничек, тумбочка, две кровати. Жил он там, между прочим, с человеком, который теперь уже стал горловчанином. Жили они вдвоем. Там все жили вдвоем.

У него на тумбочке стояла ваза с колосками. Я так думаю, что она ему, как символ, напоминала, видимо, родину. Был он немногословный. Не искал он друзей, не набивался в друзья ни к кому. На разговоры его вытянуть было очень трудно. Тем более, на какие-то откровенные разговоры. Работники общежития, я имею в виду технический персонал, очень хорошо к нему относились. Например, у одной женщины внук обварился кипятком, и она очень хотела написать в газету благодарность врачам, но не знала, как написать. И тогда она к нему обратилась, и он помог написать эту статью. Она отправила ее в районную газету в Усть-Омчуг под своим именем. Ее напечатали, и она очень этим восхищалась: «Надо же, как красиво сочинил статью! Как хорошо: «Люди в белых халатах». Я так ему благодарна!». И она же задавала такой вопрос:

— Ну как же так, что не пьет он, не дебоширит, такой культурный, такой вежливый, такой обходительный. Ну почему он враг народа?

Вас теж це цікавило?

Меня не удивляло, что он культурный, обходительный. Я человек с высшим образованием. Я знала, что он учился в аспирантуре. Меня это не удивляло. Я была лично уверена в том, что он имеет связь с заграницей, что он клевещет на наш социалистический строй, что он породнился с такими же врагами, которые за границей хотят нашему государству беды. У меня вот такое было представление, что он вредит нашим людям, нашей жизни. Но в

чем состояло это вредительство, я толком не знала. Поэтому я спрашивала у него: «За что вы боретесь? За что вас наказали?»

Он мне сказал, что борется за возрождение Украины, за возрождение украинского языка, за права народа, за то, чтобы главу государства избирал весь народ, а не только партия. Тогда был Брежнев у власти. И вот он говорил: «Кто Брежнева избирает? Только коммунисты. А должен избирать весь народ».

Те, що вірші він пише, ви вже знали?

Собственно как... Я слышала, что он пишет стихотворения, но мне казалось, что он какой-то графоман. Стихотворения сейчас пишут многие. Я это знаю. Стремятся издать сборники. Думаю, это значит, что он очередной графоман. Но когда он прочитал даже одно это стихотворение, я поняла, что это зрелый поэт. Но я и другое знала, что именно в поэзии он выражает свое недовольство нашим обществом, нашим строем социалистическим. Видимо за это, я думала, он и наказан.

Книжками ви обмінювались часом, чи ні?

Нет. Единственное, я попросила у него почитать что-нибудь. Думаю, какие у него вкусы, может, у него что-то интересное есть почитать. Тем более, что своих еще не было книг. Он мне дал почитать сборник Гарсиа Лорки. Я почитала, вернула ему.

Пам'ятаєте про нещасний випадок, коли він впав і зламав собі ноги?

Такое было, что он потерял от комнаты ключи. Чтобы не ломать, видимо, двери, он полез в окно на второй этаж. А дело в том, что общежитие находилось над обрывом. Само общежитие стояло на горе, а дорога проходит внизу. Я лично тогда там не присутствовала. Он упал и сломал ногу. Я знаю, что он лежал в больнице районной. Его лечили. Знаю также, что он не состоял членом профсоюза и шел разговор о том, чтобы ему не оплачивать больничный лист, потому что он не член профсоюза.

Ви пригадуєте збори, які там були з приводу його поведінки?

На собрании все выступали против него. В основном выступали, конечно, рабочие, которые обвиняли его. Я точно не помню этих речей, но смысл был такой, что вот он хочет войны, что вот он связался с Западом и хочет он беды нашему государству. Если в общих чертах сказать, все его обвиняли. Когда уже после этого собрания я спросила у него, как он к этому относится, он сказал:

— Это организованные выступления. А вот мне, чтобы оправдаться, нигде такой возможности не дано, ни устно, ни в печати.

Цікаво, звідки робочі могли знать, що він такий-сякий, зв'язаний з Заходом, коли вони його знали в спілкуванні як доброго, як ви розказували?

Ну как... Так нам преподнесли, что это враг народа приехал на рудник. Это диссидент, это инакомыслящий. То есть, не мыслящий, как все мы. А мы все мыслили одинаково. А раз он мыслил иначе, значит это не наш человек. Никто ничего толком не знал о нем, в чем состоит его вина.

Я же говорю, мне приходилось просто спросить, с первых уст, чтобы услышать, за что он борется? Какие его взгляды? Что он хочет? И то, что он боролся за права человека, меня удивляло, несмотря на то, что я вроде и читала литературу, и как-то жила политической жизнью, и имею высшее образование. И меня удивляло, что у нас нет прав. Теперь я понимаю, что у нас их не было. Но тогда я искренне верила, что он неправ. За какие права еще надо бороться? У нас все в Конституции записано, все наши права.

Чи ви пам'ятаєте, Алло Миколаївно, статті, які були в районній газеті Усть-Омчуській, коли Василь поїхав на похорон батька?

Вы знаете, я не могу ничего сказать. Я знаю, что он просился на похороны, что его не отпускали, а потом он все-таки вроде поехал на эти похороны. Дело в том, что я почти каждое лето уезжала в отпуск, и я могла какой-то момент упустить. Это могло пройти без меня. Отпуск у нас, слава Богу, три-четыре месяца.

Ви якраз не пам'ятаєте його голодівки, яку він оголосив? Що він на дверях написав...?

Я слышала об этом. Слышала, что он объявил голодовку. В этот момент его я не видела, а слышала из других уст, что он объявил голодовку. И пытались все время доказать, что хоть он и объявил голодовку, но он ест. Что он объявил голодовку, а ел сало. Даже одного человека все спрашивали, давал ли он ему сало. И тогда человек этот, не знаю, из каких побуждений, то ли боялся, что ему придется отвечать, что он сало дал врагу народа, то ли из других, но он упорно отказывался, что не давал он сало. То ли действительно он не давал это сало. Так что я не могу точно сказать. Но потом вроде бы сказали, что он снял голодовку. Дескать, он и не голодал, потому что он ел сало. Тут я сказать не могу, но разговор такой был, что он объявил голодовку.

Чи ви не пригадуєте, як дружина до нього приїхала?

Я видала их, может, раза два. Заходили они в книжный магазин, где я уже тогда работала. Зашли они вдвоем, походили, что-то посмотрели, что-то купили. Видела, по поселку они проходили. Но они опять же ни с кем не общались. Абсолютно. Вдвоем вышли из квартиры, зашли в квартиру. Конечно, на виду у всего поселка. Но с ними никто не поддерживал никаких контактов. А ко мне зашли в книжный магазин, то я уже по должности должна была с ними побеседовать. Там принято здороваться, потому что все друг друга знают. Зашли они, поздоровались, что-то посмотрели, что-то купили. У него был особый вкус. Он покупал то, что не покупали другие. Он мог Платонова

купить, который стоял свободно, его не покупали. Он сказал: «Вот это писатель!» Меня это очень удивило. Я даже после его слов взяла и полистала. И думала, почему он оценил Платонова. Он мог взять литературные статьи какие-то, исследование какое-то литературное, что-то историческое. А чтоб, как другие стремились, художественное что-то накупить, чтоб может быть даже полки украсить, он был к этому равнодушен.

Чи був за ним якийсь нагляд? Він мав десь відмічатися? Чи хтось приїжджав до нього пророблять його?

Я не знаю. Но я думаю, а как же! Конечно, если он был сослан, по-видимому, был за ним какой-то.

Вас не змушували на нього писати якісь характеристики, чи що?

Нет. Писать ничего.

А усно?

Устно? Собственно говоря, а что я могу о нем сказать? Только то, что я и сейчас говорю. То, что я видела. Я ж говорю, что он ни в какие откровенные разговоры не вступал. А то, что он боролся за возрождение Украины и украинского языка, это, по-моему, было известно всем. Если бы меня и спросили, я ничего не могла бы сказать.

Чи пам'ятаєте, як він від'їжджав звідти, з Колими?

С кем он прощался, я не знаю. Но я знала, что он будет уезжать, и мне было просто интересно, изменились ли его взгляды за это время. Я его спросила: «Василий Семенович, вас сюда прислали на перевоспитание. Вот вы здесь пробыли три года. Ну как, вы перевоспитались?»

Он ответил мне грубо. Можно было понять, что каким он был, таким и остался. Он так выразился не совсем, может, даже литературно. Но смысл был такой, что каким был, таким и остался. Не думал он исправляться, не в чем ему исправляться.

Через багато років ви зустрілися в Василем Стусом в цій ситуації, коли його немає, але він присутній своєю поезією. Відбулась у вас якась внутрішня зміна у ставленні до нього?

Понимаете как... Это уже по моей работе, что ли... С прошлого года при дворце культуры шахты «Кочегарка» у нас в городе открыли украинский клуб «Джерело». И как-то на одном из заседаний у нас выступал товарищ, и вот, мол, в «Литературной Украине», или не помню в какой газете, подборка стихов и статья о Стусе. Меня это настолько поразило. Я не выдержала и сказала: «Боже! Да я же его знаю!». С этого и началось, кто-то в клубе запомнил о том, что я его знаю. Я сказала, что я знаю его. Знаю его по ссылке на Колыме. Тогда все стали просить: «Расскажите!» Там первый раз я рассказала о

нем, что сразу вспомнила. А потом я выступала на литературном вечере о его жизни и творчестве. А потом я уже стала следить за всем, что издается о нем. В частности, в одном из толстых журналов, дай Бог памяти, в «Знамени» или что, целая подборка его стихов уже в переводе на русский язык. Я прочитала с удовольствием. И сейчас, где что попадается, я читаю, чтобы уже, как говорится, задним числом понять его, как поэта и как человека, потому что в стихах отражается его душа, его настроение, и все.

У всякім разі, тепер ми вже розуміємо, що ніяким ворогом він не був.

Конечно, конечно. Никаким врагом он не был. Потому что-то, за что он боролся, это и есть «перестройка». Перестройка жизни нашей, наших взглядов и во всем. А он тогда уже этим жил.

Чи бувало таке, щоб він вам приснився?

Да нет. Не приснился он мне ни разу. Но его образ. Весь он какой-то черный. У него и волосы черные, и одежда вся была темной, и этот свитер его черный с глухим воротником под шею. Он такой худой, длинный, черный. Такой образ остался в моей памяти. Что я могу сказать? Наверное, теперь бы я не поступила так. Поступила бы как-то иначе. Теперь мы все другими глазами смотрим на все. Человек должен иметь право выражать свое мнение, это святое право каждого человека. Это то право, за которое он боролся. Это те права, о которых он говорил. Человек имеет право высказывать свои взгляды, и за это его не должны преследовать.

ВАСИЛЬ ШИМАНСЬКИЙ

10 жовтня 1990 р.
Донецьк

... ви певний час працювали тут, недалеко від Донецька, в Горлівці, в школі номер двадцять три разом з Василем Семеновичем Стусом, навіть жили разом з ним, і вас зв'язують тривалі стосунки. Розкажіть, будь ласка, якнайдетальніше про це співжиття. Буквально про перший день знайомства, про враження, яке він на вас справив, про якісь пригоди, які були, про те, як він працював в цій школі, про стосунки з вчителями, учнями і так далі.

Доля звела мене з Василем Стусом за таких обставин. В тисяча дев'ятсот шістдесят другому році, після закінчення Львівського державного університету, групу студентів філологічного факультету в кількості чотирна-

дцять чоловік було направлено на Донбас, українських філологів. Шістнадцятого серпня за наказом відділу народної освіти міста Горлівки я одержав направлення в двадцять третю школу, яка знаходиться на шахті «Кіндратьєвка-Нова». Там я прибув наказом. Мене радо зустрів тодішній директор цієї школи Бабченко Микола Іванович і сказав: «Зараз я тебе познайомлю з твоїм земляком, ще з одним українським мовником, з Василем Стусом». Він вийшов на хвилинку. Я посидів в нього в кабінеті.

Приходить високий на зріст, стрункий юнак, красивий, одягнутий делікатно. Подає він мені руку і каже: «Василь Стус». Я привітався з ним, і почалося наше знайомство. Оскільки я ще не мав, де переночувати, він сказав мені: «Давай підемо переночуємо в мене. Я зараз на квартирі у одного вчителя. Переночуємо, а завтра щось придумаємо». Я з ним переночував у вчителя-пенсіонера. На другий день, коли ми прийшли на роботу, Василь Стус відпросився в директора: «Микола Іванович, відпустіть мене на пару хвилин. Я збігаю на шахту, в шахтком». Так і зробив він. Приходить з шахти, приносить ордер на поселення нас обох у гуртожиток.

Ми прожили з ним в цьому гуртожитку до Дня шахтарів. Вийшла така ситуація.

Приходжу я зі школи, заходжу в кімнату, бачу, що в мене відкритий чемодан, валізка. Розкрита валізка, і я не бачу там тих грошей підйомних, які нам давали, п'ятдесят карбованців. Забраний у мене був транзисторний приймач «Нева», спортивний костюм і фотографії з університетського альбому, моїх однокурсників. Я засмучений такий ходжу.

Василь прийшов зі школи і замітив, що я щось не так себе веду, як завжди. Він щось мене почав питати: «Що з тобою, що ти такий насуплений?».

Я кажу, дивися, Василю, розкрито валізку, забрано все. Він вимовив тільки: «Негідники! Сьогодні я розберуся з ними». А ми мали їхати з ним до його батьків святкувати День шахтарів. Василь каже, не поїдемо, дочекаємось наших мешканців. Ввечері, коли вони прийшли з роботи з другої зміни, Василь запропонував мені:

— Василю, вийди трошки в коридор. Я хочу з ними сам поговорити.

Що він говорив з ними, мені невідомо. На другий ранок, коли я встав раненько, були поставлені гроші на місце, були поставлені всі речі, які пропали. Але одного з тих мешканців ми не дорахувалися в нашій кімнаті. Він такого встиду набрався, терміново розрахувався з шахти і виїхав. Василя ця подія занепокоїла. Він знову іде в шахтком і на цей раз добивається два ордери на поселення нас в окрему кімнату в окремий будинок.

А в цій скільки вас жило, де сталася ця крадіжка?

Нас четверо жило. Два шахтарі і нас двоє. З ордером ми поселилися в окремій кімнаті, в хороших людей. По сусідству жив Черненький Олександр, шахтар заслужений з дружиною, з дітьми. Гарно відносились до нас. Про них

найприємніші враження і спогади. З кінця вересня по березень шістдесят третього року ми жили постійно вдвох в одній кімнаті, весь цей період, аж доки Василь перебрався в Донецьк на працю у редакцію газети «Соціалістичний Донбас». Він довго мріяв поступити в аспірантуру. І він казав, що при всьому його приємному відношенні до школи, до професії вчителя, він хоче поступати в аспірантуру. Цікавих, приємних речей я згадую багато за цей період, що ми проживали разом.

Був ще один випадок в нашому житті. Десь так восьмого грудня шістдесят другого року, це якраз такий період, коли шахтарі одержують аванс, двадцять четвертого кожного місяця вони получку одержують, ми пішли в двадцяту столову обідати після уроків. На території шахти. Ця їдальня якраз недалеко від гуртожитку, недалеко від школи. Ми зайшли в їдальню, зайняли чергу, як завжди. Він високий на зріст, я малий. З нас навіть в школі кепкували так дружньо. Казали, що Штепсель і Тарапунька. Він мене вперед пропускав. Підходжу я до вікна роздачі і кажу тій жінці, яка видає страви: «Мені, будь ласка, на перше борщ, на друге шніцель з картопляним пюре і каву».

А ззаду шахтарі стояли в черзі. Один з них:

— Ти что, падло, по-нашему говоріть не умєєш? Ти почєму говоріш «на перше»? Ти што, нє можеш по-чєловечєскі сказать: «Дайтє нам на пєрвоє»? А ти говоріш «на пєрше, на другє».

Та, що за роздачею стояла, каже:

— Как вам не стидно. Ето ж учітеля нашей школи.

А він не витримав, цей, що ззаду стояв:

— А нам наплєвать, что ето учітєля. Ето бендеровци. Ми іх в сорок п'ятом году нє добілі, ми сєйчас іх добйом.

Василь не витерпів, як стояв, розвертається, схопив цього негідника, підняв його і каже: «Замовкни, негіднику, а то зараз з тебе мокре місце буде!» Лишив я ту вже страву, теж підскочив, і зав'язалася така боротьба. Тут підскочили шахтарі, утихомирили того розбушованого, розіритованого негідника. Ми пішли з тими своїми стравами, сіли за стіл, пообідали. Не йшла нам та страва. Василь такий збентежений був. Прийшов додому і сказав: «Василю, більше ми після авансу і зарплати шахтарської в їдальню йти не будемо. Будемо або в школі обідати, або будемо собі щось брати додому».

А так в школі, в містечку, ви спілкувалися українською мовою, звісно?

Українською мовою. Василь постійно дуже чистою українською мовою, Я навіть йому заздрив, бо він говорив дуже чистою українською мовою. Бо в мене трошки був діалект такий західний. А в нього ні.

Після цього ввечері Василь каже: «Я буду писати лист». І він почав писати лист Андрію Самійловичу Малишку. Про цей лист я знав. Він довго писав його. Цей лист виходив в нього в великих муках. Розумієте? Він зачиту-

вав мені його. *Коли лист був готовий, дванадцятого грудня шістдесят другого* року він мені прочитав. Лист величезний. Він направив його. Відповіді не одержав, тому що Василь ніколи не згадував, чи одержав він відповідь від Малишка, чи ні.

А вже в той час така неприязна ситуація була з нашою українського мовою в школах. Хоч в нашій двадцять третій школі не було такого, щоб діти відмовлялися від вивчення української мови. І це його дуже непокоїло. Він переживав. Він не міг навіть ніде з високої трибуни це висловити, бо не було такої аудиторії. Він переварював то в собі. Але в тім листі до Малишка він повністю свою позицію висвітлює, як кажуть, від «а» до «я».

Цей лист нещодавно опублікований в «Літературній Україні». Його знайшов Роман Корогодський.

Ми спілкувалися. Я привіз з собою збірку Павличка «Правда кличе». Василь не мав цієї збірки. Ми обмінялися. Він дав мені Віталія Коротича і Івана Дзюбу. Я йому подарував цю збірку. Йому сподобався там і епіграф:

Якщо на вістрі крихта бруду,
то зброю всю поїсть іржа.
Чужі два слова в пісні будуть —
і пісня вся тоді чужа.

Василь взяв цю збірочку і з запалом, за один вечір прочитав її всю. Ми потім говорили з ним на ту тему, чого та збірка була моментально виключена. Ми на зустрічі, коли була зустріч із Дмитром Павличком, і з Шмигельським, і з Братунем, і така була заведена тенденція, що йшов розпродаж книжок. І ми купили собі кожний цю збірочку. Ввечері приходять куратори з університету до нас в гуртожиток, я жив в гуртожитку університетському:

Так, товариші! Хто має збірку «Правда кличе»? Признайтесь, покажіть.

Хто був на той час, в того позабирали, ліквідували, сказали, що не має права ні один студент її читати, бо буде виключений з університету. Мене в той час не було в гуртожитку, я десь пішов в кіно, чи десь, то в мене вона збереглася. А хто признався, пішов на цю провокацію, то віддали збірку.

Ми ходили разом. Він ввів мене в коло своїх друзів. Ми не раз ходили на засідання літературної студії при шахті «Кочегарка». Пізніше щосуботи ми їздили в Донецьк. В Донецьку цікаві зустрічі були. Була зустріч із Горбатовим, письменником. Була зустріч з Малишком. Була зустріч з молодими тоді поетами Іваном Драчем, Миколою Вінграновським, Віталієм Коротичем. Цікаві були вечори, літературні вечори. Дійсно тоді вже видно було, що поети шістдесятих років зроблять великий слід. Як ми тепер бачимо, так воно і сталося.

Ви знали, що він пише?

Так, я знав, що він пише. Він мені читав. Навіть я пробував деякі свої вірші йому читати. Він був першим моїм рецензентом. Пам'ятаю, один вірш я написав про шахтарів:

Я вдихаю свіжість ранішньої тиші,
я бачу люд, що з сонцем устає,
і мускул праці, що натхненням дише,
великих справ великої доби.
Тож славлю працю тих людей чудових,
що творять там, де не ступа нога,
їх праця з риском, іноді у крові,
Тому ще й тим вона нам дорога.

Василь прослухав ті мої перші спроби і так доброзичливо мене засмутив. Каже: «Василю, як ти можеш писати про шахтарів, про їх працю, як ти ще сам ні разу в шахті не був?»

І я потім зрозумів: щоб писати вірші, треба по-перше, дійсно мати дар до цього. Але мені було приємно з ним навіть в такий спосіб поспілкуватися. А його вірші тоді відзначалися такою великою глибиною душевних образів. І нині можуть докладно зрозуміти вірші Василя Стуса не всі. Але ми знаємо, що в них дуже велика сила.

Скажіть, будь ласка, чи тоді ви вже знали про його стосунки з Андрієм Самійловичем Малишком? Він був рекомендований свого часу саме Малишком до публікації в «Літературній Україні».

Він через те йому й написав. Він розказував, що він зробив певну хорошу справу в його житті. Поміг репрезентувати його перші спроби. Ви ж знаєте, як завжди поетам-початківцям важко пробитися в люди, якщо нема ніякої підтримки і коли скрізь та стіна стоїть на кожному кроці. Скільки талантів не розкривається саме через те, що не дається перша авторитетна характеристика.

Ми їздили часто до батьків його. Він дуже любив маму свою. Боже, як він її любив! Він так лагідно говорив з нею завжди. Василь сестру свою поважав надзвичайно, Марусю. Батько такий цікавий в нього був. Цікава людина. Високий такий. Дійсно, з козацького роду, видно, що вони із гордого роду. У Василя постава така була, він не горбився ніколи. Він завжди говорив повільно, але чітко, чисто, зважено, мудро, вагомо. Він кожному слову надавав велику міць. В нього дійсно думкам було просторо, а словам тісно в його мові. Він досить великим авторитетом користувався в школі. Він молодший від мене на пару років був. Завуч школи Андріан Іванович Ноздрін рекомендував учителям-мовникам, які вже працювали в тій школі, і мені в тому числі: «Відвідайте уроки Василя Стуса». І сам любив ходити. Він любив слухати дуже, як він викладав. Василь постійно з книжкою. В нього постійно книжка

була в руках. В нього не було такого, щоб діти шуміли на уроці, щоб хтось займався сторонніми справами. Василь навіть ніколи не кричав на дітей. Я переглядав його журнал, від початку до кінця там жодної двійки нема. Розумієте? Що дивно є. Вчителі з великим досвідом не мали такої сучасної методики ведення уроків літератури і мови, яку мав Василь Стус. Я собі думаю, що якби Стус не став знаменитим поетом, то він став би знаменитим вчителем, які потрібні зараз нашій національній школі.

Ви зараз працюєте директором школи?

Я зараз працюю директором школи на Львівщині.

А тоді в школі ким ви працювали?

Спочатку я працював вчителем. Пізніше мене перевели організатором позашкільної виховної роботи. З шістдесят п'ятого року по шістдесят дев'ятий я працював директором восьмирічної школи п'ятдесят першої міста Горлівки.

Було багато таких дітей, яких завжди виганяли з художньої самодіяльності шахтного палацу культури, таких шибеників, хуліганів. Я грав в оркестрі симфонічному, в духовому оркестрі, в оркестрі народних інструментів в університеті. Мав з собою ноти, мундштуки мав. І ось я вирішив тих, кого повідганяли з шахтного оркестру, забрати. Ми організували досить хороший оркестр. Очолював мій оркестр «шествія» Горлівської піонерії, яке відзначалося тоді кожного дев'ятнадцятого травня. Це був великий духовий оркестр.

Чи Василь любив приходить послухати?

Так. Він любив. Любив марш «Прощання слов'янки», марш «Привіт весні», «Ніч в Криму». Він любив «Полонез Огінського». Любив попурі з українських народних відомих пісень, в інтерпретації на духовий оркестр. Василь навіть наспівував.

Пам'ятаєте його якусь улюблену мелодію?

Пісень він багато любив. Він не любив тих пісень тягучих, яких співають при застоллі. Він любив пісню «Ой у лузі червона калина». Хоч її не можна було тоді співати. Я казав: «Василю, хтось почує, то посадять нас обох».

За «Єгерський марш», що мої брати грали в оркестрі в сорок сьомому році на виборах, то нашого диригента посадили на сутки. Диву давалися! Василь знав такі пісні. Його мама знала дуже багато пісень. Співала мати.

Він мені казав: «Я тобі, Василю, заздрю. Але нічо, нічо. Ти старайся, старайся гарно. Грай, так буде добре».

Заздрив через те, що ви музику вмієте видобувати?

Так. І я йому заздрив. Він кожний день довго сидів... Ось в оту ніч, коли він писав листа Андрію Малишку, він скурив дві пачки сигарет, за ніч. Він страшно курив. Це треба відзначити. Але я йому ніколи не забороняв, завжди була відкрита кватирка. Василь курив і писав. Його завжди можна було бачи-

ти з книжкою і записним блокнотом, де б він не був. Чи то в трамваї, чи то ми їдемо до нього додому, в Донецьк, в шкільній аудиторії, в учительській. Завжди він собі записував щось, занотовував і читав. А як не читав, то писав.

В гуртожитку яке коло розмов у вас було, які теми охоплювали?

Коло розмов наших стосувалося долі нашої української мови. Справа в тому, що ми з ним відразу попали в російську школу. І ми відчували, що де не підеш, де не ступиш, на кожному кроці вивіски на російській мові, викладання всіх предметів по-російськи. В Горлівці, ще як я приїхав в шістдесят другому році, була двадцять дев'ята школа українська, дванадцята школа українська, двадцять восьма українська. Недавно я приїхав — жодної української школи вже нема. Його це іритувало. Він непокоївся. Як так? Славнозвісна Україна, з такими великими традиціями українства, які мав би репрезентувати Донбас, чи Запоріжжя, чи навіть та Луганщина. А тут обмаль шкіл. Така тема була.

Тема виходу на арену когорти українських поетів, письменників. Навіть та заборона Павличкової «Правда кличе», за що ж закривати книжку? Там же ніякої «контри» не було. Там же і про Леніна вірші, і про Партію були. Цензурі нашій не сподобався вірш про тирана. Не сподобався вірш, де прибиральниця пише лист до поета:

...а прибиральниці в нашім домі
Все теревенять про одне і те ж завзято.
Ви там з міністрами знайомі,
Чи правда, що підвищать нам зарплату?

Уявляєте? В ті часи техпрацівниця добивається підвищення зарплати. А вони одержували на той час по тридцять карбованців. То вже було як грім з ясного неба. То вже крамола була.

Ця збірка Павличка йому дуже подобалася?

Подобалася. Я йому подарував цю збірочку. Він її цитував в листі до Малишка.

Ще, може, пригадаєте якісь такі зустрічі, коли він був іншим. Скажімо, був він жартівливим, веселим?

На перший погляд він був дуже серйозний. У нього була дуже приємна усмішка. Вже як Василь розвеселився, то він такий забавний був і радісний. Розположити його до себе могла така людина, яка дійсно його поважала і яку він поважав. Він дуже був відданий дружбі. Як в отих епізодах, що я розказав. Йому чужий біль був, як свій. Він більше переживав, коли мене обікрали, коли так з нами обійшлися в тій двадцятій їдальні. Ми навіть відклали поїздку до батька. Ви уявляєте? Батько вдома чекає в свято на сина. На другий

день ми поїхали тільки. Раненько встали і поїхали. Він був пунктуальний. Як він сказав батькові, що приїде, значить, він приїхав.

Які стосунки ви спостерігали між ним і батьками?

Він надзвичайно любив батьків. І вони його любили. Батько був менш говіркий. А мати була така лагідна. Він казав: «Матусю, не переживай, я приїду на другий раз скоріше. Цілий день будемо тільки з вами говорити». Про матір він був дуже високої думки. Я собі уявляю, яку мати зараз має велику жалобу, який біль, бо він надзвичайно тернисту дорогу пройшов.

Тернисту дорогу без щастя і долі
Пройшов він по рідній землі,
То ж вічную пам'ять і неба любові
Хай Бог милосердний дарує тобі.

Так я сказав би на могилі його праху. Дуже вдячний я тим людям, які перевезли його. Я не мав можливості бути. Я не знав, що перевозять. Я був би поїхав і туди, у Перм. Мені сподобався вірш Володі Шовкошитного, опублікований в журналі «Україна».

У школі зі своїми дітьми ми вивчаємо всі твори напам'ять, що стосується Василя Стуса. (*Читає вірш Шовкошитного.*)

Володя Шовкошитний гарний поет. Він і прекрасно репрезентує наш український парламент, будучи депутатом Верховної Ради.

Василю Йосиповичу, у вас залишилися якісь матеріальні свідчення того часу? Речі, фотознімки?

Він мені подарував фотографію, де він з групою товаришів сфотографований біля пам'ятника Тарасові Шевченку в Донецьку. От бачите, третій тут Стус. Тут Орач стоїть. Я їх всіх не знаю. То його товариші. Він мені підписав. Тут його підпис є: «Сотнику Василеві од гурту з Коша Запорізького. Шістнадцятого дев'ятого шістдесят другого року. Василь Стус».

Дуже його профіль виглядав надзвичайно мужнім, таким вродливим. В мене є така записна книжечка. Я в ній записував. І тут я пробував намалювати. Хоч я ніколи художником не був. Оце є Василь Стус так, як він мені здається по сьогоднішній день. Його профіль. Мужнє таке характерне обличчя.

Він мені подарував рукопис «Історії України» Грушевського. Він її сам від руки переписав. Вона дуже цінна для мене. Там є дарчий напис Василя.

В мене є заповітна мрія зробити в тій школі, в якій я зараз працюю, музей Василя Стуса. Мені обіцяє помогти райвно. І в майбутньому в нашому селі буде будуватися велике школа, яка буде носити ім'я Василя Стуса. На Львівщині вже є школи, які носять його ім'я. Як ми приїдемо в двадцять третю школу міста Горлівки, я поговорю з вчителями, з учнями, я думаю, що вони також приєднаються до думки, що ця школа, двадцять третя, в якій він провів два роки своєї педагогічної праці, повинна носити ім'я Василя Стуса.

Там хороший педагогічний колектив. Вони повинні відгукнутися на ту справу.

Чи підтримували стосунки і після того, як Василь Семенович виїхав звідси?

Ми підтримували зв'язок. Але, так, можна сказати, епізодично. Останній раз я був з ним в шістдесят восьмому році. Це був надзвичайно важкий період. Він мені розказував всі речі, які зв'язані були з його депортацією із аспірантури.

Це було тут чи в Києві?

У Києві. Я приїздив до нього в Київ, спеціально. Ми ходили багато. Я був у нього вдома. Дмитрик мав два рочки, ще маленький був. Ми говорили багато. Сіли ми в окремій кімнаті, і він мені розказував, які страждання в нього. Він так бідно жив в той період, що навіть на сигарети не мав, не говорячи за книгу. Він страшно любив книгу. Як він проходив мимо книгарні, він не міг щось не купити завжди. То були важкі часи, він був згнічений, але не здавався. І потім сталася та найбільша трагедія, якої ще ніхто не міг передбачити.

Ви коли почули про арешт?

Я почув про арешт через радіо, з-за кордону. Мені ніхто не писав про це.

Ви ще працювали тут, в Горлівці?

Я вже працював на Львівщині. Всі майже філологи, які починали тут, не витримали такого зневажливого ставлення до української мови і поїхали назад до себе. Тільки одна Галя Бондарчук залишилася, вийшла там заміж. Решта всі поїхали. Я там сім років відбув. Я чесно відбув цю каторгу, можна сказати. Але треба посилати сюди педагогів із Львівщини, з Київщини. Треба відновлювати українську мову. Василь завжди виключно розмовляв по-українськи, навіть міг у російській школі на перервах, бо навіть дехто з наших по-російськи розмовляв. А він тільки по-українськи завжди говорив.

Як вчителі до нього ставилися?

Вчителі нормально ставилися, гарно. Його поважали. Його поважали не тільки учні, а й вчителі. Колектив хороший був, дружній, хоч великий. То величезна школа є.

В ті часи, коли ви жили разом в гуртожитку, чи розпитував він у вас про ті події, які відбувалися в Західній Україні?

Розпитував, розпитував. Я йому багато розказував. Про свого брата. В мене брат старший, Юрій, двічі виключався з університету і загинув в Комі АССР. Розповідав я йому про все. Він дуже любив слухати. Це була для нього невідома сторінка. Він про Західну Україну дуже любив слухали. Про сту-

дентське життя у Львівському університеті я багато розказував. Він любив, як я розказував про такі речі.

В тих розмовах, що в гуртожитку були, ви помітили якісь його особливі літературні симпатії?

Ви знаєте, в нього велике коло було тих, кого він любив. В нього було багато словників. Я навіть тоді не міг підозрювати, що він перекладав навіть байки Езопа. Значить, його й антична література цікавила. І західноєвропейська література цікавила. Його цікавили твори наших класиків. Історію він знав. Він знав історію українських Січових стрільців. Він знав «Історію України» Грушевського, розказував мені не раз. Я дивувався. В нас в читальних залах тільки по спеціальних допусках професорам і академікам давали такі книжки. Те, що було заборонено, що не давалось масовому читачеві, його цікавило. А з українських молодих поетів він дуже за Івана Дзюбу відзивався добре. Миколу Вінграновського шанував він, Івана Драча, Віталія Коротича також. Павличка я вже згадував. Мав він збірочки всіх. Тут, в Донбасі, ми знайшли твори Олеся, Миколи Вороного, видані в п'ятдесят шостому році.

Коли ви з ним жили, він скаржився на здоров'я?

Так, жалівся. В нього була виразка шлунку.

Він вже після армії був у Горлівці. Розказував трошки про армію?

Ні. То не було про що розказувати. Армійська служба, то таке є.... Він три роки не служив, як я. Він рік служив.

Цікаві зустрічі у Спілці письменників були. До Василя прислуховувалися. Диспути йшли. Кожен читав свій твір. І потім кожен ставав своєрідним критиком чи рецензентом. Але то робилося дружньо. Якби сьогодні на такому рівні проводилися заняття літературних молодечих студій, то я би казав, що то прекрасна річ. На такому рівні, як вони тоді проводились, коли їх вели такі люди.

Які стосунки з дівчатами в нього були? Чи були якісь інтимні історії?

В нас були спільні подруги. Ми їздили в Горлівку.,. Були подруги...

Він в листах до сина двічі згадує пережиту сильну любов. Один раз, по-моєму, в дитинстві, а другий раз студентом.

Я не знаю про цю любов. Це новогорлівські дівчата, які працювали на коксохімзаводі. Одна лаборантка Ольга була. То інтимна справа, її розповсюджувати не треба.

Просто цікаво, як він це переживав?

В нього дуже все було чесно, добросовісно. Якщо ті подруги ще живі-здорові і пан Біг дасть їм дочекати, то, я думаю, вони ще своє слово тоже

скажуть про Василя Стуса. Вони мусять мати якісь речові докази. То були хороші люди.

Розумієш, я як приїхав в шістдесят другому році в серпні місяці, мати там своєї дівчини не міг. В мене потім дівчата появилися, ті, що жили в Донбасі, зі Львова приїжджали. А Василь якось каже: «До мене дівчина приїжджає, а ти не маєш нікого. Моя Оля познайомить тебе з кобітою. Вона з нею працює в лабораторії». Оля Гончарова працювала старшим лаборантом на Горлівському азотно-туковому заводі. Дуже симпатична дама. Дійсно, як Василь згадує, вона, може, й мала метр шістдесят чи скільки. Вона дуже фігурова, біленька, красива. Вона вміла надзвичайно гарно співати і грала на гітарі. Я в житті ще тільки один раз зустрічав подібну дівчину. Це була в нас в школі двадцять третій Нежитюк Неля. А Гончарова співала такі романси... Він відпочивав коло неї. Він її слухав ...

Оля знайомить мене з одною дівчиною. Вона проводить Валю. Прізвище Писарєва. Думаю, що таке? Самі письменники нам попадаються російські. Та Оля Гончарова, та Валя Писарєва. Валя робила лабораткою, простою лабораткою.

Де знаходиться азотно-туковий завод?

В Новогорлівці. З Горлівки їхати на Кондратьєвку, де їдеться на Єнакієве. Завод хімікати випускає. Між іншим, від дівчат, хоч вони дуже чистоплотні були, хімією чути було, скільки б вони не милися. Трошки це відстрашувало. Але це не основне було. Він до того з нею вже цілий рік дружив. Я приїхав в шістдесят другому році, а Василь вже 61–62 навчальний рік там пропрацював. Василь вже цілий рік працював в тій школі, а потім ще рік вже зі мною. Він скоріше був там. Він скоріше в війську відслужив.

Багато було всього... На вечори вони нас запрошували. Було таке, що навіть заночували в їхньому гуртожитку. Цікаво було, гарно. Вони вже були самостійні, цікавилися літературою. Це не були легковажні дівчата, що тільки тралі-валі і все. Особливо Оля. Вона начитана була. Вони на такі теми розмовляли. Як збоку подивишся — гарно виглядала та пара. Невимушені такі бесіди в них були. Ніхто ні над ким не підтрунював. Ніколи він не показував, що він щось більше знає. Гарно він до неї завжди ставився.

Вона була російськомовна?

Так, російськомовна. Але старалася говорити по-українському, українською мовою.

А Василь як?

Василь по-українськи тільки. Ми в російській школі працювали. Але він виключно українською мовою говорив. Не знаю, чи він собі так постановив, чи це в його натурі було. Він скрізь, де б не виступав... Навіть раз доповідь йому давали на якусь тему на політзаняттях. Він собі склав на одному листочку такі теми і пішов розказувати. А тези були такі: «Историческое значение

современного обучения и воспитания как важного фактора коммунистического...» або «Основные дидактические принципы советской школы — основа глубокого понимания коммунистической сущности обучения и воспитания». Такі теми були! Всі вже давно сплять помучені. А інструктори на політзаняттях були перестрашені, боялися скоріше закінчити. Положено заняття проводити дві години.

— Еще должен Василий Семенович Стус выступить. Дадим ему слово.

А там хтось:

— Дадим, дадим!

Він стає, йде до трибуни, робить паузу. Всі відірвалися від газет, книжок. Жінки покинули в'язання. Думали, він щось толкове скаже. Бо всі привикли, що та людина має сказати щось оригінальне.

— Я хотів сказати те, що сьогодні ще не було висловлене, я б сказав, на таких відповідальних, я б сказав, історичних політзаняттях.

Всі чекають, що буде далі.

— Я хотів сказати, що єдність навчання і виховання має дуже велике значення.

— Ну ладно, товарищи. Всё. В следующий раз семинарские занятия будут 24 ноября. Подготовить доклады... Тема такая-то... Наприклад, «Как жили и боролись рабочие царской России за свое освобождение».

Він завжди розмовляв виключно українською мовою. Я аж дивувався. І з товаришами спільними, і в школі. Ви розумієте, йому це йшло. Його ніхто ніколи не перебив: «Что вы там по-украински говорите», або «Говорите на человеческом языке». Такого не було.

Бо я мав західний діалект. Знаєш, як ми говоримо. Трохи польських слів. А він чисто говорив. По-професорськи витримано, не спішив ніколи. Дикція врівноважена. Кожна фраза була в ціль.

І жартувати вмів, я тобі хотів сказати. Хоча перше враження, як я надивився на нього, в мене було таке, що ця людина ніколи в житті не зможе зробити чогось веселого. Здавалося, що він вічно буде насуплений, страшний він виглядав. Ніс античний, профіль грецький, нижня губа висунута, підборіддя вип'ячене вперед.... Я його навіть намалював. Він сидів, на подушці лежав, щось читав. Я його змалював. Надзвичайно профіль його закарбувався в пам'ять.

А як би ти знав, як він починав сміятися! Боже, яка ласкава і приємна в нього усмішка була. Здавалося, що та людина тебе вже зразу розположила до себе. Тим він мене вразив і полонив. Скільки я з ним був, в яких ситуаціях, де, може, треба було виразити якийсь гнів... В нього найстрашніше слово було «чортяка». Він ніколи не матюкався. Я міг скоріше це. Для мене це було запросто покрити якогось обідчика матом і так дальше... Василь ні. Він брав високою культурою спілкування. Звідки в нього те бралося, я не знаю.

Бо ж, фактично, оточувало нас однакове середовище. Його, може, навіть страшніше було, як моє. Бо він виріс серед тих шахтарів. Але, видиш, його всі люди поважали.

Не знаєте, як з Ольгою закінчилося?

Не знаю. Не хочу нічого від себе вигадувати. Знаю тільки, що він ще кілька разів приїжджав. Навіть вже не до мене. Коли вже працював в Донецьку в «Комсомольці Донбасу» і в «Социалистическом Донбассе». Він в цих газетах працював літпрацівником. Він мав поступати в аспірантуру. А для поступлення йому треба було мати такий стаж. Колеги намовляли його: поступай в «Комсомолець Донбасу». Я знаю, що він приїжджав, заходив до господині, мене міг не застати. До Олі приїжджав кілька разів. Я чомусь думав, що вони поберуться. Мені здається, що хтось вдома був проти неї. Чи не Марійка[1]. Бо він з нею вдома був.

А Марійка про це ні слова не сказала.

Марійка, видно, була проти, бо, може, думала, що вона легкої поведінки. Або не хотіла, щоб це було зв'язане з хімією. Хотіла, щоб була вчителька чи професорка. Оля Гончарова була в нього вдома, коли ще жили батько й мама. В нього був і портрет її. Він мені показував. Оля була дуже гарна. Валя не була така симпатична.

З Валею ви бачилися до кінця, поки там жили?

Ні. Порвалися відносини з Василем, і з ними теж порвалися. Сам я туди не їздив. Ми ходили туди разом. Їздимо трамваєм на Новогорлівку, а потім навпоперек. Ми не ночували там кожного разу. Бувало, що верталися вночі додому. Шуруємо навпоперек через Байрак, так називали. Василь знав дорогу. Я б заблудився в тих ярах. Десь так сім кілометрів було. А сімнадцять в кругову. Файно було, осінь тепленька.

Перші роки, як Василь вчився в аспірантурі, він писав вірші про кохання. Ви думаєте, що...?

Так, я думаю, що то зв'язано з нею. Він не є такий, щоб кидався від однієї дівчини до іншої. Він вже як когось вподобав...

Він, може, довго думав, кого вибрати. В школі в вас були гарні дівчата, молоді вчительки. Повно їх було. А він ні, знайшов собі дівчину аж в Новогорлівці.

Ти подав гарну ідею. Добре було б навідатися в Новогорлівку. Я не думаю, щоб вони десь далеко виїхали. Оля повинна відгукнутися на Василеву долю. Вона така душевна, щира. Вона б багато могла розказати. Хто ж може такі інтимні моменти знати краще, як не вона. Але чого не розділена та любов? Що таке сталося. Якщо в них були серйозні наміри, вона мала їхати за

---

[1] Сестра Василя Стуса.

ним в Донецьк і далі. Так, це видно з віршів, що він переживав, чекав і листів, і ще чогось.

Мені здається, що Валентина, Стусова дружина, стала щирою патріоткою і співчутливою дружиною його в тій фазі, коли він вже доживав свій вік.

Вона їздила до нього на побачення, в заслання, на похорон. Все ніби нормально було, а разом з тим і натяжка така. Бо знаєш, коли ми до них зайшли в шістдесят восьмому році, то так як закрадалися. Закрадалися, щоб ніхто не почув. «Бо маю такого тестя, — каже, — москаля».

Ви заїжджали до Стуса в шістдесят восьмому році?

Так, в серпні шістдесят восьмого року.

Не пригадуєте, де він тоді працював?

Він тоді ніде не працював. Я жив у готелі. Ми з ним гуляли у Святошині.

Ви бували в них у Донецьку?

Часто їздив. Знав тата і маму. Мама мене дуже приймала гарно. Вона така щебетушка була. Бо старий, то мав завжди потуплену голову. А Василь — копія мами.

Але всі розказують, що мама в них дисципліну тримала, а батько м'який був.

Так, м'який був. Пригадую, як він говорив: «Василю, ну чого ти не приїхав в минулу суботу? Ти ж мав приїхати. Ти ж казав, що приїдеш». А Василь маму заспокоював: «Та нічого, мамо». Сміявся, гладив її по плечах. Він не те, що на людях показував, як він любить маму. «Та нічого, мамо. Та так треба було. Та ми запізнилися трохи. Та дивіться, ми ж вже приїхали. Я буду з вами увесь час. Правда, Василю, ми тут будем весь час із мамою?»

А вона: «Ах ти, чортяко! Вічно ти щось таке говориш...»

Накриє на стіл. Ми собі трохи вип'ємо.

Коли Василь возив Ольгу додому, до батьків?

То була осінь шістдесят другого чи зима шістдесят третього року.

Ви тоді разом з ними не їздили?

Ні. Вони самі їздили. Мене запрошували, але я сказав ні, їдь сам. Вона навіть ночувала там. Її поклали в окремій кімнаті. Вона татові подобалася. Старий казав: «Ти маєш таку дівчину, чого ж ти не оженишся? Доки ви так будете ходити, старі хлопи?» Мама стриманіша була. Вона, певно, хотіла, щоб він мав якусь вчительку.

Недавно я дізнався, що в Василя не було частини пальця на лівій руці. Хтось мені розказував, що він гарно грав на гітарі, а потім через того пальця не міг грати. І ще це з армією зв'язано.

Так, не було частини мізинця на лівій руці. Я помітив, але спочатку не питав у нього. Потім він розповів. Але я вже забув, що не було в нього однієї

фаланги на мізинці лівої руки. Ти молодець, що запам'ятав навіть таку деталь.

Він вже тоді свідомий був?

Свідомий. Він занадто рано свідомо все сприймав. Я так дивлюся, на якому етапі, переломі це було. Це ж був 62-й рік.

Не розказував часом, може, щось з ним сталося, що його так вразило? Хтось мені розказував, що в армії щось було. Що там він втямив, що таке комунізм чи соціалізм?

Невідомий той етап вчителювання, коли він був на практиці десь на Кіровоградщині. Може, ті вчителі могли допомогти трошки. Те, що він дійсно оригінальний у всіх відношеннях, від нього не відбереш. Наприклад, той Ноздрін цілий, Андріан Іванович, завуч 23 школи, занадився ходити (сам математик) на уроки до Василя і до мене. До мене, то не дивно. Я був молодий вчитель, перший раз прийшов до школи.

Він так каже: «Вы знаете, давайте пойдите на уроки до Василя Семеновича, увидите, как он. Вы хорошо проводите уроки, но еще посмотрим, как он. Он уже у нас целый год...»

Я таки кілька разів приходив на уроки до Василя. Сам ходив, і з Ноздріним. Ходила з нами вчителька Людмила Яківна, молодий філолог. Василь переживав, коли до нього приходили на урок. Інший вже починав би напижуватися... А він вів уроки так, якби нас там не було. Він міг навіть сказати учням: «Тут сидять кілька учителів. Ви на них не звертайте уваги. Давайте будемо засвоювати матеріал і повністю віддамося вивченню теми «П'єси Карпенка-Карого «Сто тисяч» та «Хазяїн». Це так я для прикладу кажу. І дуже я, між іншим, дивувався, і по нинішній день мені дивно, бо я старий професор... Є вчителі, що їх діти два-три дні слухають, а потім вивчать того вчителя, знають всі його замашки, слабкі сторони, і відразу починають спекулювати на тім. І такий вчитель, який перший день, другий, тиждень каже: «Які гарні діти, як вони мене слухають уважно». Потім приходить і починає директорові казати: «Ваши ученики меня не слушают. Идите и что-нибудь сделайте. Они мешают урок проводить. Я двоих уже выгнал...»

Розумієте? А в нього ніхто такого навіть не подумав би, щоб він когось з класу вигнав. Він знав кожного учня в лице, знав, хто чим дише, як кажуть.

Якщо хотів звернути увагу, то міг до дитини сказати таке:

— Ну, Івасю! Ну як то може бути? Дивися, як твоя подруга гарно слухає, вона вже майже всю тему вивчила, а ти б ще більше міг вивчити...

Розумієш, так хвальбою він міг дитині звернути увагу...

Не кричав ніколи на дітей. Бо я викрикав був, у мене такий клас, де було 30 хлопчиків і 15 дівчаток, 45 дітей. А потім ще додали мені четверо. Сорок дев'ять учнів. А тоді були такі журнали. В списку було тільки сорок п'ять номерів. Але там було біле поле, то я ще чотирьох дописав. Нині є школи в

нас в районі, де менше дітей мають, ніж тоді один клас. Представ собі, такі шахтарські діти розбещені.

Але я зрозумів, що йому не подобалося вчителювати, що там було дуже важко, погане ставлення до мови.

Щодо ставлення до мови, то так. Усної заяви батька було достатньо, щоб дитина не ходила на заняття з української мови і літератури. «Мой ребенок не будет изучать украинского языка, а вместо этого будет изучать английский или французский. Он сдаст зачет в конце года». Отакі були дурні московські Аракчеєвські закони, Валуєвські. Але, правда, я не пам'ятаю, щоб в нашій школі хтось з дітей звільнявся. В мене, наприклад (а я в тій школі працював до шістдесят шостого року), не було такого, щоб хтось не відвідував уроків української мови і літератури.

Василь навіть двійок не ставив, його уважно слухали хлопчики і дівчатка. Ноздрін радив учителям: «Идите поучитесь у Василя Семеновича, как уроки проводить».

Багато конспектів він не писав. А колись було таке буквоїдство, тих старих адміністраторів. «Покажите конспект. Так. Где ваша цель? Научная цель. Воспитательная цель, общеобразовательная цель. Оборудование урока, ход урока, закрепление...»

Зараз ти пиши собі хоч ієрогліфи. Головне щоб ти був готовий до уроку.

Він книжечки закладав. Тих закладок було може парканадцять. Він кожен раз знав, де що відкрити і зацитувати. І дуже багато цитував напам'ять. Були нестандартні уроки. Щоб заставити дитину мислити, думати на уроці, відходити від того штампу загального.

Але все одно навчання було дуже політизоване. Він то все нормально сприймав?

Там «партія — наш рулєвой» не було. Не знаю... На тих уроках, що я був, того не було.

А в яких класах він викладав?

Він мав восьмі, дев'яті, десяті класи. Був класним керівником 8-Б класу. Файні діти були, пригадую, ніколи не було, щоб він якихось зборів не провів. З дітьми ходив в походи.

— На байраки підемо, діточки, в наступну неділю!

— О! Ура!

— Будемо вивчати природу.

Пояснить все, що треба з собою взяти. Як Сухомлинський щось таке хотів запропонувати. З нього був би прекрасний педагог. Але таке його мало задовольняло. Він хотів іти далі. В нього мета була — аспірантура.

Мав таку мету?

Так. Він через те і перевівся в редакцію. Колеги йому так радили, ті, про яких ви говорите. І Драч, і Коротич, і з Вінграновським він був знайомий. А

може, Андрій Самійлович йому щось радив. Він, видно думав, що якщо буде таким простеньким вчителем серед тої шахтарської дітвори і п'яниць-шахтарів, то мало що доб'ється в житті. Треба йти далі.

Ви бачилися з ним, коли він в газеті працював?

Так, їздив я. Ми були навіть в редакції. Якісь літературні засідання він проводив. Не він проводив, а ... Я правда, там не виступив. Він мене представив: «То мій товариш, учитель з Горлівки». Дискусії були. Довго могли сперечатися. Ніхто нікого не перекрикував, не старався показати, що він мудріший. Подобався мені такий невимушений спосіб дискусії.

Я ніколи не вважав і не вважаю себе поетом, але я присвятив цей вірш світлій пам'яті до його дня народження шостого січня 1938 року, як він народився на сам Святий вечір.

Коли настане Святий вечір,
І вижив ти, то пан Біг спас,
Згадай про тих в своїй молитві,
Кого немає серед нас.
Не в Вифлеємі, не в стаєнці
Сповила мати немовля,
Щоб знали всі ми, українці,
Безсмертне Стусове ім'я.
Не кожному на Святий вечір
На світ родитись Бог дає.
Він як Христос віддав знівечений
За люд свій весь життя своє.
В дорозі болю хрест тягати
І чашу випити до дна
Йому готовив кат проклятий
Сибірський Ірод, Сатана.
Хотів в снігах його втопити
І серце вирвати, й язик.
Так з непокірнім поступити
З давніх-давен москаль привик.
Не вмре ні Стус, ні Україна,
Поети в нас міцні, як грім.
Народ на імперських руїнах
Збудує власний новий дім.
Віддасть він шану тим героям,
Хто першим став за свій народ
І не схибив на полі бою,
І не отримав нагород.
Коли настане Святий вечір,
І вижив ти, бо Господь спас,
Згадай про тих в своїй молитві,
Кого немає серед нас.

В кімнаті, де ми жити, він лежав по правій стороні, як заходити до хати. Ми були лицем один до другого. Він дивився до вікна, а я від вікна до нього. Якщо нам говорити, то навіть не треба було голови повертати. Ми поглядами зустрічалися. Моя тумбочка була в голові, а в нього там. Лампи не було в нього над столом. І тоді я пішов у школу, приніс якусь лампу і дав йому. Він писав і читав, писав і читав.

Ми вже жили в Чернецького на квартирі, на Парковій, 14. В гуртожитку ми жили тільки до 8-го грудня. Як мене побили в двадцятій столовій восьмого грудня, то він пішов на шахту і добився, що нам дали ордер, переселили на нову квартиру, розумієш. Бо не поведеш в гуртожиток до шахтарів дівчат, так чи ні? Хоч там непогано було, телевізор, червоний куточок. Шахтарі жили в деяких кімнатах на двох. Ми жили в кімнаті тоді, де нас четверо було: шахтарі й нас двоє.

Ми готові наперед були. Закупили вина, всякої закуски, ковбаски. Порядок навели. Господині сказали: помийте файно підлогу, бо сьогодні в нас будуть дами. Вона ще якісь квіти принесла. Вони прийшли. Він каже: «Познайомся, це Валя». А за столом зразу тралі-валі.... Поговорили собі гарно. Весела компанія була. Може, вона йому подобалася через те, що мала його мати натуру. Але такі гарні дівки! З гумором, цікаві. Трошки підтрунювали одна одну і нас. Дуже було гарно. Потім другу візиту вони роблять. Привезли якісь квіти, цукерки, ще щось.

Не зустрічав я з ними Нового року. Василь поїхав додому. З ким він поїхав, я не знаю. А я тоді вже мав іншу дівчину. На Новий рік я мав подругу, яка називалася Неля Житнюк, вчителька музики і співів нашої 23 школи. Ростом невеличка, як Оля. Фігурантка капітальова. Грала на фортепіано, на баяні. Я так захопився нею, що не представляв, що то може бути.

Кілька разів ми їздили на азотно-туковий завод в гуртожиток до них. Вночі йдемо, цвірінькають ті... цвіркуни.

Я перескочив вперед, а зараз вернувся назад. Ніч місячна.

Я був таки батяр, якщо розібратися. Я одночасно крутив з тою своєю, що нині в мене є дружиною. До мене ще зі Львова приїжджала така Надя Яхненко, проректорова дочка, яка вчилася в медичному інституті. Самі вони з Черкас, але проживали у Львові на Боткіна, 31. Я дружив з нею чотири роки. Стільки університетських вечорів, всі Нові роки, всі празники... хотіла, щоб я на ній женився. Судьба моя так повела, що я не мав з нею бути. А ту Нелю я дуже хотів, Житнючку, дочку директора школи тридцять сьомої, Житнюка. Я її припугав один раз з інженером шахти Кіндратьєвка-Нова, з таким жидом одним. Інженер симпатичний такий був, вищий за мене. Ми мали йти на восьме березня в якусь компанію. Вона каже: «Я не піду. Я нині себе щось слабо чую». Я кажу, що таке? А наша кімната, та, що я жив з Василем, і її будинок майже рядом, на Парковій вулиці. До третьої години ми були з нею в Горлівці, подарки я вручив, як завжди, її мамі, їй на Восьме березня. Потім вона каже: «Я іду отдихать». Я виходжу десь в п'ятій годині, дивлюся, стоїть вона з тим інженером. Я кажу: «Ах, ти так!»

— То що, постояти не можна?

Воно так. Але я був трохи дурний. Я кажу до неї: «Что ето значит?»

А вона каже: «То, что видиш».

Розумієш? Я ревнивий був, думав женитися на ній. Так мені подобалася, що я не міг витримати. А він каже: «Тебе что-то не нравится?»

Я як розвертаюся, як в челюсті вліпив йому. Так вліпив його капітально, зі всіх сил, що той во палець я зламав. Що робити? То є Восьме березня. Палець мій напух. Але на тім то не скінчилося. Той інженер жив у гуртожитку. А я пішов її проводжати. Вона то сприйняла нормально. Їй навіть то сподобалося, що за неї б'ються. Я її привів. Вона каже мені, що хоче руку пе-

рев'язувати. А він відразу з закривавленим носом зібрав хлопців, і йдуть мене бити. Стукають до неї в хату. Бо знають, що я пішов її проводжати. А вони на другому поверсі жили. Стукають. Її батько Федір Авдійович каже: «Ну что ты такое, Неля, затеяла... уже идут сюда». Я кажу, ну дивіться, хочуть мене бити за те, що Неля затіяла якусь драму, то з одним ходить, то з другим». Старий каже — тікай, бо як увірвуться, то приб'ють тебе. Він мені відкриває балкон, я з другого поверху скачу наниз, розумієш. А вони не видять, бо вони з парадного входа. Я приходжу додому. Забув вже, як господиня називалася.... Оля, здається. Я кажу: «Тьотя Оля, якби тут хто вривався, то не відкривайте нікому, бо мене хочуть бити». А рука болить в мене.

А Федір Авдійович каже: «Вы что рветесь! Я сейчас милицию вызову».

— Тут есть учитель школы, который избил нашего...

— Нет здесь никого, — і відкриває двері, — ідіть подивіться.

Вони до нашого шахтарського будинку вже не йшли. Бо Чернецького вони боялися, він був такий...

То був приватний будинок?

Будинок Чернецького був багатоквартирний. Там жили сім'ями. Двохповерховий був, буквою Г. Величезний. Там, може, 18 або 20 сімей жило. Ми займали кімнату в квартирі Чернецького. Йому три кімнати задосить, а тут ще четверта є.

На другий день я встаю і йду на поліклініку. Рука спухла. Я кажу, що вчора посковзнувся і впав. Хірург подивився і каже: «Не ври! Ты хочешь меня, старого хирурга.... Такие трещины только от удара. Я десятки таких рук равнял. Не ври. Ты еще молодой, безусый. Рукавицу бери, когда дерешься, перчатку. Зажимай хорошо».

Поставив мені шину таку, кавалок дощечки. Зустрілися ми з тими колєгами. Кажуть — будемо тебе бити. Я кажу: «Я з дівчиною ходжу два роки, а він мені відбив». Колєги ті кажуть:

— Возьми бутылочку водки, пойдем помиримся.

Так я зробив. Вони нічого мені не зробили. Вони ще й його покликали. Я кажу: «Що ж ти мені зробив? Ніс маєш такий твердий, дурак. Я через тебе собі зламав палець».

Розумієш, має вона від нього дитину, Неля, та симпатична дама... Я плакав... Після того 8 березня я до неї вже не ходів. Я казав, що покину школу, що поїду.... В школі вчителі знали вже, що я з нею ходжу. Таке переживання... Я зраду відчув, зраду капітальову. Я ніколи за дівчиною так не побивався, як за тою Нелею.

Це ще при Василеві було чи вже без Василя?

При Василеві. То якраз у березні Василь і поїхав. Якраз на березневих канікулах. Але він знав про це.

МИКОЛА САМІЙЛЕНКО

13 жовтня 1990 р.
Київ

...це є та котельня, де певного часу працював Василь Семенович Стус?

Коли його вигнали з аспірантури інституту літератури, то мені товариші підказали, що, якщо можеш, візьми на роботу. Я оформив його без документів. Бо з вищою освітою на рядову роботу на будівництво не можна було. У зв'язку з тим, що тут всі люди мене знали, а я знав людей, я домовився, що без документів на підробіток: хай чоловік сім'ю підтримає якимись заробітками. Ми домовилися зарані, аби я йому виділив таку ділянку роботи, де б він був сам на сам. Видно, не припинялася робота душі, робота розуму. І в гармидері бригадному воно б перебивало йому. А там була яма і тонн сто сорок, приблизно, вапна. Треба було гасить його. Я його поставив туди. Він взяв добру мішалку і ото спускав його в яму, заливав водою, розмішував. І це протяглося, мабуть, більш як півтора місяця. Похолодало. Прийшов він у кі-

нці вересня. А коли вже похолодало, то він пішов ось у цю котельню. Вона тоді опалювалася вугіллям. Два котли як чоловік обслуговував, то працював добре. А все ж таки ніхто йому тут не заважав, ні такого, в повному розумінні, нагляду, ні дисципліни, якогось підслуховування, чи щось.

Працював він один?

У зміні працював тут один. По вісім годин. А бувало таке, що вони один одного підміняли, то й по шістнадцять. Скільки разів так в нього було, я вже не можу сказать, але інколи, я знаю, що він і по шістнадцять годин працював.

Важка робота була?

Вона не настільки важка. Але вентиляція тоді була недостатня. Треба було завантажити вугіллям котли через вікно. А потім жужелицю вигорнуть через які дві-три години знову. Людина ніби сидить у теплі, але у цих газах, у цій пилюці. Але все-таки він фізично був не загартований до такої роботи. Йому, безумовно, було нелегко.

Ви були з ним знайомі до того, як його до вас привели?

До приходу його сюди я його не знав. Тільки з розповідей. Івана Дзюбу, так наглядно знав, але теж не був знайомий тоді особисто. Мені подзвонили товариші по телефону, сказали що Василь підійде. Я його тут зустрів. Пішли, оформили, і таким чином він кілька місяців тут працював.

До нього ніхто не чіплявся відносно документів?

Ні. Бо я був на хорошому рахунку в керівництва інституту і господарства інституту, садівництва. Знали, що я в усіх випадках відношуся чесно, пунктуально і таке інше. І хто ж думав, що Василь — це є Василь?

Ви ще тоді теж не знали, якого виміру цей чоловік?

Ми не знали, який Василь буде потім. Воно тільки починалося, власне кажучи.

В якому настрої він тоді прийшов працювати?

Настрій у нього був розбитий. Це я зразу помітив. Він більше, як то кажуть, скаржився. Я його, між іншим, в перші дні особливо спиняв. Кажу: «Василю, відімкнися! Давай не закаламучуй розуму усякими, так би мовити, злом чи ненавистю».

Це я йому як синові говорив. Все ж таки я набагато старший. І мав уже досвід неволі. Я відбував у свій час десятку підряд, а тоді був дев'ять років на засланні. І можна було дечим поділитися і дещо порадить.

Я відчув, що крутого характеру чоловік. Слухає, згоджується, а через деякий час, дивлюся, робить по-своєму. Тільки по-своєму!

Що було в нього в характері, то це істина.

Ми домовлялись зарані, аби посидіти, погомоніти, але прилюдно я цього не робив, тому що я свідомо не хотів повертатись туди ще. А знав, що за це я можу повернутися туди.

Історію Василеву ви знали, що його вигнали?

Безумовно. Це я знав! Кілька разів ми ночували на одному ліжку в мене в квартирі. Приходив він пізно, а виходив рано з квартири. Не хотів я рекламувати, що ми знайомі. Взагалі, вся бригада, дев'яносто чоловік і два майстри, одна з них жінка, не знали, що в нас стосунки такі з Василем. Майстер той на моєму місці тут працює, Григорій Поволоцький, він після мене веде тут будівництво, ремонт і все. Так і він не знав. Це непотрібно було. Я у тому розумінні хочу висловитися, що Василя мені хотілося по-батьківському якось зорієнтувати на якусь обережність, обачливість у деяких ситуаціях. Вона потрібна. Я вже мав досвід на це. І мене переконували, що треба якось не замутить свій розум злом, бо кругом воно було це зло. І об нього розбитися людині скрізь і всюди було найлегше.

Скажімо, вночі, коли ви були разом, у вас були якісь розмови?

В нас були розмови тільки про поезію. Я йому читав свою невільничу поезію, він мені. До речі, він тоді був більше друкований, ніж я. Він ще в періодиці у Донеччині друкував дещо. Він одного разу приносив мені, не пам'ятаю вже що, але такі модерні вірші, які мені тоді були не зовсім зрозумілими, але підтекст їх мене вже тоді приваблював. І в наступні вечори вже...

Десь чотири чи п'ять вечорів він ночував. Ми спали на одному ліжку. Я пригадую його міцні і довгі коліна. Як упреться мені в ребра! Вранці я йому кажу: «Ти хоч повертайся вночі коліньми до стіни, а не до мене». Чисто потовариськи. Він мене називав на «ви», я його називав на «ти».

Він розказував цю свою історію в інституті літератури?

Не треба було розказувати, я її знав. Це балачки були лишні. Я знав цю інформацію з уст в уста від початку і до кінця. В цьому не було потреби, і на цю тему ми не говорили. А в розумінні того, як себе вести і як залишатися завжди правдивим і нелукавим, то до цього він прислухався і ніколи нічого не відповідав. А мовчки слухав. Він був замкнутий тоді. Він прийшов розбитий. Він ще не зрозумів, як з цієї ситуації виходить. А в основному, його штовхнуло на роботу будь-яку те, що тоді вже ганялися за так званими «тунєядцями». Якщо ти пишеш вірші, то ти «тунєядець», не працюєш. Так і Бродському заявляли. Не йшлося про якісь заробітки. Тут платили небагато. Середні заробітки були десь сто п'ятдесят карбованців. У той час, як у Києві кваліфікованому будівельнику можна було заробить двісті п'ятдесят. І умова з Василем була така, що не йдеться про великі заробітки. Те, що належить у котельні заробить, і на тому кінець.

Василь так недовго пропрацював тому, що йому було важко?

Він попрацював до тих пір, поки знайшлася інша робота в мене для нього. В міністерстві будівельних матеріалів. Там мій однокурсник замміністра. І

я з ним домовився, що він його візьме у відділ реклами й інформації. Освіти в нього вистачало. Такої кваліфікації високої в них у відділі не було. Тоді він прийшов туди і там працював аж до самого арешту. До першого арешту.

Розкажіть трошки про себе.

Історія моя дуже проста. Слово мене туди завело, в неволю, і слово мене врятувало. Навколо слова я живу все життя. Справа в тому, що я засуджений був контррозвідкою СМЕРШ за співробітництво в пресі УПА — це сьогоднішній Рух. Це народне повстання. Тільки того, що тоді боротьба йшлася зі зброєю, бо між двома ворогами. Сьогодні ми воюємо словом, без зброї, не криваво. Дай Бог дійти нам свого цією дорогою! Тією дорогою ми знали, що не дійдемо, але виходу другого не було. Я сімнадцятого року народження, а то був сорок четвертий рік. Мені було двадцять шість років. Я мав освіту університетську, філологію кінчав. Сам я з Дніпропетровщини родом, з села Спаського. Сім'я моя неписьменна. Я один якось вирвався з сім'ї і з нею майже не жив. Родичаюся тільки.

Там я був... Думаю, що наполовину жив я енергією свободи внутрішньої. Нескованість там відчував я і радів їй. Бо на волі, або в «великій зоні», жити було так вільно внутрішньо не можна. Там були стукачі і таке інше, з ними були методи боротьби. Я в це не втручався. Мене розуміла більшість. І, особливо, коли вже в сорок сьомому, сорок восьмому, сорок дев'ятому йшли поповнення в концтабори, які я пройшов. А я пройшов Каспійські табори, Красноярські табори, Карагандинські табори за десять років. Це три системи беріївських таборів, і всюди йшли поповнення із УПА. Молодь в основному. Це молоді хлопці. Уже з криївок їх витягували, засилали по двадцять п'ять, по п'ятнадцять, по десять років. Я, слава Богу, обійшовся десятьма. Коли мене контррозвідка СМЕРШ засудила, то бувший редактор Дніпродзержинської газети Завадський, який ішов із контррозвідкою, він мені потихеньку потиснув руку і каже: «Молодець! Десять років — це вихід твій дуже щасливий». Чим це пояснить, я не знаю. А вам скажу таку річ. В час цього процесу допити були дві ночі. І на третю ніч контррозвідка СМЕРШ визначила термін, але довічне заслання було. Але я пробув дев'ять років, а тоді мені добрі люди, казахи, дали чистий паспорт і я, по суті, втік із заслання. Потім мене тут викликали, але я вже не сам боронився. Виселять мене треба було із столиці. Але Головкиївбуд, слава Богу, заступився. Кажуть, нам інженери-будівельники потрібні саме цього профілю. А я, будучи на засланні в Алма-Аті, вже закінчив, мав диплом. Освіта в мене будівельника, інженерні роботи.

Я пам'ятаю, як ваша перша книжечка вийшла, то там було написано, що довгий період працював на новобудовах північного Сибіру.

Я не соромився тоді тематики виробничої. Поезія скрізь є. Тільки її треба вірно висловити, не через шківи і маховики, а бачити людину в процесі

праці. І я не цурався. В мене великі цикли. Можна цілу книжку набрати. Просто виробнича тематика, мене за неї похвалили. Я писав про людину в процесі праці. І я вважаю, що ця тематика невичерпна, і вона заслуговує на увагу.

Звідки забрали вас контррозвідники?

Мене контррозвідка зустріла із загоном УПА в Бєльцах в єпископському домі. Там був фронт наш і німецький, а там була нейтральна зона десь два тижні. Ми там отаборились в дворі єпископського дому. Там ні душі не було. Вночі фронт якось пройшов горою. Ми лишилися в мішку. Нас затримали.

Дуже цікаво, як ви попали саме туди. Ви ж закінчили Київський університет.

Я писав вірші до «Українського перцю». Такий гумористичний журнал виходив для УПА. Паралельно двома мовами. Тиражів я не пригадую. У двох числах цього журналу я активну участь брав. Я їх перекладав із західняцької мови на східну мову, тому що східним повстанцям трохи не до шмиги було. Трохи носом крутили, трохи не розуміли, трохи насміхалися. То ми вирішили, що то хай буде мовою Західної України, а то мовою Східної України. Я переклав двоє чисел. Третє число журналу я теж переклав, але я вже його не бачив.

На Сході повстанців було багато?

Я не знаю скільки. Наприклад, ми з Дніпропетровська як йшли, то нас було сто сімдесят чоловік. З Дніпропетровська, безпосередньо з міста. Але ми не йшли однією групою. Ми їхали десятками. Об'єднувалися знову в лісах біля Знам'янки. І після того ми рейдували аж до Бессарабії.

У людей зміщене трохи розуміння щодо УПА. Вони думають, що це було тільки населення Західної України.

Та Боже мій! Там були євреї, були поляки. Росіян було дуже багато, які були в полоні і повтікали з полону німецького. Там наші люди були, які до них зверталися, і вони з задоволенням, з радістю йшли до нас. Зброї було мало, ніякої форми... Це звичайний народ, яких на полі можна побачити і в цехах. Але вони були повстанцями. Організовано відходили. Були люди, які вели роз'яснювальну роботу. В Дніпропетровську, скажімо, і в Павлограді, і в Новомосковську, і по селах. Спершу вони говорили, що я полонений, втік і так дальше. Десь він там прижився в якійсь сім'ї, а тоді ознайомлював людей із повстанчими загонами. І йшли туди і молоді, і навіть до п'ятдесяти років ішли. Я не скажу, що це була маса, що це було щось загрозливе для німецьких чи Червоних військ. Цього не можна сказати. Але ідея волі, незалежності України, взагалі людської волі, оце було те, чим люди, частина людей, тоді жила.

Із десяти років я одсидів три роки і два місяці в тюрмах. Тоді я не довго був. А тоді мене взяли із Касплагу, з Каспійського табору привезли в Дніпропетровськ. Хотіли мене пов'язати із оцією мережею УПА Дніпропетровсь-

кою. Але я з нею безпосередньо в Дніпропетровську контакту не мав. Бо я робив оці переклади журналу «Український перець» у Дніпродзержинську. Я людей знав, декого з дніпропетровців, але це законспіровано було і я їх ніде ні одної душі справжнім ім'ям не назвав. І в мене чиста була душа. Я дуже спокійно спав, що я нікого не потягнув за собою, нікому не зробив лиха. У той час були випадки, коли люди називали по півсотні людей. І люди ці постраждали.

Як вам писалося там? Це ж ні паперу дістати...

Писалося по пам'яті. А коли траплялося десь роздобути тоненького паперу, то... Були такі маленькі книжечки під махорку. Там чотирнадцять рядків вміщається поетичних. У зв'язку з тим був перейшов на написання сонетів. Написав більше ста сонетів. Вони, може, незрілі, але два десятки можна добрих вибрати. А потім їх скачуєш у сірник, проколюєш у бушлаті у ваті дірочку і засовуєш, перемнеш, і вже в будь-яких шмонах воно не промацується. Таким чином частково було винесено. Частково було винесено в пам'яті. Завчалося або тобою, або твоїм товаришем. Днювальним у мене був такий Володя Попенюк із Коломиї. Пам'ять хороша. Його дочки, між іншим, тепер мають найвищу технічну освіту по електроніці. І в нього була також пам'ять. Він два рази прочитає — і вже може читати напам'ять. Коли потім виявилося, що він живий і я живий, він мені багато поезій передав.

Оце в бушлаті виносилося?

Бушлат цей в мене і зараз є. Валяється. Думаю, хай валяється. А він довалявся до сьогоднішнього дня. Це була нова пара одягу, але на ній були написані номера. Але раз воно було начинено, а я не вірив, що мене звільнять... В мене було три місяці заліків, коли за день можна було зробити два, то в мене набігло три місяці. Мене раптово викликали на звільнення. А я в цій парі, а вона начинена цим. Я тоді взяв і вапном випалив номера.

Чи багато віршів ваших того періоду не опубліковано?

Поки-що в мене рукопис до «Радянського письменника» на тринадцять аркушів. Я думаю, що я його, мабуть, скорочу, бо в такій кількості видати поки що немає змоги. Але я ніколи не писав з розрахунком на друк. Це було абсолютно недоступним і ніколи не вірилося, що доживу до того часу, коли побачу друком. Писав тому, що це мене рятувало. Я внутрішньо був розкований і писав те, що лягало на душу. Оце найдорожчий був там харч мій.

Це пересилювало почуття реального голоду?

Це не те, що десять днів чи десять місяців. А десять років голодним! Та людина, яка жила тільки цим почуттям, як правило, не виживала. Згадайте, що в сорок сьомому році і так був на Україні голод. А там? Мабуть, на волі були не більш ситі, як ми там. На тому пайку можна було і працювати, і думати, якщо не втручаєшся у ті колізії криваві... От, витерпів. І знаю людей, які теж терплячими були. Яке терпіння? Можна і голод терпіти, якщо є сенс

жити. І знущання фізичні, і все це треба було перетерпіть. Де можна було відбитись, то треба було відбитись. Якщо ти сильніший, то відіпхнув його та й все. В мене не було випадку такого, щоб я підняв на когось руку. Якщо на мене хтось піднімав, то я відвертав. Було такі два випадки, ні за що ні про що міг од дурня дістати.

Єдине, до кого я ні разу не звернувся і не відчув навіть милосердя до них, то це до конвойних. Вони мене з перших днів просто травмували, конвойні, ще до суду. За перші три дні, а я йшов зі зв'язаними руками, поки мене остаточно не здали на етапи, вони мене травмували. Не лягла до них моя душа як до людей. Вони просто вели себе як кати. Як кати. Били ні за що. Не попереджуючи, міг прикладом під ребра штовхнути так, що я дихать не міг на протязі двадцяти метрів. Другий підходить, цигарку кидає попереду — нахиляйся! Нахилився я за цією цигаркою, другий штовхає, збиває з ніг. Навіщо? Я просто здивований був отаким. І молоді. Потім у Красноярську коли я був, то вияснилось, що є спеціальні табори, де звезено туди тисячі дітей, малих дітей. Вони з семи років виростають до сімнадцятилітніх, і їм дають зброю, і вони ведуть зеків з Москви «до самих окраїн». То звірі неймовірні. На етапах ніхто не втік. Іде ешелон. Зупинка. Обов'язково перед тим, як смеркає, нас лічили у вагонах киянками. В один кут зіб'ють, а тоді киянкою лупить по голові, у вухо, в плече, по ребрах. Киянкою лупнув раз! два!... десять! Швидше! Оце нас на ніч налякали, щоб ніхто не рипнувся. Серед ночі те саме. Вранці мертво. І вони сплять, і ми спимо. Втомилися. Вдень ніхто нас не лічив в вагонах. А вночі — по два рази. Хоч тебе етапують цілих три тижні, і кожну ніч ти маєш синяка. Ось так возили. У мене всього два вірші написано в дорозі. Коли везли до Дніпропетровська, коли я у внутрішній тюрмі довго сидів, після того, як мене з Каспійського табору перевезли, один написав. І один написав, коли везли з Красноярська в Караганду. Там нема ніякої можливості. В такій напрузі тебе тримають. І в нас гармидер такий в вагоні. За що гармидер? За ті самі п'ятнадцять грамів цукру. Зібралася там четвірка, і вже тобі не п'ятнадцять грамів дають, а п'ять, а те собі присвоюють. Почнеться бійка. Кого підтримувати? Чи не підтримувати? І от так живеш у вагонах, у товарняках. В столипінських мене возили два рази. То в столипінських там інше, там не набивають так. А в цих набито так, що по черзі спимо. Частина спить, частина сидить. Потім міняємося. Етапи — це найстрашніше. П'ятдесят восьму ніколи не везли краще. Якщо везуть, то набирайся терпіння і надії на те, що Бог поклав тобі на тім'я руку і він її не зніме. Оце єдине, чим себе тішив внутрішньо. І ви знаєте, помагало.

Чи багато було серед вас людей творчих? Поети, письменники?

З багатьма я зустрічався. Багатьох позабував. Єдиного, кого я не забув, це Лев Гумільов, син Ахматової і Миколи Гумільова, з яким я пробув, по-

моєму, чотири з половиною місяці в Карлазі уже. Я спав на нижніх нарах, а він наді мною. Про це в мене є і поезія. Він чотири рази, по-моєму, сидів. Останній термін він мав за Брежнєва. Не вилазив, бідняга. Він, по-моєму, тринадцятого чи чотирнадцятого року народження. То була справді Божа милість наді мною! Я забув, що я знаходжуся в концтаборі. Він же історик. В основному персидська історія, Персидські війни. І оце він, бувало, тиждень може розказувати про походи Дарія на Скіфію. В деталях, з цифрами, з датами, з полководцями і так дальше. І так цікаво! Босячні по три бараки, бувало, сходилися. Якщо тепло, то при відчинених дверях і вікнах, бо і за вікнами сидять і слухають Гумільова. Він потихеньку говорив, але створювали таку тишу, що і муха летить, то чути. А Гумільов сидить, як божок якийсь, і потихеньку розказує цю історію. Я трохи знав історію. І мене не так приваблювали ці лекції, як те, що можна було з ним гомоніть один на один. Людина ця — ангел, це — енциклопедія. Це, зрештою, культури якоїсь для нас недоступної. Це було явище велике. Фізично працювати він не здатний був. Він жив на тому, хто що дасть. Але, переважно, на посилках. Посилки йому тримали у каптьорці біля самої вахти, щоб босячня не одняла. Він там пішов, трошки поїв... Він фізично не працював, мало дуже їв. Це приклад майже йога, яких я тоді не знав. Він розказував про йогу. Вперше я почув від нього. Але він таки, видно, дотримувався режиму і чисто плотського, і духовного таки за йогою. На вигляд він не схожий був ні на зека, ні на ангела. А щось таке посередині між людиною і Богом. Таким він мені лишився в пам'яті.

Як до нього босячня ставилася?

Дуже ласкаво. Єдине, тільки вони часом вривалися в каптьорку, де посилка зберігалася. Вривалися з ножами, топорами. Того каптьора набік, а якщо треба, то зарубали, пограбували і так дальше.

На моїх очах вбитий Інгал, якого згадує Солженіцин. Інгал вбитий на моїх очах. Це один із того інтернаціонального загону, який був в Іспанії і разом з Михайлом Кольцовим був знищений, по суті кажучи. Інгал дожив до нашого часу і загинув у мене на очах. Убитий по-дурному, несправедливо. Не сподобався він одному босякові із-за того, що той помітив жертву, а цей заступився словом. Словом заступився! І він вбив Інгала шворнем по голові після того, як повернулися з роботи. Чому він вибрав його жертвою, чому Інгал заступився, того я не знаю. З Інгалом були балачки. Він пробував читати вірші, які читали в цю іспанську кампанію. Там іспанець біжить в бою «с пєснєй і гранатой в рукє». Він пробував приписати це якомусь українському поетові. Я його поправив. Тоді він на мене зреагував і питав, хто я такий і чому зреагував. Ми порозумілися з Інгалом, посміялися. Він каже: «Я бачу, що люди не розуміються, а я добре не відновив в пам'яті. Хто прийшов на пам'ять, то я йому і приписав. Я, — каже, — свідомо знаю, що це не цього

автора». Посміялися. Тоді тільки він відрізнив мене в середовищі нашому від інших. Здоровався, але близько дуже з ним я не був знайомий

Гумільов знав українську мову?

Гумільов не знав в такому розумінні, що широко нею користувався. Говорив російською мовою. Але коли ми сиділи групою ввечері і дискутували щось українською мовою, він буквально все розумів, причому розумів до слова, до єдиного. Це надзвичайно розвинена людина, і він, видно, всі слов'янські мови сприймав, як і свою, хоч ними і не користувався.

Між іншим, я з Львом Миколайовичем домовлявся, що він приїде на роковини матері у Київ, але він каже, що не дозволяє здоров'я. Два рази він збирався і два рази не приїхав.

Ви зараз з ним в контакті?

Поки я працював перед пенсією останні роки, то міністерство моє було у Москві, і я їздив дуже часто, кожного місяця по разу і по два. То я на протязі року у нього бував два або три рази. Він зайнятий. Він все добре пам'ятає. І в нас, власне кажучи, потреби великої не було. В цілому ситуацію ми розуміли однаково. А говорить про табори і про те лихоліття? Я сам ніколи не заводив цих балачок. Починаєш переживати те лихе, що з тобою було. Це забирає енергію, а сліду ніякого не лишає. Я вважаю, що він економив енергію на свою наукову роботу. Я виснажувався на роботі, а тоді чекав суботи і неділі і працював в ці дні в три зміни. Писав, що мені на душу лягло. І до останнього дня. Інакше я не міг.

Дай вам Боже, щоб все було опубліковане.

Я думаю, що ми перейшли вже той поріг і живемо тепер на позитивних емоціях. Я думаю, що Бог повернувся до нас і послав таки долю, яку б нам належало вже давно мати. Хай з запізненням.

Я поздоровляю вас, молодих. Дорога ще, може, довга і трудна, але на позитивних емоціях ми живемо всі. Не губімо добро і надії.

Слава Україні!

ЗМІСТ

Вступ 3
Василь Овсієнко 9
Микола Осадчий і Марко Царинник 39
Хроніка перепоховання 52
Дмитро Стус 117
Ілина Стус 140
Марія Чередниченко 161
Мойсей Фішбейн 182
Микола Жулинський 185
Дмитро Горбачов 196
Семен Глузман 206
Олег Орач 225
Леонід Селезненко 243
Євген Сверстюк 278
Ніна Баннікова 299
Василь Шиманський 308
Микола Самійленко 327

Науково-публіцистичне видання

Нецензурний Стус

Книга у 2-х частинах.

Частина 1

Упорядкування Богдана Підгірного

Автори проекту: *Богдан Підгірний, Станіслав Чернілевський*
Упорядник *Богдан Підгірний*
Редактор *Оксана Давидова*
Художнє оформлення *Ганни Ткачик, Світлани Демчак*
Комп'ютерний набір *Олега Давидова, Анни Піскун*

Підписано до друку 7.07.02. Формат 60x84/16. Папір газетний.
Гарнітура Times. Друк офсетний. 19,60 ум. др. арк., 17,80 обл.-вид. арк.
Тираж 2 000. Замовлення №02-147.
Редакція газети «Підручники і посібники». Свідоцтво ТР №189 від 10.01.96.
46020, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6а.
Тел. 8-(0352)-43-15-15; 43-10-21. E-mail: pp@pp.utel.net.ua

Автори проекту «Нецензурний Стус»

Богдан Підгірний

Народився в 1956 році на Далекому Сході в родині довічних «ссильнопосєлєнцев».

Навчався у Львівському політехнічному інституті. 1980 року закінчив кінооператорський факультет Київського державного інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого.

Працює на кіностудіях ім. О. Довженка, «Галичина-фільм», Укркінохроніка, на телестудіях. Оператор кінофільмів «Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса», («Галичина-фільм», 1992 р.), «Правди дорога терниста» про Вячеслава Чорновола (Укркінохроніка, 2001 р.), «Хроніки від Фортінбраса» за мотивами книжки Оксани Забужко (Укркінохроніка, 2002 р.), телефільмів та телепередач.

Автор культурологічних текстів. Член Спілки кінематографістів України та Спілки журналістів України.

Станіслав Чернілєвський

Народився в 1950 році на Вінниччині в селянській родині.

Навчався на філологічному ф-ті Київського державного університету. З 1975 року студент кінофакультету Київського державного інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого. З 1980 року працює на кіностудії ім. О. Довженка та на Одеській кіностудії. Автор збірки поезій «Рушник землі» (1984 р.).

1987 року закінчив факультет кінорежисури КДІТМ.

Автор фільму «Грамотний» (1987 р.) та документальної трилогії «Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса» (1992 р.).

Член Спілки письменників України та Спілки кінематографістів України. Перший лауреат літературної премії імені Василя Симоненка.

З 1995 року працює на студії «1 + 1».

ISBN 966-562-712-0